

Національна академія наук України
Інститут історії України

Станіслав Кульчицький

Український Голодомор
в контексті політики Кремля
початку 1930-х рр.

Київ–2013

Станіслав Кульчицький. **Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр.** — К., НАН України, Інститут історії України, 2014. — 208 с.

Тема голоду 1932–1933 рр. була заборонена в СРСР аж до грудня 1987 р. Після скасування цензурних перепон в радянській історіографії з'явилися перші вагомі публікації архівних джерел і монографічні дослідження на цю тему. Найбільш пильну увагу науковців і широкої громадськості привернув голод в Україні, справедливо названий Голодомором. В світі існує вже понад 20 тис. публікацій з історії Голодомору, в яких нелегко розібратися, щоб одержати переконливу відповідь на два ключових запитання: чому і як?

До 80-ої річниці українського Голодомору Інститут історії України НАН України пропонує нову книгу Станіслава Кульчицького, який досліджує тему на тлі і у зв'язку із загальносоюзним голодом, викликаним сталінським курсом «розгорнутого будівництва соціалізму по всьому фронту». В книзі формулюються нетрадиційні відповіді на обидва запитання: чому голод в Україні переріс у страхітливий Голодомор з мільйонними жертвами? Яка терористична технологія застосовувалася для упокоєння українського селянства?

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України (протокол № 9 від 29.10.2013 р.).

ISBN 978-966-02-7021-3

© Інститут історії України
НАН України, 2013

ЗМІСТ

Передмова	4
1. Народження держави-комуни	11
2. Перший штурм.....	29
3. «Великий перелом»	38
4. Колгоспний лад в період сталінської продрозверстки.....	60
5. «Сокрушительный удар»	91
6. Голодомор	141
7. Колгоспне село в другій п'ятирічці	172
Післямова	187
Іменний покажчик	199

ПЕРЕДМОВА

Український Голодомор 1932–1933 рр був наслідком певного збігу обставин місця і часу. Якими були обставини? Їх треба шукати на перетині соціально-економічної і національної політики Кремля. Не варто, мабуть, задаватися питанням, який чинник з цих двох був визначальним. Зрозуміло, що курс вождів більшовицької партії після встановлення диктатури спрямовувався на будівництво соціально-економічного ладу, контури якого були породжені не життям, а людською уявою. Утопічний експеримент міг втілюватися в життя тільки насильством над соціальними верствами і національними спільнотами.

Партія більшовиків приступила до реалізації умоглядних рекомендацій з «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса з весни 1918 р., тобто навіть раніше, ніж вони були зведені в певну систему у затвердженій в березні 1919 р. програмі РКП(б). Комуністичне будівництво просувалося шляхом проб і помилок. Помилки маскувалися, а здобутки на цьому шляху пропагандистський апарат партії представляв суспільству як послідовну реалізацію об'єктивних закономірностей комуністичного будівництва, виявлених марксизмом-ленінізмом.

Вожді більшовицької партії були далекі від того, щоб маскувати насильство над суспільством. Навпаки, воно пропагувалося й прославлялося. Класова боротьба представлялася як головна рушійна сила суспільного прогресу, а насильство в його різних формах — як магістральний шлях до «світлого майбутнього» — комунізму.

Комунізм будувався в багатонаціональній країні. Вожді більшовиків виявилися рішучими у розпалюванні класової боротьби, аж до її найбільш руйнівної форми — громадянської війни. Але вони маскували негативне ставлення до народів, які чинили

опір їхньому експерименту. Опір придушувався різними формами насилля, аж до найбільш страхотливих, але «пролетарські інтернаціоналісти» завжди прикривали репресивну національну політику лексикою класової боротьби.

Одним з своїх основних завдань автор вважає розведення в часі загальносоюзного голоду 1931–1933 рр., що набув в УСРР у 1932 р. тяжких форм (аж до випадків канібалізму) і українського Голодомору з 15-кратно більшою кількістю жертв. Загальносоюзний голод являв собою небажаний для влади прояв економічної кризи, яка стала результатом сталінської політики «будівництва соціалізму по всьому фронту». В радянській Україні голод в першій половині 1932 р. не відрізнявся за своїми причинами і характером від загальносоюзного, хоч був більш тяжким, ніж в інших регіонах (за винятком Казахстану). Сталінська держава тоді не використовувала зброю голоду для навмисного вбивства селян ні в Україні, ні в інших регіонах. Та в останні два місяці 1932 р. і на обмеженій території (а саме в українських селах, поставлених на «чорну дошку») голод набув свій новий страхотливий вигляд. У січні 1933 р. на «чорну дошку» була поставлена вся Україна разом з Кубанню і деякими іншими місцевостями Північно-Кавказького краю, а також, за об'єктивними свідченнями, які існують в історичних джерелах (автором не досліджуваних), — в Нижньому Поволжі. В Україні продовжували діяти причини, які обумовили загальносоюзний голод, але з'явилася нова причина, яка перетворювала голодування з великою кількістю смертей в голодомор. Й. Сталін і підлеглі йому вищі функціонери партії розпорядилися конфіскувати не тільки хліб, а й все нехлібне продовольство у тих, кого вважали саботажниками праці в колгоспі. Конфіскацію в лічені тижні здійснили чекісти з допомогою надісланих з міст активістів і місцевих комітетів незаможних селян. Вона відбувалася під прикриттям хлібозаготівельної кампанії і в умовах цілковитої блокади сільської місцевості — інформаційної та фізичної. Сільське населення раптово опинилося в ситуації абсолютного голодування. Натомість з другої декади лютого держава почала надавати голодуючому селу продовольчу, фуражну і насінневу позички, щоб врятувати весняну посівну кампанію.

На відміну від конфіскації продовольства, державна допомога надавалася під фанфари. Тому твердження вчених, які звинувачують сталінський уряд в геноциді власного народу, стають малопереконливими для тих, хто хоче розібратися в природі Голодомору. Хіба можна, міркують вони, обтяжувати звинуваченнями в геноциді уряд, який в першій половині 1933 р. надав левову пайку державної продовольчої допомоги найбільш постраждалим від голоду регіонам — Україні і Північному Кавказу?

Доводиться попрацювати, щоб громадськість почала поєднувати в одне ціле обидві частини сталінської акції — конфіскаційну і, з розривом у кілька тижнів, рятувальну. Результатом каральної акції була загибель багатьох мільйонів сільських трудівників. Продовольча допомога надавалася не всім, а тільки тим, хто зберігав фізичну здатність працювати в колгоспах і радгоспах над підготовкою до посівної кампанії.

Такою є, в кількох словах, схема українського Голодомору. У цій праці треба довести, що причиною загальносоюзного голоду був курс керівників більшовицької партії на будівництво комунізму методом спроб і помилок. Треба показати одночасно, що переростання загальносоюзного голоду в регіональні голодомори стало наслідком ретельно законспірованих злочинних дій Сталіна і його команди.

Як і чому стався український Голодомор? На підставі наявних документів є можливість реконструювати механізм його творення. Адже державні службовці різного калібру, які використовувалися «втемну» (мовою чекістів), потребували конкретних інструкцій. Однак в архівах Кремля ми не знайдемо документів, в яких висвітлюються мотиви сталінський дій. Диктатор міг не пояснювати свої дії навіть найближчому оточенню.

Тим не менш, можна реконструювати ситуацію, в якій перебував Сталін, і встановити мотиви, що спонукали його вдатися до страхітливої каральної акції. І тоді ми зрозуміємо, що в «сухому залишку» було тільки одне: прагнення Сталіна залишитися при владі ціною вбивства мільйонів людей.

В українському суспільстві немало громадян звинувачують в організації Голодомору не Кремль, а Росію. У таких випадках

згадується популярний у нас фільм «Суто англійське вбивство» (режисер С. Самсонов, по однойменному роману С. Хейра, в прокаті з 1974 р.). По сюжету жінка вбиває родичів кар'єрного суперника свого чоловіка, який працює в палаті громад, аби цей суперник успадкував титул лорда і змушений був покинути своє місце в уряді. Такий мотив для вбивства міг існувати тільки в Англії, де членство в палаті лордів було надзвичайно престижним, але виключало можливість працювати на урядових посадах. Український Голодомор, так само як голодомори в інших регіонах багатонаціональної країни, можна назвати суто радянським масовим вбивством. Він являв собою наслідок ланцюга подій, які могли відбутися тільки в Радянському Союзі. Загальносоюзний голод мав своєю причиною наполегливі спроби вождів партії більшовиків реалізувати утопічний соціально-економічний лад. Ця партія створила найміцніший з усіх відомих історії політичних режимів — радянську владу, після чого намагалася з її допомогою пролетаризувати суспільство, яке складалося переважно з дрібних власників. Створена В. Леніним влада виштовхнула на поверхню політичного життя диктатора, який підім'яв під себе не тільки суспільство, але й партію, від імені якої він здійснював диктатуру. В ситуації економічної кризи, найгострішим проявом якої став загальносоюзний голод, цей диктатор не зупинився перед організацією голодоморів у кількох регіонах країни, щоб утриматися при своїй посаді генерального секретаря ЦК ВКП(б).

Мабуть, не варто втискувати дії Кремля, які спричинили український Голодомор, в рамки Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» від 9 грудня 1948 р. Такі спроби виявилися непереконливими для багатьох дослідників і політиків внаслідок того, що застосований сталінським керівництвом терор голодом був однією з форм загальносоюзної терористичної політики. Ленінсько-сталінські соціально-економічні перетворення вимагали нищення, часом навіть фізичного, верств населення, пов'язаних з приватною власністю. Внаслідок цього зусиллями сталінських дипломатів соціальні групи були вилучені з первинного тексту Конвенції ООН. Якщо ми наполягатимемо, що жертвами сталінського

геноциду були виключно українці (як представники національної групи в переліку груп, визначених Конвенцією ООН про геноцид), то зустрінемо протест з боку російських дослідників. З одного боку, вони знають, що жертвами геноциду були й росіяни. З другого боку, вони не можуть конфліктувати з пострадянською владою, яка в Російській Федерації не настільки відійшла ідеологічно і ментально від радянської влади, щоб визнати жахливий факт геноциду власного населення.

Голод 1932–1933 рр. в СРСР починав досліджуватися у середовищі північноамериканської діаспори, але вже давно став предметом вивчення пострадянської і світової науки. Рано чи пізно під тиском неспростовних фактів світова громадськість дасть правову оцінку терору голодом, який спричинив голодомори і був за своєю природою геноцидом. Можливо, що буде відредагована Конвенція ООН про геноцид. Але поки що доведеться солідаризуватися з висновком Роберта Конквеста, яким завершувався розділ «Спустошена земля» в книзі «Жнива скорботи» (1986 р.): «Не так важлива формальна відповідність тих подій визначенню того, що ж таке геноцид. Навряд чи можна заперечити, що проти українського народу скоєно злочин — чи то в камерах смертників і таборах, чи в голодуючих селах проти мільйонів людей, котрі були цим народом».¹

Прийнято думати, що голод початку 30-х рр. породжувався вилученням хліба у колгоспів та одноосібних селян. Так, хлібозаготівлі стали причиною загальносоюзного голоду як на селі, так і в місті, як в Україні, так і в інших республіках СРСР. Причина голодоморів, в тому числі українського, зовсім інша: це — терористична акція чекістів, яка складалася з двох протилежних за змістом і розведених у часі дій: спочатку конфіскації залишків зерна, а головним чином — всього наявного продовольства тривалого зберігання під час подвірних обшуків, а потім, з розрахованим на кілька тижнів розривом, надання колгоспам і радгоспам голодуючих регіонів зернохліба з державних запасів у вигляді продовольчої, фуражної і насінневої

---

¹ *Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор.* — Луцьк, 2007. — С. 316.

позички з метою організації весняної сівби. Дії влади не спрямовувалися на нищення голодом всього сільського населення в регіонах, цілком очищених від продовольства. Ті, хто гинув, повинні були переконати тих, хто залишався живим, в тому, що необхідно сумлінно працювати в колгоспі. Терор голодом не відрізнявся від інших різновидів терору, всі вони використовувалися, щоб ув'язненням або нищенням певної кількості громадян добитися від решти потрібної сталінській державі поведінки.

Конфіскаційна частина чекістської акції маскувалася хлібозаготівлями, тоді як допомога голодуючим регіонам висвітлювалася у засобах масової інформації. Чи знайшла ця особливість відбиття в існуючій літературі? Візьмемо, наприклад, опубліковану в 2004 р. (і перевидану російською мовою в 2011 р.) монографію Роберта Девіса і Стівена Віткрофта з історії сільського господарства СРСР під час голоду 1931–1933 рр. Автори перелічили і прокоментували 56 партійно-урядових постанов за першу половину 1933 р. про виділення позичок і допомоги зерном голодуючим регіонам. За їхніми даними, продовольча допомога Україні склала 176,2 тис. тонн, Північному Кавказу — 88,5 тис., Нижній Волзі — 15,5 тис., а всім іншим регіонам, разом узятим — тільки 39,8 тис. тонн. Детально описано дії політбюро ЦК ВКП(б) «в розпачливій ситуації», але нема відповіді на запитання про те, хто таку ситуацію створив².

Допомога голодуючим вважається найбільш переконливим аргументом відсутності у влади наміру застосувати зброю голоду з метою фізичного нищення мільйонних мас власного населення. Архівне агентство Російської Федерації видало в 2009 р. колекцію кольорових ксерокопій документів Кремля з проблематики Голоду початку 30-х рр. Це коштовна книга (її наклад — 900 примірників) великого формату обсягом в 520 стор. Читачі можуть не тільки познайомитися із змістом розсекречених документів, але й побачити її зовнішній вигляд. Серед доку-

---

² *Davies R.W. and Stephen G. Wheatcroft. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. — Palgrave, 2004. — P. 214–224 (текст), 479–485 (таблиці).*

ментів — постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 8 лютого 1933 р. про надання 700 тис. пудів жита «на продовольчі потреби робітників радгоспів, МТС і МТМ^{*}, а також активу (партійного і безпартійного) колгоспів» Північно-Кавказького краю і Дніпропетровської та Одеської областей. Червона печатка ЦК ВКП(б), розгонистий підпис генсека червоними чорнилами...³ Та якщо поділити продовольчу допомогу Україні (176,2 тис. тонн) на загальну кількість сільського населення, то кожній людині припало б не більше півпуда зернохліба на півроку! І це — в середньому, а допомагали насамперед «партійному і безпартійному активу».

---

* машинно-тракторних станцій і машинно-тракторних майстерень.

³ Голод в СССР. Famine in the USSR. 1930–1934. — М., 2009. — С. 244.

1. Народження держави-комуни

Якщо Голодомор був суто радянським масовим вбивством, не схожим на Голокост або інші різновиди геноциду, то треба починати аналіз тих причин, які породили його, з висвітлення природи створеної більшовиками держави. Дослідників, й передусім західних науковців завжди чекали при цьому специфічні труднощі.

Коли дослідники звертаються до вивчення історії СРСР із звичним інструментарієм, їм важко зрозуміти, що в складних випадках такий підхід не спрацьовує. Вони звикли мати справу з минулим, що розгорталося як природноісторичний процес. Тим часом радянський лад спочатку народжувався в голові людини. Щось можна було втілити в життя силовими або пропагандистськими засобами, щось залишалося нездійсненим, тому що було нездійсненним. Нездійснене або замовчувалося, або спробам його реалізації надавалася інша інтерпретація. Прикладом є комуністичний штурм 1918–1920 рр., який потяг за собою громадянську війну, кілька міжнаціональних війн, економічний колапс і посилений посухою 1921 р. голод. Припиняючи штурм з мільйонними жертвами, В. Ленін назвав свою трирічну політику «воєнним комунізмом», тобто таким комунізмом, який нав'язувався війною, а не впливав з доктрини. Та після його штурму залишився державний сектор, до якого увійшли «командні висоти» економіки.

Й. Сталін почав з 1929 р. повторний штурм під гаслом «розгорнутого будівництва соціалізму по всьому фронту». Цей штурм теж спричинив загальносоюзний голод на початку 1930-х рр. Тоді Сталін припинив дальші перетворення, передбачувані комуністичною програмою РКП(б) 1919 р., зробив вигляд, що всі поставлені завдання виконані і оголосив про перемогу соціалізму.

Припиняючи штурм, Ленін повернувся до нормальної, хоч з певними обмеженнями, економічної політики, яку назвали новою. Зупиняючи свій штурм, Сталін змусив функціонувати вже створену штучну економіку страхітливими засобами. Варто назвати такі каральні акції, як український Голодомор 1932–1933 рр. і Великий терор 1937–1938 рр.

Ленінсько-сталінська економіка була неефективною, але містила в собі колосальний мобілізаційний потенціал, який повною мірою проявився в країні з великими природними і людськими ресурсами. Використовуючи такі ресурси, Радянський Союз вніс вирішальний вклад в розгром гітлерівської Німеччини, створив у повоєнні часи ракетно-ядерний щит, здійснив для свого урбанізованого населення грандіозне житлове будівництво, підніс на високий рівень освіту й науку, щоб конкурувати, передусім в озброєннях, з країнами Заходу, які вже входили в постіндустріальну епоху. Тим не менш, командна економіка не могла нескінченно довго відповідати на виклики, які зустрічала.

Так виглядає коротка схема радянської історії з вписаними до неї загальносоюзним голодом і українським Голодомором. Досліджуючи український голод, який переріс в Голодомор, не можна обмежуватися фактами, які послужливо постають перед очима, якщо навіть ми знаходимо ці факти в архівах Кремля. Голодомор вимагає комплексного вивчення політичних, соціальних і національних аспектів «розгорнутого будівництва соціалізму по всьому фронту». До кожного з цих аспектів треба підходити з розумінням того, що видимість відрізнялася від суті.

Зокрема, влада в СРСР позиціонувала себе як робітничо-селянська і в першому наближенні була такою, але в кінцевому підсумку вироджувалася в олігархічну диктатуру з тенденцією переростання в персональну деспотію. Результатом соціально-економічних перетворень проголошувався перехід приватної власності в руки нації /суспільства, тоді як насправді суспільство виявлялося експропрійованим, а політична диктатура партійних вождів доповнювалася диктатурою економічною. Нарешті, СРСР за конституційною видимістю являв собою федерацію рівноправних національних республік-держав, але існував як надцентралізована унітарна держава.

Вожді більшовиків стверджували, що будують соціалізм. Комунізм вони представляли населенню у вигляді оспіваного пропагандистами «світлого майбутнього», тобто суспільства з розподілом матеріальних благ за потребами. До початку 30-х рр. вони були переконані в тому, що соціалізм відрізняється від комунізму тільки за ознакою розподілу благ, але не за ознакою їх виробництва. Коли голод 1932–1933 рр. змусив їх припинити спроби ліквідації товарно-грошових відносин, вони відсунули остаточну ліквідацію вільного ринку на другу фазу комунізму — у «світле майбутнє».

Як правило, голод початку 1930-х рр. пов'язують з модернізаційними зусиллями більшовицького керівництва. Мовляв, переважна більшість ресурсів в країні, яка перебувала у недружньому (офіційно — капіталістичному) оточенні, використовувалася з метою форсованої індустріалізації. Такий підхід заохочує дослідників розглядати радянський лад в загальносвітовому контексті. Але ж сам термін «капіталістичне оточення» підказує, що звична з дореволюційних часів вестернізація поєднувалася в Радянському Союзі зі спробами побудувати зовсім інший світ — принагідний, як запевняли пропагандисти, але насправді спотворений. Голод пов'язувався якраз з наполегливими спробами реалізувати утопічну програму РКП(б) 1919 р., яка базувалася на революційному марксизмі доби «Маніфесту Комуністичної партії» (1848 р.).

У передмові до російського видання книги про голод початку 1930-х рр. С. Віткрофт зауважив: «Ми з Р. Девісом не знайшли свідчень того, що радянська влада здійснювала програму геноциду проти України»⁴. Справді, такої програми не було, назвати програмною чекістську акцію, яка призвела до Голодомору, не випадає. Не було й програми організації загальносоюзного голоду, він наростав поступово як наслідок економічної політики, про яку мова буде далі. Але більшовики керувалися певною програмою, коли створювали небачений в історії

---

⁴ Девіс Роберт, Уиткрофт Стівен. Годы голода. Сельское хозяйство СССР, 1931–1933. — М., 2011. — С. 12.

людства соціально-економічний лад, і це була програма РКП(б) 1919 р.

Мабуть, найбільш фундаментальним на всі часи залишиться 20-томний корпус монографій, присвячений формуванню радянського ладу в 1917–1937 рр. Він належить бірмінгемській історико-економічній школі у складі Едварда Карра, його учня Роберта Девіса і учня Девіса Стівена Віткрофта. Карр припинив на 14-ому томі свою «Історію радянської Росії», тому що період від 1928 р. вже не піддався дослідженню без недоступних йому архівних джерел. Шість наступних томів інші члени цієї школи підготували на підставі ретельного вивчення архівів. Та бірмінгемська школа, як й інші історики, вивчала тільки те, що трапилося, а створення радянського ладу виходило за рамки того, що трапилося. Створювався лад, який був продуктом суб'єктивних уявлень людини про краще майбутнє.

Цитована вище книга Девіса і Віткрофта про радянське сільське господарство в роки голоду насичена величезною кількістю запозичених з архівів та відомчих публікацій фактів. Але в ній цілком ігнорується програма більшовицької партії, що ставила з ніг на голову ідеї двох юнаків, які у передуючій європейським революціям 1848–1849 рр. грозивій атмосфері натхненно формулювали чеканні рядки «Маніфесту Комуністичної партії».

У «Маніфесті» К. Маркс і Ф. Енгельс так визначали дії робітничого класу після його приходу до влади: «Пролетаріат використає своє політичне панування для того, щоб вирвати з рук буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто пролетаріату, організованого як пануючий клас і якомога швидше збільшити суму продуктивних сил»⁵. Тут вражає вираз «держави, тобто пролетаріат, організований як пануючий клас». Виявляється, що перші марксистки не відділяли людських спільнот з ієрархічною структурою (партії, армії, держави) від спільнот без внутрішнього кістяка (суспільства, нації, класи). Нерозрізнення прин-

---

⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. — Т. 4. — С. 429.

ципово відмінних спільнот означало, що рекомендації революційного марксизму зависали у повітрі. У тому числі й рекомендація, яка гарантувала появу комунізму: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»⁶.

«Маніфест Комуністичної партії» з'явився за кілька тижнів до початку революцій 1848–1849 рр. Світового розголосу набув рядок, з якого він починався: «Привид бродить по Європі — привид комунізму». Але після революцій ситуація в Західній Європі стабілізувалася, і привид комунізму зник. Натомість він з'явився у Східній Європі.

Поява привида комунізму в Росії відбулася під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. До перших слід віднести надзвичайну загостреність відносин між царизмом і суспільством, селянами і поміщиками, пролетаріатом і буржуазією, а також ситуацію світової війни з її негативним впливом на повсякденне життя. Мільйони розпорошених і політично неорганізованих селян були в ході війни мобілізовані в армію, тобто перетворені в організовану і озброєну силу, здатну протипоставити себе самодержавно-поміщицькому ладу. До суб'єктивних чинників слід віднести політичну силу, що керувалася платформою революційного марксизму доби «Маніфесту Комуністичної партії», а також її вождя, який знав, як втілювати в життя спрямовану проти інтересів селян комуністичну доктрину. Використовуючи як точку опори ради робітничих і солдатських депутатів, що з'явилися в Російській революції і за тиждень покінчили з 300-річним самодержавним правлінням Романових, В. Ленін спромігся впродовж одного року повернути велетенську країну, яка не розуміла, що з нею роблять, на шлях будівництва комунізму.

К. Маркс присвятив життя вивченню того суспільства, в якому знаходився, але не відмовлявся від ідей, сформульованих в «Маніфесті Комуністичної партії». Вже після його смерті стала відомою висловлена ним пропозиція поділити комунізм на

---

⁶ Там само. — С. 422.

дві фази за ознакою розподілу матеріальних благ: соціалізм, коли розподіл відбувається *по труду*, і повний комунізм, коли кожний трудівник одержує блага *за потребами*. За ознакою виробництва благ комуносоціалізм (існували й немарксистські уявлення про майбутній лад соціалізму), як підкреслював Маркс, не відрізнявся від комунізму. Визрівання (за Марксом) або побудова (за Леніним) комуносоціалізму пов'язувалися із знищенням приватної власності на засоби виробництва, перетворенням товарів на продукти і заміною грошового обігу прямим розподілом продуктів залежно від трудового вкладу в процес виробництва.

Кожний з вождів більшовиків аж до М. Хрущова запевняв своє покоління громадян, що комунізм з розподілом за потребами вже не за горами. Заради наближення «світлого майбутнього» варто було погоджуватися на тимчасові труднощі в ході будівництва соціалізму.

Соціалізм, що будувався, не був схожий з уявленнями соціал-демократичних партій Європи і Росії. Цю несхожість послідовники В. Леніна утвердили відмовою від обох термінів, присутніх в назві їх партії — соціалізму і демократії. Комуносоціалізм був першою фазою комунізму за ознакою розподілу матеріальних благ, але не відрізнявся від другої фази за їх виробництвом. Вважалося, що «держава, тобто пролетаріат, організований як пануючий клас» запровадить замість товарообігу прямий продуктообмін, внаслідок чого буде ліквідований вільний ринок з цінами, які склалися на основі закону попиту і пропонування, а також загальний вимірник матеріальних і культурних благ — гроші.

Так думав і діяв В. Ленін, аж поки його комуністичні перетворення спричинили господарський колапс і повальний голод, після чого він змушений був вдатися до нової економічної політики. Так думав і діяв Й. Сталін, аж поки комуністичний штурм, розпочатий після відмови від непу, спричинив той же економічний колапс і загальносоюзний голод 1932–1933 рр. На відміну від Леніна, Сталін не повернувся до непу, але все-таки припинив спроби замінити існуючий між містом і селом товарообіг прямим продуктообміном. Внаслідок цього в Радянському

Союзи збереглися товарно-грошові відносини і рештки вільного ринку у вигляді колгоспної торгівлі. Прямий, тобто не опосередкований грошима обмін матеріальними благами був непомітно віднесений до другої фази комунізму.

Привид комуністичної революції з'явився в Росії уже в квітні 1917 р. Повернувшись з еміграції до революційного Петрограду, В. Ленін виступив перед учасниками Всеросійської наради рад робітничих і солдатських депутатів. Десять тез, що містилися в його доповіді, більшовицька газета «Правда» надрукувала 20 квітня. Це були славнозвісні «Квітневі тези». На відміну від точних і деталізованих рекомендацій щодо боротьби за владу, план дій після встановлення «диктатури пролетаріату» формулювався у завуальованому вигляді — як короткий перелік завдань. Таких завдань було чотири, і всі мали один вектор — комуністичне будівництво. Мова йшла про: перейменування партії більшовиків з соціал-демократичної на комуністичну; прийняття партією нової, комуністичної програми; побудову держави-комуни; об'єднання партій із подібною програмою з інших країн в Комуністичний інтернаціонал⁷. Чи означало це, що ланцюг причинно-наслідкових зв'язків, який завершувався Голодомором, брав свій початок у Російській революції 1917 р.? З таким висновком не слід поспішати.

У радянській історіографії комуністичні перетворення зображалися як вимоги трудових мас, що знайшли виявлення в народній революції і були реалізовані більшовиками. Щоб обґрунтувати цю думку, російську революцію було поділено на дві — Лютневу буржуазно-демократичну й Жовтневу пролетарську. Від Жовтневої революції починався відлік комуністичних перетворень. Слід розрізняти, однак, прихід більшовиків до влади й початок реалізації ними курсу на комуністичне будівництво. Незважаючи на те, що ця теза з'явилася у квітні 1917 р. як мета, яку більшовики втілюватимуть в життя після приходу до влади, вона не була пов'язана з Російською революцією. Можна

---

⁷ *Ленін В.І.* Про завдання пролетаріату в даній революції // В.І. Ленін про Україну. Частина II, 1917–1922. — К., 1969. — С. 7.

сказати навіть більше: ідею держави-комуни відділяла від Російської революції ціла прірва.

Політичні партії в революції були представлені двома блоками — ліберальним і соціалістичним. Термін «соціалізм» треба розуміти в його первинному значенні, яке не має нічого спільного з подальшими інтерпретаціями — лєнінською (соціалізм як перша фаза комунізму) й гітлерівською (націонал-соціалізм). Ліберальний блок, на чолі якого стояла партія кадетів, був менш радикальним, а соціалістичний (головним чином меншовики та есери) — більш радикальним. Обидва блоки утворювали в революції єдиний демократичний табір і погоджувалися з тим, що країну слід вести до Установчих зборів. Однак поряд з політичними партіями сформувався ще один учасник революційних дій — табір народних низів у вигляді рад. На відміну від партій, ради вимагали негайної експропріації поміщиків та буржуазії. Отже, йшлося не тільки про ліквідацію інститутів влади і перерозподіл власності, як у відомих історикам революціях, а й про знищення суспільних класів. Екстремістські вимоги рад були наслідком властивої для Росії гострої соціальної конфронтації, помноженої на тягар виснажливої світової війни.

Переважаюча більшість представленого в радах робітничого класу (в тому числі і в українських губерніях) підтримувала партію меншовиків, яка поділяла позицію європейської соціал-демократії щодо узгодження інтересів праці та капіталу шляхом переговорів. Серед селянсько-солдатських представників в радах особливим впливом користувалися есери, які теж бажали вийти з революції на підставі законів, опрацьованих легітимним шляхом, тобто через Установчі збори. Ці партії угамовували радянський табір — анархічний і деструктивний. Вони розглядали ради як тимчасові організації, покликані перешкодити мобілізації контрреволюційних сил.

У перші пореволюційні місяці успіхи більшовиків були невеликими. Виступаючи під власними гаслами, вони не набули популярності серед народних низів, які йшли за радами. Тому в серпні 1917 р. Ленін тимчасово відмовився від власних і взяв на озброєння радянські гасла. Замість гасла перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську більшовики підтримали

всенародну вимогу про укладення сепаратного миру. Замість вимоги перетворення поміщицьких маєтків на радянські господарства (радгоспи) вони підтримали селянське гасло «чорного переділу». Учасникам Російської революції не спадало на думку знищувати приватну власність як таку. Селяни, які становили переважну більшість населення країни і чисельно переважали в солдатських радах, прагнули примножити свою власність за рахунок поміщицької. Робітники теж бажали, висловлюючись сучасною мовою, приватизувати підприємства, на яких працювали. Жовтневий переворот, який дав владу більшовикам, здійснювався під радянськими, а не під комуністичними гаслами. Однак після того, як більшовики поширили свою владу на більшу частину країни, В. Ленін знову сформулював своє головне завдання: «створити державу комуні»⁸.

Держава, організована як пануючий клас, держава-комуна, держава комуні — такими були визначення створюваної більшовиками держави за підказкою «Маніфесту Комуністичної партії». Ленін зрозумів, як можна поєднати безструктурну спільноту (клас) із структурною (державою). Точкою опори для нього стали ради, мережа яких мусила перетворитися на фундамент робітничо-селянської держави. У перший день появи в революційному Петрограді він висунув гасло «Вся влада — Радам!» Реалізувати комуністичну доктрину вождь більшовиків збирався давно перевіреною способом — «революцією згори». Так російські царі насаджували капіталізм з метою модернізації країни.

Держава-комуна мусила служити інструментом у насадженні комунізму. Хто стояв за нею, що являло собою в дійсності словосполучення «диктатура пролетаріату», сформульоване уперше в «Маніфесті Комуністичної партії»?

В. Ленін називав робітничий клас «класом в собі», який у власному середовищі здатний виробити лише тред-юніоністську свідомість. Перетворити робітників в «клас для себе» могла, як він запевняв, організація революціонерів, керована різночинною інтелігенцією. Такою організацією була, на його думку, тільки

---

⁸ *Ленін В.І.* Повне збір. тв. — Т. 36. — С. 248.

створена ним партія. Він називав її «партією нового типу» і мав рацію: на відміну від існуючих політичних партій, в її побудову закладався принцип «демократичного централізму». Партійна маса мусила беззастережно коритися своїм керівникам, керівники меншого масштабу — більшим, а ті — вождям.

Роль і місце рад в системі державної влади В. Ленін уперше визначив ще в листопаді 1905 р. у статті «Наші завдання і ради робітничих депутатів». Він вважав «недоцільним вимагати від Ради робітничих депутатів (мова йшла про Петербурзьку раду — *авт.*) прийняття соціал-демократичної програми і вступу до Російської соціал-демократичної робітничої партії». Головним було те, щоб Рада розглядала себе як зародок тимчасового революційного уряду або націлювалася на те, щоб створити такий революційний уряд⁹. Знаючи постійну націленість Леніна на завоювання політичної влади, важко собі уявити, що він мав намір відсторонити свою партію від Петербурзької ради, готової стати революційним урядом. Уже в 1905 р. він розглядав ради як управлінську структуру, нерозривно пов'язану з диктатурою його партії. Як досягалася шукана нерозривність?

По-перше, вимагалася організаційно відділити ради від партії більшовиків. По-друге, треба було забезпечити безроздільний контроль за радами з боку цієї партії. Це означало, що більшовики повинні були витіснити з рад конкуруючі партії і наповнити їх собою та співчуваючими їм безпартійними депутатами. Внаслідок цього партія більшовиків починала існувати у двох різновидах: по-перше, як політична партія, що здійснювала під прикриттям диктатури пролетаріату свою власну диктатуру (точніше — диктатуру компартійних вождів); по-друге, як ради, що мали управлінські функції, але були позбавлені політичного впливу. Отже, диктатура вождів спиралася на міцну владу, що проростала з народної товщі, але була незалежна від народу.

Компартійно-радянський тандем не випадково здобув назву «Радянська влада» (слово «Ради» у множині і «Радянська влада» всупереч орфографії писалися з великої літери). Сумніватися в народності цієї влади було неможливо. Тим більше, що свої

---

⁹ Там само. — Т. 12. — С. 56–57.

кадри вона брала з народних низів. Робітничо-селянське походження стало знаком вищої соціальної якості, подібно до того, як раніше таким знаком вважалося дворянське походження. Можливі непорозуміння між партійним і радянськими апаратами попереджувалися заміщенням відповідальних посад в радянських установах тільки більшовиками.

Уже в ранзі глави радянського уряду В. Ленін заявив у грудні 1917 р.: «Держава — це установа для примусу. Раніше це було насильство над усім народом купки багатіїв. А ми хочемо перетворити державу в установу для примушування чинити волю народу. Ми хочемо організувати насилля в ім'я інтересів трудящих»¹⁰. Через два тижні голова Раднаркому заснував Всеросійську надзвичайну комісію — орган, якому судилося стати матеріалізованим втіленням диктатури комуністичних вождів під різними назвами: ВЧК, ОДПУ, УДБ НКВС, МДБ і МВС, КДБ.

Система влади була остаточно розбудована під час сталінських соціально-економічних перетворень, теж здійснюваних методами штурму. Наявні в суспільстві організації горизонтального типу були або знищені, або вертикалізовані, тобто переведені на засади «демократичного централізму». Партійна і радянська вертикалі влади закорінювалися в народну товщу за допомогою «передавальних пасів» — розгалуженої системи рад, які формували для владної вертикалі свої виконавчі комітети різного рівня, комсомолу з підпорядкованими йому організаціями піонерів і жовтенят, багатомільйонних профспілок, сотень різноманітних громадських організацій. Партія більшовиків теж перетворилася на «передавальний пас», коли з неї виділилася внутрішня партія начальників (номенклатура). Вертикаль державної безпеки, яка від своєї появи офіційно була підпорядкована радянській, а фактично — партійній вертикалі, звільнилася від опіки місцевих партійних комітетів і перейшла під безпосередній контроль генерального секретаря ЦК ВКП(б). Так само, як партійна і радянська вертикалі, вона занурювалася в суспільство сотнями тисяч (в Україні) й мільйонами (по СРСР

---

¹⁰ Там само. — Т. 35. — С. 106.

в цілому) своїх «секретних сотрудників» (сексотов). На відміну від попередніх суспільств, радянське суспільство здобуло кістяк, внаслідок чого стало поводити себе як ієрархізована структура типу партії або армії. Уже від квітня 1917 р. цей кістяк мав свою назву: держава-комуна. На відміну від традиційних, тоталітарних і демократичних держав, які були відділені від суспільства за означенням, держава комуністичного типу занурювалася в своє суспільство усіма інститутами, що надавало їй колосальну силу. Тільки така держава могла реалізувати все те, що піддавалося реалізації в комуністичній утопії, а саме: експропріювати суспільство й доповнити свою політичну диктатуру диктатурою економічною.

Треба повторити вже процитовану фразу з «Маніфесту Комуністичної партії»: «комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності». Чи означало це, що «експропріація експропріаторів» призводила до появи комуністичної, тобто спільної власності? Спільна власність в рамках країни мусила бути загальнонародною, колективною.

Після появи «Маніфесту» К. Маркс прожив ще 35, а Ф. Енгельс — 47 років. Їхня творчість зайняла гідне місце в інтелектуальній скарбниці людства. Але обидва не знайшли часу, щоб роз'яснити головну загадку «Маніфесту»: характер переростання приватної власності, на якій ґрунтувалася вся історія цивілізації, у власність загальнонародну, суспільну, колективну. Не відмовляючись від висунутих в «Маніфесті» прогнозів, вони зосередилися на дослідженні сучасного їм суспільства, яке називали буржуазним. Більше того: головна праця Маркса «Капітал» містила в собі фундаментальний постулат, який перекреслював революційне нетерпіння «Маніфесту»: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами». Маркс наполягав на тому, що розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, які він об'єднував в цілісну суспільно-економічну формацію, є природноісторичним процесом¹¹.

---

¹¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. — Т. 23. — С. 12.

Аналіз «Маніфесту» допомагає здогадатися, що майбутнє людства Маркс і Енгельс пов'язували в свої молоді роки з поглиненням держави революційним пролетаріатом, який в ході розвитку великої машинної індустрії ставав основною частиною суспільства. Вони вважали, що в такому разі функції держави візьме на себе суспільство. Вийшло з точністю до навпаки: держава-комуна увійшла в суспільство, не втрачаючи власної ідентичності, і після ліквідації незалежних громадських організацій здобула здатність придушувати волевиявлення громадян з їх власного середовища.

Основоположники марксизму стверджували, що в ході «експропріації експропріаторів» приватна власність на засоби виробництва ставала усуспільненою, тобто переходила в руки суспільства. Вони запевняли також, що націоналізована власність переходила в руки нації. Але нації і суспільства позбавлені «рук». Натомість держава як ієрархізована структура мала «руки». Після комуністичних перетворень суспільство як сукупність дрібних та великих власників виявилось пролетаризованим, а тому безпорадним перед державою-комуною, в руках якої зосередилися засоби виробництва.

Націоналізація або усуспільнення засобів виробництва формували державну власність. Проте це твердження жодним чином не визначає характеру власності, бо надто різними є держави. Юристи розрізняють багато форм власності, тому що вона має три самостійні функції (володіння, користування і розпорядження), які проявляються в різних сполученнях у двох середовищах (держава і суспільство). Історики повинні звести ці форми до двох базових — приватної і колективної. Після експропріації суспільства власність на засоби виробництва не стає загальнонародною, а це означає, що вона залишається приватною. Внаслідок максимальної централізації управління в державі-комуні приватна власність зосереджувалася на вершині владної піраміди. Не треба тільки примітивізувати функцію економічної диктатури, намагаючись уявити собі членів політбюро ЦК ВКП(б)-КПРС власниками заводів, залізниць і пароплавів. Вони задовольнялися тим, що окремим об'єктам і навіть містам привласнювалися їхні імена. Економічна диктатура

вождів проявлялася у таких діях, як розподіл національного доходу між споживанням і нагромадженням, сферами і галузями виробництва, регіонами і т.п.

Коли вивчаємо формування хлібозаготівельних планів, які мали безпосередній зв'язок з голодом у сільській місцевості на початку 1930-х рр., то бачимо, що в загальносоюзному підсумку хлібозаготівлям задавалася непідйомна величина. Такий підхід до директивного планування Сталін навіть не приховував, називаючи його «підхльостуванням»¹². Але неможливо визначити, якими критеріями він керувався, коли розкладав план між регіонами. Можна тільки здогадуватися, що продрозверстка використовувалася не тільки за прямим призначенням, але й як знаряддя національної політики Кремля.

Комуністичне будівництво супроводжувалося розпалюванням громадянської війни, і більшовики виявили неабиякий хист, аби війна набула найбільш гострих форм. Та вони не були готові одночасно воювати з національно-визвольним рухом. Навпаки, вони прагнули взяти визвольний рух пригноблених народів собі в союзники, щоб найпевніше подолати опір соціальних верств, які протистояли будівництву комунізму. Успіх у відновленні імперії, що розпалася після падіння самодержавства, забезпечувався двоїстою природою радянської державності — сполученням управлінської влади виконкомів рад, яка визначалася конституціями, з диктатурою парткомів, яка не знаходила в конституціях відбиття. Проголошуючи радянську владу в національних окраїнах колишньої імперії, вожді більшовиків згодні були надавати їм навіть статус незалежних держав. Все одно кожна радянізована держава по партійній лінії підпорядковувалася єдиному центру. Така стратегічна лінія виявилася більш ефективною, ніж примітивний силовий курс на відновлення «єдиної і неподільної» Росії, який обрали білогвардійські генерали.

Щоб більшовізувати російські ради в місті, вистачало протиставляти «трудящих» «нетрудящим», «експлуататорів» —

---

¹² *Сталін Й.* Твори. — Т. 13. — С. 183.

«експлуатованим». Враховуючи об'єктивну різницю між робітничим класом і буржуазією, такий підхід спрацьовував. Варто було лише пропагувати класову війну замість класового миру, тобто той принцип революційного марксизму, який перебував в основі ленінізму. Щоб більшовізувати в Росії сільські ради, треба було кваліфікувати майнову нерівність між селянами як класову. У такому поділі теж була об'єктивна основа, адже фігура куркуля з'явилася у дореволюційні часи, будучи похідною від процесу перетворення селян зі стану в клас. В Україні селянство було більш заможним, ніж в Росії, і таке протиставлення не завжди спрацьовувало. Тому більшовикам довелося тут урізати права і повноваження рад шляхом створення паралельної організації незаможних селян і наділення її відібраними у рад правами. Комнезами існували аж до 1933 р., і саме вони відіграли зловісну роль в організованому владою терорі голодом.

Створювані в національних регіонах ради володіли такою ж повнотою управлінської влади, як і ради в центральній Росії. Якщо організація влади за соціальною ознакою базувалася у більшовиків на давньоримському принципі *divisa et impera*, то для національних регіонів потрібно було придумувати щось нове, аби мінімізувати небезпеку використання радянських органів в сепаратистських інтересах. Таким винаходом став принцип політизації етнічності, закладений в політико-адміністративний і адміністративно-територіальний поділи країни.

Ленінський уряд залишив губернський поділ для російських регіонів, а в неросійських створював національні політико-адміністративні або адміністративно-територіальні одиниці. За винятком національних районів, вони одержували назву тієї національності, яка становила більшість населення. Титульними націями ставали українці (в межах УСРР), молдовани (в межах утвореної в УСРР Молдавської автономії), а також представники інших національностей — в межах утворених в Україні національних районів (росіяни, греки, болгары, поляки, німці, євреї). Люди тієї самої національності вважалися представниками титульної нації в кордонах власних адміністративних утворень і представниками національних меншин — поза їх

межами. Статус росіян в Україні був двозначним: офіційно вони вважалися національною меншиною в межах республіки, але неофіційно вожді більшовиків розглядали їх як титульну націю загальносоюзного масштабу. На урочистому банкеті в Кремлі 2 травня 1933 р. Й. Сталін став на стілець (мікрофонів ще не було) і проголосив тост, в якому дозволив собі відхилитися від офіційного «інтернаціоналістського» жаргону: «Залишаючи в стороні питання рівноправності і самовизначення, росіяни (руские — *авт.*) — це основна національність світу. Вона першою підняла прапор Рад проти всього світу. Російська (русская — *авт.*) нація — це найталановитіша нація в світі»¹³.

Українці в Радянському Союзі мали три різні статуси: представників титульної нації в УСРР, претендентів на титульну націю — у випадку об'єднання українізованих районів Північного Кавказу з УСРР, і національної меншини — в усіх інших регіонах. Коли вивчається питання, проти кого в УСРР і на Північному Кавказі був спрямований терор голодом, важливо враховувати такі нюанси.

Яким статусом володіли радянські титульні нації? Дослідним полігоном у формуванні національної політики була Україна. Розглядаючи в грудні 1919 р. питання «Про Радянську владу на Україні», VIII Всеросійська конференція РКП(б) записала у своїй резолюції: «Члени РКП(б) на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою»¹⁴. Принцип «учитися і розмовляти рідною мовою» В.Ленін відстояв у настільки відвертій полеміці з російськими більшовиками, що свою промову на конференції визнав за краще не публікувати. Вона не опублікована й досі¹⁵.

---

¹³ Російський державний архів соціально-політичної історії. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 1117. — Арк. 10. Цитується за розміщенням Федеральним архівним агентством Росії сайтом <http://rusarchives.ru> (фонд Й. Сталіна).

¹⁴ В.І. Ленін про Україну. — Ч. 2. — К., 1969. — С. 359.

¹⁵ *Кульчицький С.В.* Реставрація Української СРР // Нариси історії Української революції 1917–1921 років. — Кн. друга. — К., 2012. — С. 325–326.

Народи, яким Кремль дозволив жити у формально незалежних радянських республіках, а після утворення СРСР здобути конституційне право на вихід з федерації, являли собою титульні нації з державницьким статусом. Сепаратистські настрої у них придушувалися партійними комітетами, які здійснювали диктатуру. Всі інші титульні нації задовольнялися принципом «учитися і розмовляти рідною мовою» без державницького антуражу. Різниця між титульними націями союзних республік і всіма іншими полягала в тому, що першим перешкождала стати повноцінними націями партійна диктатура, а другі являли собою етнонації за офіційним статусом.

Концепт титульної нації вимагав здійснювати кампанію коренізації, тобто укорінення радянської влади в межах національної адміністративно-територіальної одиниці. Ця кампанія сприяла розвитку культури титульних націй, хоча держава в першу чергу розраховувала на укорінення своєї влади в суспільстві. Такий розрахунок виправдався. Радянська влада, яка за 1917–1919 рр. встановлювалася в Україні тричі, втратила окупаційний характер саме через те, що їй вдалося знайти спільну мову з місцевим населенням.

Українізація була дволиким Янусом, хоча в Кремлі завжди підкреслювали лише принцип «учитися і розмовляти рідною мовою». Насправді для керівників партії мало значення зовсім інше: відтворення в національних регіонах комуністичного режиму з «місцевих людей» (як висловлювався Сталін).

Керівник КП(б)У, німець за походженням Е. Квірінг знаходився в Україні настільки довго, що зміг повною мірою оцінити, наскільки ефективно принцип «учитися і розмовляти рідною мовою» надихає «місцевих людей» на боротьбу за незалежнення від імперського центру. Він ще на початку червня 1923 р., тобто одразу після розпочатої XII з'їздом РКП(б) кампанії коренізації назвав на ймення цю небезпеку: здатність комуністичної українізації перерости в петлюрівську¹⁶. Офіційне визнання наявності двох облич цієї кампанії з присвоєнням кожному

---

¹⁶ Див.: *Мартин Терри*. Імперія «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР. 1923–1939. — М., 2011. — С. 119.

відповідної назви (більшовицьке і «петлюрівське») відбулося після припинення українізації Північного Кавказу. «Петлюрівська» українізація сприяла національному відродженню, тобто діяла всупереч намірам режиму повернути націю в стан етносу. Постанова ЦК ВКП(б) «Про хід хлібозаготівель на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р. починала терор голодом на території, де вже виникав силует другої в кордонах СРСР України. Вона припиняла «легковажну, не впливаючу з культурних інтересів населення, не більшовицьку «українізацію» майже половини районів Північкавказу»¹⁷. Українізація цих районів Північного Кавказу створювала об'єктивні умови для возз'єднання їх з УСРР. Перспектива більшого нарощування ресурсного і людського потенціалу найбільшої національної республіки була вкрай небажаною для Кремля.

Третім компонентом принципу політизації етнічності, поряд з концептом титульної нації і кампанією коренізації влади, була офіційна фіксація національної приналежності людини, тобто сумнозвісна «п'ята графа» в радянських анкетах (у внутрішніх паспортах, які вводилися для населення міст і новобудов з 1933 р., ця графа стояла на четвертому місці). Щоб тримати суспільство під жорстким контролем, держава-комуна мусила знати дві основні характеристики кожної людини: її соціальне походження і національність.

---

¹⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 292.

2. Перший штурм

Марксизм мав чимало принципових відмінностей від учення, яке називали в СРСР марксизмом-ленінізмом. Найголовнішим, мабуть, було те, що К. Маркс вважав комуністичне суспільство закономірним продуктом об'єктивного природноісторичного розвитку людства. В його працях ми не знайдемо поняття «комуністичне будівництво». Натомість Ленін вважав, що чекати визрівання комунізму не варто. Будівництво комунізму він розглядав як головний обов'язок пролетарської (але своєї і тільки своєї) партії після її приходу до влади.

Вожді більшовиків, починаючи з Леніна, не випадково бажали вкласти комуністичний експеримент власного винаходу в оболонку народної революції 1917 р. Це дозволяло представити експеримент прагненням народних мас. Більшовики зображали себе партією, покликаною реалізувати це прагнення.

Немало сучасників Леніна повірили в те, що більшовики дійсно мають намір побудувати лад, заснований на принципі «від кожного — за здібностями, кожному — за потребами». Вони старалися переконати ленінську партію в утопічності такого задуму. Але більшовицькі пропагандисти з подвоєною енергією доводили реальність побудови суспільства, в якому люди користуватимуться матеріальними і духовними благами за потребами. Через це поняття комунізму у свідомості кількох поколінь радянських людей міцно зрослося з принципом «кожному — за потребами». Насправді, однак, сутність комунізму визначалася відносинами власності, а не розподілу. Услід за К. Марксом західноєвропейські марксистичні ототожнювали комунізм з суспільством віддаленого майбутнього, в якому держава уже відмерла. Ленін же вимагав негайно будувати комунізм. З цією метою більшовики повинні були під виглядом націоналізації (обернення у власність нації) або усуспільнення (обер-

нення у власність суспільства) передати всі засоби виробництва у власність радянській державі-комуні. Це означало передачу засобів виробництва у власність державній партії, а точніше — у приватну власність її вождям.

Перетворення здобутої під час більшовицького перевороту влади на диктатуру і поширення цієї диктатури під гаслом «тріумфальної ходи Радянської влади» на більшу частину колишньої імперії було розв'язане до весни 1918 р. Навесні вийшли в світ дві праці — брошура М. Бухаріна «Програма комуністів (більшовиків)» і стаття В. Леніна «Чергові завдання Радянської влади». У брошурі, що з'явилася якраз тоді, коли партія змінювала свою назву, були намальовані принагідні картини майбутнього комуністичного ладу. У статті Леніна комуністичні перетворення проголошувалися черговими завданнями радянської влади. Йшлося про обернення великого виробництва в загальнонародну (тобто державну) власність, фактичне одержавлення дрібного виробництва, ліквідацію товарно-грошових відносин і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства.

Всю грандіозність таких перетворень більшовицька верхівка добре розуміла. На Всеросійському з'їзді рад народного господарства у травні 1918 р. Ленін так охарактеризував їх: «Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші підвалини життя сотень мільйонів людей»¹⁸. Порядок цифр доводить, що вождь світового пролетаріату, як його уже називали в радянських газетах, мислив планетарними масштабами. Відгомін таких масштабів ми бачимо і в Конституції УСРР, затвердженій III Всеукраїнським з'їздом рад у березні 1919 р.: «Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою тверду рішучість увійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки створяться умови для її виникнення»¹⁹.

---

¹⁸ Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т. 31. — С. 341.

¹⁹ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. — К., 1937. — С. 114.

Найголовнішим пунктом комуністичних перетворень була зміна соціальної природи багатомільйонного селянства. Цю зміну можна було здійснити тільки шляхом суцільної колективізації сільського господарства. У пострадянській історіографії наголошується на тому, що програма перетворення переважно аграрної країни на індустріальну вимагала мобілізації селянських коштів, яка могла бути здійснена тільки у колективізованому селі. Не акцентується, однак, більш вагома обставина: селянину-власнику взагалі не було місця в державі-комуні. Керівникам партії була потрібна індустріально розвинена країна, здатна озброїти Червону армію досконалою зброєю. Але передусім їм була потрібна слухняна країна, кожний громадянин якої мав перебувати у політичній, економічній та ідеологічній залежності від держави-комуні.

В партійній програмі підкреслювалося, що «РКП(б) розглядає організацію радянських господарств і підтримку всіляких товариств для громадського обробітку землі аж до комуні, як єдино можливий шлях до абсолютно необхідного підвищення продуктивності землеробської праці»²⁰. Однак теза про продуктивність праці була маскувальною. Великі сільськогосподарські підприємства у формі радгоспів і комун розв'язували іншу проблему: налагодження нетоварної змички сільської економіки з націоналізованими «командними висотами». Ставлячи на порядок денний питання про зміну соціального статусу тих, кого більшовики зневажливо називали «дрібною буржуазією» — дрібних виробників і землеробів, Ленін підкреслював: «Головне питання нашої революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів»²¹. Отже, вимагалось знайти інші методи, але все-таки «звільнитися від них».

Щоб реалізувати звільнення країни від селян-власників, наприкінці 1918 р. Раднарком підготував декрет, характер і мета

---

²⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 2. — К., 1979. — С. 52.

²¹ *Ленін В.І.* Повне збір. тв. — Т. 44. — С. 38.

якого розкривалися в самій назві: «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». В тексті декрету була знаменна фраза: «На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминуші і відживаючі»²². Для його апробації в Москві був скликаний Всеросійський з'їзд земельних відділів, комітетів бідноти і комун. Радянські чиновники схвалили декрет, після чого він був прийнятий Всеросійським з'їздом рад і опублікований 14 лютого 1919 р. Місяцем пізніше була затверджена друга партійна програма, в якій передбачалися тільки дві форми господарювання на селі — радгоспи і комуни.

Відновлення радянської влади в Україні збіглося у часі з цим радикальним поворотом. Республіка, де ще зберігалось поміщицьке землеволодіння, була приречена перетворитися на випробувальний полігон в процесі колективізації селянства. Нарком земельних справ УСРР В. Мещеряков заявив, що в Україні нема підстав від початку повторювати шлях, пройдений у Великоросії: розподіляти всю землю, розтягати й ділити, а потім на порожньому місці створювати комуни і радгоспи. Український радянський уряд уже з березня 1919 р. почав перетворювати частину поміщицьких маєтків на радгоспи.

Українське селянство відповіло на це могутнім повстанським рухом. Червона армія, яка тоді була сформована з повстанських загонів, що виникли в ході боротьби з німецько-австрійськими окупантами, втратила боєздатність. На придушення селянських повстань були кинуті загони інтернаціоналістів, сформовані для допомоги радянській Угорщині. В результаті честолюбні мрії «вождів світового пролетаріату» В. Леніна і Л. Троцького увійти в Європу не справилися. Більше того: Червона армія зазнала поразки в Донбасі, війська А. Денікіна влітку 1919 р. блискучо окупували Україну і пішли на Москву.

Більшовикам вдалося справитися з білогвардійською загрозою, і восени 1919 р. три армії Л. Троцького знову увійшли в Україну. Ленін врахував урок протистояння з селянством, і в

---

²² *Кульчицький Станіслав*. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 126.

резолуції «Про Радянську владу на Україні», яку прийняла в грудні 1919 р. VIII Всеросійська конференція РКП(б), аграрна політика більшовиків набула принципово іншого вигляду, ніж та, що передбачалася партійною програмою. Партконференція затвердила такі заходи:

- повну ліквідацію відновленого Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним та малоземельним селянам;
- будівництва радгоспів тільки в обґрунтованих необхідністю обсягах з урахуванням життєвих потреб навколишнього селянства;
- полишення справи об'єднання в комуни та артїлі на вільне вирішення самих селян з суворим покаранням місцевої влади за всякі спроби внести сюди основу примусу²³.

Таким чином, відхід від «чорного переділу», який проголосив II Всеросійський з'їзд рад, був списаний на ініціативу місцевої влади. Не в силах розібратися у хитросплетіннях аграрної політики Кремля, селяни після поразки денікінців вітали більшовиків, водночас називаючи комуністів грабіжниками.

Селянську реакцію в Україні на ідею колективізації Ленін врахував, визначаючи перспективи аграрної політики для всієї країни. В грудні 1920 р. на VIII Всеросійському з'їзді рад він вказав: «Треба спиратися на одноосібного селянина, він такий і в найближчий час іншим не буде, і мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться»²⁴.

До чого вела вимушена відмова більшовиків від колективізації сільського господарства? Знову і знову доводиться повторювати, що колективізація пропагувалася не з метою підвищення продуктивності селянської праці (хоч це був єдиний аргумент більшовицьких пропагандистів), а для того, щоб зімкнути сільську економіку з націоналізованою міською. Комуністичний штурм не міг оминати села навіть тоді, коли державна влада відмовилася від насадження радгоспів і комун. Залишаючи виробників сільськогосподарської продукції еконо-

---

²³ *Ленін В.І.* Повне збір. тв. — Т. 39. — С. 316.

²⁴ Там само. — Т. 42. — С. 174.

мічно незалежними (тоді з'явився термін, який раніше не існував — «одноосібники»), держава все одно мусила здобути продовольство, щоб нагодувати армію і робітників націоналізованих підприємств.

У нормальних умовах товаровиробники міста і села спілкувалися між собою на ринкових засадах. Рівень цін на промислову і сільськогосподарську продукцію встановлювався за законом попиту і пропонування. Але радянська держава-комуна самим своїм існуванням руйнувала ринок і створювала гостру потребу в державному регулюванні відносин між містом та селом. Проблема полягала в тому, що у місті замість незліченної кількості товаровиробників з'явився тільки один виробник, який навіть не бажав називати свою продукцію товаром, тобто виходити з нею на ринок. Попит держави на сільськогосподарську продукцію різко зріс, адже вона створювала мільйонні армії, щоб забезпечити собі перемогу у громадянській війні і при нагоді подати «інтернаціональну допомогу» однодумцям у Європі, які рекрутувалися Комінтерном з небаченою швидкістю. З іншого боку, націоналізація підприємств викликала глибоку господарську розруху, і місто майже нічого не могло запропонувати селу в порядку натурального продуктообміну. Залишалося одне: здійснювати реквізиції селянської продукції, тобто запровадити продовольчу розверстку.

Продрозверстка не мала безпосереднього стосунку до будівництва комунізму, але стала неминучим наслідком спроб держави-комуні ліквідувати в суспільстві приватну власність на засоби виробництва, тобто пролетаризувати його. Логіка комуністичних перетворень вимагала одночасного нищення приватної власності великих та дрібних власників в місті і на селі. Відсторонити від виробництва велику буржуазію виявилось досить просто. Влада мала підтримку робітничого класу, який одержував через фабзавкоми і профспілки істотні права в управлінні націоналізованою власністю. Ідентичні перетворення на селі були пов'язані зі створенням радянських господарств (радгоспів) на базі поміщицьких маєтків, а також комун — шляхом об'єднання селянських господарств. Маючи в розпорядженні заводи, радгоспи і сільськогосподарські комуні, держава-

комуна здобувала, як здавалося вождям, можливість ліквідувати вільний ринок і запровадити замість віками існуючого товарообороту між містом та селом прямий продуктообмін. Намір здійснити такі перетворення озвучив В. Ленін у «Квітневих тезах» 1917 р., і саме вони були передбачені прийнятою в березні 1919 р. комуністичною програмою РКП(б).

Однак справа не залагодилася від початку. Селяни і мобілізовані в сільській місцевості солдати не бажали чути про радгоспи і вимагали «чорного переділу». Уряд В. Леніна змушений був задовольнити їхні вимоги і опинився перед необхідністю шукати замість продуктообміну між містом та селом інші способи перетворення заробітної плати робітників та службовців у державному секторі на матеріальні засоби існування. Спроба зберегти частину поміщицьких маєтків у вигляді радгоспів і надати перевагу комунам під час «чорного переділу» у завойованій Україні обернулася загибеллю радянської влади.

В умовах, що склалися, Раднарком заборонив вільну торгівлю і розклав між селянами у вигляді обов'язкових завдань потрібні йому обсяги продовольства. За виконані завдання селяни одержували тільки символічне відшкодування. По-перше, держава-комуна повинна була підтримувати розбудовану до неймовірно високої чисельності Червону армію. По-друге, промисловість опинилася у стані напівколапсу через спроби замінити ринкові зв'язки в державному секторі економіки системою директивних замовлень-нарядів. По-третє, промисловість стала мілітаризованою і виконувала в першу чергу замовлення воєнного відомства.

9 травня 1918 р. з'явився декрет ВЦВК «Про надання Народному комісаріату продовольства надзвичайних повноважень у боротьбі з сільською буржуазією, яка приховує хлібні запаси і спекулює ними». Оголошувалося, що селяни зобов'язані здавати запаси хліба, які вони мали, тільки за державними розцінками. Ринкова торгівля хлібом заборонялася як спекулятивна. 21 листопада 1918 р. Раднарком РСФРР ухвалив декрет «Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання і домашнього господарства». Декрет покладав на державу в особі Наркомпроду обов'язки щодо

заготівлі й розподілу серед населення всього того, що воно набувало через заборонену тепер торгівлю. Заготівельники почали накладати на селян обов'язкові завдання, виходячи з наявних потреб, а потім розподіляли їх по повітах, волостях і селах. Нарешті, 11 січня 1919 р. з'явився декрет про хлібну і фуражну розверстку. В Україні, яка зберігала формальну незалежність, комуністичний розподіл і продрозверстка були запроваджені одним декретом ВУЦВК «Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства» від 12 квітня 1919 р.

Коли селяни пересвідчувалися, що держава забирає собі все те, що вони мали намір продати на ринку, то втрачали інтерес до праці. Посівні площі, особливо під технічні культури, різко скорочувалися. Одержана після поділу поміщицьких маєтків земля залишалася необробленою.

І знову-таки виявилось, що найбільший опір продрозверстці чинило українське селянство. Навесні 1920 р., коли здійснювалася радикальна аграрна реформа (в дусі «чорного переділу»), воно підтримало радянську владу. У зв'язку з цим зазнали невдачі розрахунки С.Петлюри після захоплення Києва військами Ю. Пилсудського підняти всеукраїнське селянське повстання. Однак уже восени цього року обурені продрозверсткою селянські маси почали боротьбу з частинами Червоної армії, які брали безпосередню участь у реквізиціях. «Куркульський бандитизм», як називали більшовицькі агітатори новий спалах громадянської війни після ліквідації польського і врангелівського фронтів, широкою хвилею розлився по всій Україні. Щоб утримати її під своїм контролем, радянській Росії довелося тримати в республіці мільйонну армію, що складалася з червоноармійців, мобілізованих в інших регіонах.

VIII Всеросійський з'їзд рад в грудні 1920 р. затвердив розроблений Державною комісією з питань електрифікації Росії (ГОЕЛПРО) план відбудови і розвитку основних галузей народного господарства. Виступаючи на з'їзді, Ленін висловив надію, що продрозверстка 1921 р. дасть державі не менше 300 млн. пудів хліба, і при цьому зауважив: «Без такого фонду неможливо відбудувати промисловість країни, неможливо навіть під-

ходити до великих завдань електрифікації Росії»²⁵. Отже, вождь партії більшовиків збирався виконувати розрахований на 10–20 років план ГОЕЛПРО за допомогою реквізиції селянської продукції. Чи можна було примусити селян погодитися на реквізиції, якщо перед тим держава не спромоглася загнати їх у колективні господарства?

Знову-таки, Ленін розраховував на насилля. За його дорученням уряд розробив законопроект «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» і вніс його у ВЦВК для розгляду на VIII Всеросійському з'їзді рад. Передбачалося доповнити розверстку селянської продукції розверсткою засіву та обробітку землі. Вважалося, що подвійна розверстка дасть змогу запобігти очікуваному катастрофічному скороченню засівів у 1921 р. У виступі на з'їзді Ленін так охарактеризував розроблений документ: «Суть законопроекту в тому, щоб зараз прийти до практичних заходів допомоги селянському одноосібному господарству, яке переважає, такої допомоги, яка полягала б не тільки у заохоченні, а й у примусі»²⁶.

23 грудня 1920 р. законопроект став законом. Важко сказати, чи замислювалися делегати з'їзду над тим, що доведеними до кожного селянського двору державними «уроками» на посів вони повертають селянина у становище, яке існувало до 1861 р. Курс на комуністичне будівництво підштовхував керівників партії до запровадження кріпосництва.

Реалізація цього закону цілком могла б закінчитися для радянської влади катастрофою. В. Ленін це зрозумів і скасував розверстку. Селяни дістали можливість вільного виходу на ринок після сплати державі певного податку — спочатку в натуральній формі. У першій половині 1921 р. уряд перейшов до нової економічної політики, яка дозволила в короткі строки покінчити з господарською розрухою. Завоюванням першого комуністичного штурму були тільки «командні висоти» економіки. Економічний фундамент радянської влади виявився недобудованим. Ленінська держава-комуна не спромоглася поставити в економічну залежність від себе кожна людину.

---

²⁵ Там само. — С. 142.

²⁶ Там само. — С. 172.

3. «Великий перелом»

Мета нав'язаних країні соціально-економічних перетворень полягала у встановленні контролю над суспільством з боку Комуністичної партії, яка злилася з державою в єдине ціле. Для встановлення такого контролю вимагалось поставити кожного громадянина не тільки в політичну, але й в економічну залежність. Цю мету у 1919 р. М. Бухарін сформулював одним коротким реченням: «*Політична диктатура робітничого класу неминуче мусить бути і його економічною диктатурою*»²⁷.

Однак в умовах неп у держава-комуна мусила підтримувати ринкову рівновагу між містом і селом. Десятки мільйонів селян-власників вільно розпоряджалися своєю продукцією після сплати податків, що було природним в нормальному суспільстві, але неприродним — в радянському. Непмани, які з'явилися після припинення комуністичного штурму, не являли собою загрози для влади. Такою загрозою виявилось селянство, — уже через те, що воно існувало і виробляло необхідну для міста продукцію за межами держави-комуни.

У 1921–1922 рр. В. Ленін переконував партію, що неп — лише тимчасовий відступ від взятого у 1918 р. курсу. У брошурі «Про продовольчий податок» (квітень 1921) він рекомендував скористатися цим відступом для розвитку на селі кооперативів. Вождь був переконаний, що поставки селянської продукції місту через канали кооперативного капіталізму більш вигідні для влади, ніж розвиток індивідуальної торгівлі. «Політика кооперативна, — писав він, — у разі успіху дасть нам піднесення дрібного господарства і полегшення його переходу, в невизначений строк, до великого виробництва на засадах доб-

---

²⁷ Бухарин Н.И. Избранные произведения. — М., 1988. — С. 20.

ровільного об'єднання»²⁸. Включення сільських виробників в комуністичну економіку він пов'язував, як того вимагала ним же написана програма РКП(б) 1919 р., з розвитком на селі радгоспів і комун. Враховуючи гостро негативну реакцію українських селян, яких в 1919 р. намагалися загнати в радгоспи і комуни, він не ставив завдання створювати велике сільсько-господарське виробництво в найближчому майбутньому. «Невизначений строк» — ось той вираз, яким обмежувалися його плани у цьому відношенні.

Догми комуністичної теорії в роки непу зайшли в суперечність із практичною політикою. Тому ставлення керівників партії, починаючи з Леніна, до колгоспів, які продовжували існувати або навіть заново виникати (тому що пільги комунарам зберігалися), стало суперечливим. Г. Петровський взагалі висловив думку (ще до запровадження непу, на V конференції КП(б)У у листопаді 1920 р.), що «вищою формою землеробства в майбутньому повинен стати не колгосп і особливо не комуна, яка працює тільки на себе, а радянське господарство»²⁹.

Якою ж була загальна лінія партії стосовно «капіталістичних» кооперативів і «соціалістичних» колгоспів? У часи, коли на перший план вийшли інтереси піднесення продуктивності сільського господарства, яким так добре відповідали кооперативи і так фатально не відповідали колгоспи, партія повела себе прагматично. В циркулярі ЦК РКП(б) від 18 березня 1922 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» партійним комітетам рекомендувалося сприяти утворенню єдиних колгоспно-кооперативних спілкових об'єднань³⁰. У цій рекомендації містилися витоки неможливого гібриду: «колгоспно-кооперативна форма власності». Саме з 1922 р. почав формуватися цей оксиморон, що пізніше став однією з категорій політичної економії соціалізму і найбільш стійким стереотипом у спотвореній свідомості

---

²⁸ Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т. 43. — С. 208.

²⁹ Див.: Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — К., 1991. — С. 18–19.

³⁰ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 1. — М., 1958. — С. 317.

радянських людей. До суцільної колективізації таке парування пояснювалося сподіваннями на те, що процвітаючі кооперативи утримають «на поверхні» організаційно прив'язані до них колгоспи. При цьому кооперативи вважалися нижчими формами колективних об'єднань, а колгоспи (в трьох формах, залежно від ступеня відчуження власності — товариства спільного обробітку землі, артілі і комуни) — вищими.

Після відходу від державних справ внаслідок смертельної хвороби В. Ленін висловив свою останню волю в листах і статтях, продиктованих з кінця грудня 1922 р. до початку березня 1923 р. У статті «Про кооперацію» він обґрунтував кооперативний план — своєрідну альтернативу пропагованій раніше ідеї колективізації сільського господарства. Тепер він вважав, що зростання кооперації адекватне зростанню соціалізму. Кооперація могла існувати, на відміну від колгоспів, тільки в умовах ринку. Тому таке сенсаційне твердження було відступом від комуністичної доктрини. Ленін завжди залишався прагматиком, пристосовуючи головну ідею революційного марксизму про знищення приватної власності до реалій власної країни. Зустрівшись з неподоланною силою селянського спротиву, він у статті «Про кооперацію» ототожнив кооперацію одночасно з ринком і з соціалізмом, після чого заявив: «Тепер ми вправі сказати, що просте зростання кооперації для нас тотожне... зі зростанням соціалізму, і разом з тим ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм»³¹. З моменту публікації брошури «Про продовольчий податок» у розумінні родоначальником більшовизму комуністичної перспективи відбулася різка трансформація.

Скільки б більшовицькі пропагандисти ні твердили, що колективізація сільського господарства буде добровільною, неможливо було повірити в те, що селянин-власник здатний відмовитися частково (у товариствах спільного обробітку землі або в артілі) чи повністю (в комунах) від свого господарства без тиску іззовні. А в кооперативи він йшов цілком добровільно з

---

³¹ *Ленін В.І.* Останні листи і статті. — К., 1989. — С. 37.

дореволюційних часів. Тому Ленін не випадково попросив стенографістку позначити в статті курсивом ключові слова: кооперація робить перехід до нових порядків «якнайбільш простим, легким і доступним для селянина»³².

Зміна точки зору на кооперацію дала можливість Леніну прогнозувати тривалість перетворень у сільському господарстві, а не ховатися за виразом «у невизначений строк». Адже під соціалістичними перетвореннями розумілася вже не колективізація, якій селяни-власники чинили лютий опір, а кооперування, здійснюване навіть без державної допомоги, тим більше — без тиску з боку держави, з ініціативи самих товаровиробників. «Щоб досягти через неп участі в кооперації поголовно всього населення — ось для цього потрібна ціла історична епоха, — диктував Ленін. — Ми можемо пройти в кращому разі цю епоху за одне-два десятиріччя»³³. Іншими словами, тривалість створення «ладу цивілізованих кооператорів» визначалася в межах виконання плану ГОЕЛРО.

Кооперативний соціалізм залишився нереалізованою альтернативою закладений в програмі РКП(б) схемі стратегічних дій. Тому про нього важко сказати щось визначене. Навіть його існування у формі ідеї доводиться встановлювати шляхом ретельного співставлення неоднакових в різний час підходів керівників РКП(б) до непу і кооперації³⁴. Однак у світлі того, як розгорталася події в партії і державі після Леніна, концепція кооперативного соціалізму становить великий інтерес.

Після Леніна боротьба між членами політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) розгорталася як на персональному, так і на доктринальному рівнях. Члени колективного керівництва повинні були відповісти на головне питання: що робити з селянством? Продиктовані засновником партії і держави-комуни документи вимагали зміни структури влади в напрямі пристосування її до наявного економічного фундаменту суспільства. Але до цього

---

³² Там само. — С. 31.

³³ Там само. — С. 33–34.

³⁴ Див. наприклад: *Кульчицький С.В.* Концепція «кооперативного соціалізму» // «Український історичний журнал», 1995, № 2. — С. 3–17.

схилялися лише троє з семи членів політбюро ЦК РКП(б): М. Бухарін, О. Риков і М. Томський. Четверо інших (Г. Зінов'єв, Л. Каменев, Й. Сталін і Л. Троцький) були настроєні пристосувати суспільство до встановленої ними диктатури. Після шестирічної боротьби переміг той, хто мав внаслідок своїх функціональних обов'язків можливість формувати персональний склад керівного партійно-радянського апарату — генеральний секретар ЦК ВКП(б).

Й. Сталін уже з 1925 р. взяв курс на створення в селі господарств, заснованих на відчуженні селянської власності — повному (в комунах), проміжному (в артілях) і початковому (в товариствах спільного обробітку землі). Під його тиском в директиви XV з'їзду ВКП(б) з розробки перспективного народногосподарського плану було внесене завдання провести до кінця першої п'ятирічки колективізацію 20% селянських посівів. Генеральний секретар ЦК не заперечував проти утворення колективних господарств принципово іншого типу — кооперативів, в яких не порушувалося право власності селян на їх засоби виробництва й вироблену продукцію. Проте кооперування села йшло в розріз з комуністичною доктриною. Тому ті в партійному керівництві, хто услід за Сталіним готувалися покінчити з непом і відновити комуністичний штурм, вважали кооперативний рух лише підготовкою до передбаченої програмою РКП(б) 1919 р. колективізації. У відповідь на заяви М. Бухаріна про те, що партія забуває ленінський кооперативний план, Сталін опублікував 2 червня 1928 р. в газеті «Правда» статтю з таким висновком: «Іноді колгоспний рух протиставляють кооперативному руху, гадаючи, очевидно, що колгоспи — одне, а кооперація — інше. Це, звичайно, неправильно. Дехто доходить навіть до того, що колгоспи протиставляє кооперативному плану Леніна. Нічого й казати, що таке протиставлення не має нічого спільного з істиною. Насправді колгоспи є вид кооперації, найяскравіший вид виробничої кооперації».

Слід зауважити, що сам Ленін полегшив можливість фальсифікації своєї політичної волі. Критично осмислений досвід штурму 1918–1920 рр. міг би змусити більшовиків задуматися

над перспективами розвитку країни. Однак маскувальна покрівля придуманого вождем поняття «воєнний комунізм» не дозволив їм зрозуміти, що комуністична доктрина утопічна за своєю глибинною природою. А у статті «Про кооперацію» Ленін пропагував економічні і політичні вигоди курсу партії на кооперування селянських господарств, ані словом не обмовившись про колективізацію і колгоспи. Про зміну його ставлення до гасла колективізації можна було тільки здогадуватися, але члени партії звикли до чітких ідеологічних установок.

В міру того, як в руках генерального секретаря ЦК ВКП(б) зосереджувалася вся повнота диктаторської влади, він починав здійснювати той курс в аграрно-селянському питанні, який був передбачений програмою РКП(б). На зустрічі з іноземними робітничими делегаціями, які з'їхалися в Москву напередодні 10-ої річниці Жовтневої революції, Сталіна запитали: «Як думаєте Ви здійснювати колективізм у селянському питанні?» Той відповів так: «По лінії організації індивідуальних селянських господарств у кооперацію та по лінії організації селянських господарств, головним чином бідняцького типу, у виробничі товариства». Тут же він визнав за потрібне заперечити те, про що його не питали: «до всеосяжної колективізації діло не дійшло і не скоро дійде»³⁵. Поняття «всеосяжна колективізація» було неологізмом і викривало плани Сталіна щодо села напередодні другого комуністичного штурму.

Перший практичний крок у тому, що генсек назвав «всеосяжною колективізацією», був зроблений уже через кілька тижнів. У політичному звіті ЦК, з яким Сталін виступив у грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б), зазначалося, що темпи економічного розвитку на селі не можна визнати задовільними. Після цього Сталін запитав делегатів: де вихід для сільського господарства? Може, в уповільненні темпів розвитку промисловості? Було сформульовано «очевидну» відповідь: вихід у переході від дрібних і розпорошених селянських господарств до великих об'єднань на основі громадського обробітку землі, в

---

³⁵ *Сталін Й.* Твори. — Т. 10. — С. 219, 233.

переході на колективний обробіток землі на базі нової, вищої техніки. Під безпосереднім тиском генсека в директиви з'їзду з розробки п'ятирічного плану закладалися високі показники колективізації сільського господарства — з охопленням до 20% селянських посівів на кінець п'ятирічки.

Встановлюючи контроль над «командними висотами» економіки, радянський уряд брав на себе тягар постачання зайнятої в них робочої сили. Так міське населення потрапило у продовольчу залежність від держави-комуни, а держава — в економічну залежність від селян. Криза постачання, обумовлена небажанням селян продавати хліб державі в 1927–1929 рр. за низькими цінами, позначилася на матеріальному становищі робітничого класу. Робітниками вона сприймалася як небажанням селян рахуватися з їхніми інтересами. Потужний пропагандистський апарат саме так інтерпретував хлібозаготівельні кризи, які насправді були викликані форсуванням темпів індустріалізації за рахунок випуску в обіг непокритих товарами грошей.

Політики «поділяй і володарюй» Кремль дотримувався й на селі. Після завершення зрівняльного поділу землі (в Україні — у 1923 р.) поняття «куркуль» перестало вживатися в законодавстві і пропаганді. Тепер же воно виникло знову. Взимку 1927–1928 рр. на хлібозаготівлі була мобілізована значна частина відповідальних працівників з міст. Домагаючись від них вжиття надзвичайних заходів, щоб подолати хлібозаготівельну кризу, ЦК ВКП(б) вимагав арештовувати «спекулянтів, куркульчиків та інших дезорганізаторів ринку і політики цін, негайно віддавати їх під суд, не обтяжувати судові процеси зайвими формальностями»³⁶.

Коли новий вождь партії, як усі інші члени політбюро ЦК ВКП(б), виїхав у січні 1928 р. в сільську глибинку, то не став гаяти час. У виступах перед сільськими партпрацівниками Сибіру він виклав таку програму дій:

---

³⁶ Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927–1932 гг. — М., 1989. — С. 21.

- зажадати від куркулів негайної здачі всіх надлишків хліба за державними цінами, а в разі відмови вжити надзвичайних заходів і конфіскувати надлишки;
- у найближчі 3–4 роки провести часткову колективізацію сільського господарства;
- услід за частковою провести суцільну колективізацію³⁷.

У цілком благополучній країні раптом запанували насильство і голод. Злам непу завершили зимові хлібозаготівлі 1928–1929 рр. Штучно створюваний завищеними темпами індустріалізації дефіцит продовольства загострював до неможливості проблему хлібозаготівель. Партію штовхали на слизький шлях нового комуністичного штурму. У квітні 1929 р. Сталін виступив на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) з промовою, в якій присвятив увагу обґрунтуванню винайденого ним «уральсько-сибірського методу» хлібозаготівель. «Треба *організувати* хлібозаготівлі, — говорив він. — Треба мобілізувати бідняцько-середняцькі маси проти куркульства і організувати їх громадську підтримку заходам Радянської влади щодо посилення хлібозаготівель»³⁸.

Кремль здійснював на селі у 1918–1920 рр. дві окремі кампанії — колективізацію і продрозверстку. Сталінське ноу-хау у вигляді «уральсько-сибірського методу» об'єднувало їх в єдине ціле. Викладаючи переваги цього методу перед керівниками партії, Сталін підкреслював: «По-перше, ми вилучаємо хлібні надлишки заможних верств села, полегшуючи цим постачання країни; по-друге, ми мобілізуємо на цій справі бідняцько-середняцькі маси проти куркульства, освічуємо їх політично і організуємо з них свою потужну багатомільйонну політичну армію на селі».³⁹

Перший з названих тут напрямів нової політики на селі був тактичним: держава реквізувала готову сільськогосподарську продукцію. Другий напрям був стратегічним: на селі створювалося соціальне напруження, потрібне для здійснення суцільної

---

³⁷ Сталін Й. Твори. — Т. 11. — С. 5–6.

³⁸ Там само. — Т. 12. — С. 88.

³⁹ Там само. — С. 88–89.

колективізації. Колективізація, у свою чергу, виявилася потрібною, щоб налагодити постійне виробництво сільськогосподарської продукції на умовах держави. Головна вада продрозверстки у неколективізованому селі була добре відома: селяни припиняли виробництво товарної продукції і обмежувалися виробництвом для власних потреб. У колгоспі, сподівався Сталін, вони вже не мали б такої можливості.

Практична реалізація «уральсько-сибірського методу» розгорнулася, коли визрівав урожай 1929 р. Тоді складалася та система хлібозаготівель, яка проіснувала до кінця 1932 р. Щоб розібратися в обставинах, які призвели до голоду 1932–1933 рр. в СРСР, треба її ретельно вивчити.

28 червня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів». 3 липня її продублювали ВУЦВК і РНК УСРР. Ці постанови запроваджували обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розкладкою на кожне село за принципом самообкладання. Коли господар ухилявся від поставки зерна державі за завданням сільських сходин, сільрадам дозволялося штрафувати його у межах п'ятикратного розміру вартості хліба, що підлягав здаванню. Якщо штрафи не вносилися, майно боржників продавалося з торгів у цьому ж селі. Груповий опір розкладці або групове ухилення від продажу хліба після штрафних санкцій тягли за собою звинувачення за ст. 57 і 58 Кримінального кодексу УСРР, які передбачали конфіскацію майна та депортацію засуджених у віддалені регіони СРСР. Чверть надходжень від стягнень або продажу майна з торгів перераховувалася у фонди кооперування та колективізації бідноти⁴⁰. Цим забезпечувалася корислива зацікавленість незможних селян в реалізації нових законів.

Злам непу супроводжувався деградацією товарно-грошових відносин. Подібно Леніну, який у 1920 р. підготував серію декретів, спрямованих на ліквідацію грошей, Сталін прагнув встановити безпосередній (а не опосередкований грошима)

---

⁴⁰ Вісті ВУЦВК(Харків). — 1929, 14 липня.

виробничий зв'язок між містом і селом. Починаючи згортання нової економічної політики в грудні 1927 р., він домігся включення в резолюцію XV з'їзду ВКП(б) тези про те, що товарообіг у міру успіхів будівництва соціалізму дедалі більше перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат буде врешті-решт замінений апаратом «соціалістичного розподілу продуктів»⁴¹. Від 1929 р. мережа державної торгівлі почала перетворюватися на розподільчий апарат, який постачав хліб та інше продовольство лише тим, кому держава давала картки. Базарна торгівля хлібом була заборонена, тому що вона негативно впливала на хлібозаготівлі. Призначені для сільського споживача промтовари передавалися до фонду «отоварювання» хлібозаготівель на основі контракції.

Контракційний договір укладався між державою та колективами (передусім — торговельною кооперацією) або одноосібними господарствами. Він містив обов'язкові для селян зобов'язання поставляти державі певну кількість продовольства або сировини. Зустрічні зобов'язання держави щодо постачання промтоварів виконувалися в межах наявних товарних фондів. Однак товарів для села не вистачало, і держава обмежувалася виплатою знецінених рублів. Контракційний договір перетворювався за цих умов на звичайну розкладку, тобто реквізицію.

Процес укладання контракційних договорів уповноважений Наркомзему СРСР М. Юхновський описував таким чином: «Контракція й метод доведення (завдань — *авт.*) до двору в своєму практичному застосуванні в деяких селах вилились в бюрократичну суху форму адміністрування. Селяни звуть її розверсткою. Контракція здійснюється таким чином: округ дає контрольну цифру району, район із деяким додатком (страхує себе) дає контрольну цифру сільраді. Сільрада цифру району з додатком (страхує себе), який іноді підвищується на 50%, розкидає по селянських дворах»⁴². Описану картину треба уточнити. Мова йшла не про «деякі села», а про звичайну

---

⁴¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 4. — К., 1980. — С. 41.

⁴² Див.: *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — С. 85–86.

практику в усіх регіонах. До того ж, коли урожай виявлявся більшим, ніж очікуваний, визначена в договорі кількість продукції відповідним чином корегувалася.

У постанові ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів» перемога над ринком, яка здавалася керівникам державної партії зовсім близькою, була ознаменована термінологічною революцією. Товари в ній вже називалися продуктами. Контрактаційний договір розглядався як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом»⁴³.

З «куркулями» держава взагалі не бажала вступати в договірні відносини. Їм давали тверді завдання (звідси назва — твердоздатчики) на основі експертних оцінок кожного конкретного господарства (звідси назва — експертники). Експертизу здійснювала сільрада разом з бідняцько-наймитською частиною села, тобто «громадськість». Адресованим до окружних та районних парткомів листом від 29 жовтня 1929 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор роз'яснював, на яку частину кожного села повинна поширюватись увага «громадськості» — від 7 до 10% господарств⁴⁴. Це теж була розверстка, але не хліба, а господарств. Ті, хто потрапляв в «заможнo-куркульську верхівку села», одразу відчули на собі колосальний тиск тандему низових державних чиновників і маргіналізованих прошарків села. За таких умов, як розраховували в Кремлі, вони не могли ефективно протидіяти політиці суцільної колективізації, що вже ставилася на порядок денний.

На бідняцьку частину села контрактаційний договір теж не поширювався, бо ці господарства не мали для держави економічного значення. Зате вони мали велике практичне значення: прямі або обумовлені контрактаційними зобов'язаннями реквізиції здійснювалися на селі за допомогою комнезамів.

---

⁴³ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935. — М., 1987. — С. 196–197.

⁴⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 348.

Розпливчастість критеріїв, за якими окреслювалася «експлуататорська верхівка» села, була винаходом конструкторів колгоспного ладу. Вони могли оголосити «куркулем» кожного більш-менш заможного селянина. Проте навіть цілковита незможність не рятувала тих, хто виступав проти колективізації. Щоб розчавити їх, партапаратники користувалися неологізмом «підкуркульник».

Тема «великого перелому» в історіографії добре розроблена. Тут треба зупинитися лише на тих її аспектах, які мають відношення до загальносоюзного голоду і українського Голодомору.

Ті вчені, які встановлюють першопричину загальносоюзного голоду, звертаються до подій листопада 1929 р., а саме: публікації статті Й. Сталіна «Великий перелом» і рішення пленуму ЦК ВКП(б) про перехід до форсованої колективізації сільського господарства. Проте руйнування традиційного укладу сільського життя шляхом насильницької колективізації можна вважати причиною голоду лише до певної межі. Першопричиною була спроба (тільки спроба!) переходу державі-комуні від ринкових до позаринкових форм економічних відносин між містом та селом. На практиці це виявлялося в а) придушенні вільного ринку; б) переході до придбання сільськогосподарської продукції (для постачання міського населення та армії або на експорт) шляхом її примусового вилучення. У зимові місяці 1927–1928 рр. продрозверстка виникла у вигляді надзвичайних заходів, а в наступну зиму 1928–1929 рр. надзвичайні заходи були перетворені на звичайні.

Перехід до позаринкових відносин був названий тільки спробою не випадково. Спробу не довели до ліквідації товарно-грошових відносин. Причину голоду, який став найбільш гострою формою кризи, як і причину самої економічної кризи, слід вбачати у прагненні державної влади створити адекватний собі економічний фундамент шляхом втілення в життя програми РКП(б) 1919 р. Слід визнати, що вождям партії вдалося реалізувати від початку утопічну соціально-економічну модель, яка утримувалася у силовому полі диктатури сім десятиліть і навіть стала цілком звичною для третього радянського покоління.

Однак вони не досягли цілковитої перемоги над ринком. Якщо починати відлік з моменту запровадження надзвичайних заходів, то боротьба з ринком на винищення тривала упродовж п'яти років і завершилася компромісом. Селянство погодилося — після всіх мислимих і немислимих (тут треба згадати про голодомори в основних регіонах товарного землеробства) форм насилля над собою — працювати в колгоспах, а влада змирилася з автономним, заснованим на товарно-грошових відносинах існуванням колгоспного ладу в державі-комуні. Скасування продрозверстки у січні 1933 р. не було випадковістю, як буде показано далі. Сталін відмовився від спроби реалізувати комуністичну утопію у повному обсязі під впливом загальносоюзного голоду 1932–1933 рр.

Сформульовані вище тези доволі абстрактні, а тому можуть вислизнути з-під уваги читача. Але їх слід навести до аналізу фактичного матеріалу, щоб попередити його укладання у звичний ланцюг причинно-наслідкових зв'язків. Ми надто звикли (маю на увазі старше покоління) сприймати «соціалістичне будівництво» як реалізацію послідовного ряду завдань, кожне з яких передбачалося мудрим планом, що був у розпорядженні партії більшовиків. Коли В. Ленін заднім числом назвав свій комуністичний штурм «воєнним комунізмом», про програму РКП(б) 1919 р. забули як пропагандисти, так і вчені. У роки горбачовської «перебудови» про неї раптом згадав Г. Попов, але лише як про тему для публіцистичного нарису⁴⁵. Треба розуміти, що у керівників держави-комуни таки існував план дій, — ажніяк не мудрий, а утопічний, і цим планом була програма РКП(б). Відділяти ленінізм від існуючого в обігу і навіть дуже популярного терміну «сталінізм» можна лише в тому розумінні, що Ленін у здійсненні написаної ним у 1919 р. програми зупинився на півдорозі, а Сталін продовжив будівництво комунізму з того місця, де його попередник зробив зупинку. Ленін відступив під впливом кризи, найбільш яскравим зовнішнім

---

⁴⁵ У 1996 р. Г. Попов переробив свою першу статтю та істотно розширив її проблематику. Див.: Програма, котрою руководствовался Сталин // Попов Г.Х. Теория и практика социализма в XX веке. — М., 2006. — С. 15–29.

виявом якої став голод 1921 р. Катастрофічна посуха і попередня смуга війн допомогли йому замаскувати загрозу, яку несла з собою реалізація комуністичної програми РКП(б). Сталін же, коли продовжив реалізацію партійної програми, вперся в голод 1932–1933 рр.

Чому початок «великого перелому» слід датувати не рішеннями листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б), а запровадженням надзвичайних законів по хлібозаготівлях? Історики мають унікальну можливість співставити два різних за характером комуністичних штурмів — лєнінський і сталінський. Розділені сімома роками непу, вони проходили в різних умовах, але мали спільне підґрунтя — продрозверстку. Докорінний недолік конфіскаційного вилучення продукції у вільних виробників полягав у тому, що в наступному виробничому циклі випуск продукції знижувався до рівня, який забезпечував лише власні потреби. Але держава-комуна була зобов'язана годувати залежне від неї міське населення, і тому вона вдавалася до конфіскації продовольства, яке вироблялося для внутрішніх потреб села. Так формувалися передумови голоду — і на селі, яке грабували за допомогою робітничих загонів і місцевих комітетів незаможних селян, і в місті. Так виникало протистояння між містом і селом, тому що пропагандисти переконували городян в тому, що куркулі-саботажники прагнуть задушити «кістлявою рукою голоду» пролетарську революцію. Так народжувалося протистояння в самому селі, тому що технологія продрозкладки базувалася на самообкладанні. Встановлюючи три майнові групи і позначаючи їх класовими ярликами, держава вилучала продукцію, керуючись принципом: з бідноти — нічого, у середняків — помірно, з куркулів — багато. На другому-третьому році продрозверстки, коли вона породжувала неминучу продовольчу кризу, радянська влада уже не поділяла виробників за класовою ознакою. Брала той хліб, який знаходили на кожному селянському подвір'ї.

В Україні продрозверстка відбувалася з особливими труднощами. Щоб подолати їх, Кремль наважився у 1920 р. на винятковий захід: створив селянську організацію, наділену певний час політико-адміністративними повноваженнями — комітети

незаможних селян. Саме комнезами були використані як знаряддя вилучення продовольства у своїх односельчан під час Голодомору, після чого негайно розпушені.

Керівники партії шукали шляхи і способи завершити розпочаті у 1918 р. перетворення шляхом інтегрування вільних виробників села в директивну планову економіку. В період першого і другого штурмів для цього були обрані різні шляхи.

Після приходу до влади більшовики не наважилися поставити питання про перетворення великих сільськогосподарських маєтків в радгоспи. Селянство вимагало здійснювати «чорний переділ» і одержало практично всю поміщицьку землю. У 1919 р. влада більшовиків зміцнилася вже настільки, що вони зробили спроби організувати певну кількість радгоспів і комун в тільки що завойованій Україні, після чого негайно втратили цю республіку. Навчений гірким досвідом, Ленін відмовився від спроб колективізувати село і зробив, як ми бачили, спробу обмежити свободу товаровиробників іншим способом: встановленням обов'язкових завдань на сівбу і обробіток полів. Дальші його дії в аграрному питанні звелися до прагматичної капітуляції перед селянством. Натомість Сталін обрав інший шлях і вирішив, що селянство мусило капітулювати перед державою-комуною. Надягнута на сільського виробника гамівна сорочка колгоспів повинна була дати державі, як він розраховував, свободу дій у визначенні норми вилучення продовольства у села.

У радянській пропаганді насадження колгоспів характеризувалося як рух, який йшов знизу. Кількість колгоспників справді збільшувалася за рахунок незаможників, спокушуваних матеріальними пільгами. На жовтень 1929 р. в УСРР налічувалося 477 тис. колгоспних дворів, а питома вага колективізованої орної землі дійшла до 8,8%⁴⁶. Однак селяни-власники, яким було що втрачати, в колгосп не йшли.

Газета «Правда» надрукувала у листопаді 1929 р. статтю Й. Сталіна «Рік великого перелому (до 12-х роковин Жовтня)». В ній проголошувалося, що селяни пішли у колгосп «цілими

---

⁴⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 659.

селами, волостями, районами». У місцевих начальників створювалося враження відставання від сусідів: вони мали незначний відсоток колективізації, а генеральний секретар ЦК твердив, що у колгоспи пішов середняк.

Стаття була приурочена до пленуму ЦК ВКП(б), який проголосив перехід партії до курсу суцільної колективізації сільського господарства. Питання про долю найбільш заможних селян було розв'язане апаратним шляхом. Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК визнав за необхідне створити загальносоюзний Наркомат землеробства і утворив під керівництвом його глави Я. Яковлева комісію, яка прийняла рішення перейти у районах суцільної колективізації до політики «ліквідації куркульства як класу». Висновок комісії уперше був оприлюднений 27 грудня 1929 р. Сталіним на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів.

Розкуркулення заможних господарств підривало відновлені в роки непу продуктивні сили села. Компартійна верхівка свідомо йшла на це, бо її метою було насадження колгоспів як обов'язкового елемента командної економіки. Селянин-власник міг змиритися з колективізацією тільки під загрозою втратити все. Приклад розкуркуленого сусіда робив його більш зговорливим.

Перехід до політики суцільної колективізації відбувся у січні 1930 р. 5 січня ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», яка встановлювала черговість регіонів у досягненні суцільної колективізації. Україна повинна була завершити колективізацію восени 1931 або навесні 1932 р.

30 січня ЦК ВКП(б) прийняв таємну постанову «Про заходи з ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації». До першої категорії таких господарств був віднесений «куркульський актив», який підлягав негайній ліквідації шляхом ув'язнення в концтаборах або розстрілу. Друга категорія означала депортацію у віддалені місцевості країни. Ті, хто потрапляв до третьої категорії, повинні були розселятися за межами колгоспних земельних масивів у виселках.

В Україні у розкуркуленні активну участь брали комнезами. До початку весни 1930 р. вони створили 7 762 групи сприяння

колективізації⁴⁷. Здійснювали операцію чекісти. Вона тривала з 18 лютого до 10 березня і охопила 29 округів УСРР. Було виселене 19 531 господарство загальною чисельністю 92 970 осіб. До 1 квітня мала бути завершена підготовча робота з виселення 15 тис. осіб з 11 прикордонних округів («контрреволюційний та антирадянський елемент і куркульство»). На цей же час планувалося виселення додаткової тисячі сімей з п'яти східних і південних округів⁴⁸.

Комісія під керівництвом Я. Яковлева схилилася до того, щоб основною формою організації колгоспу була визнана сільськогосподарська артіль. «Кожний подальший крок у бік усупільнення на шляху до комуні, — говорилося у надісланому в політбюро ЦК ВКП(б) проекті постанови, — повинен спиратися на безпосередній досвід селян-колгоспників, на зростання у них переконання у міцності, вигідності й перевагах колективних форм ведення господарства». Комісія наполягала на «збереженні за даних умов приватної власності селянина на дрібний реманент, дрібну худобу, молочні корови тощо, де вони обслуговують споживчі потреби селянської сім'ї»⁴⁹.

Проект постанови Сталін передав секретарю ЦК ВКП(б) В. Молотову. Той назвав його невдалим, «подекуди з фальшивими нотами». Фальшивою нотою Молотов вважав обґрунтування причин утворення артілей замість комун⁵⁰. Сталін погодився з ним, і з остаточної редакції постанову ЦК ВКП(б), що побачила світ 5 січня 1930 р., слова про право селян мати у приватній власності дрібний реманент і молочних корів були вилучені. Наркомзем СРСР натомість діставав доручення в най-

---

⁴⁷ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — С. 80.

⁴⁸ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. — Т. 2. — М., 2000. — С. 336–342.

⁴⁹ Там само. — С. 63.

⁵⁰ *Ивницкий Н.А.* Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). По материалам Политбюро ЦК ВКП(б) и ОГПУ // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 257.

коротший термін розробити Примірний статут сільськогосподарської артїлі «як перехідної до комуни форми колгоспу»⁵¹.

6 лютого Наркомзем СРСР і Колгоспцентр опублікували Примірний статут. Теза про перехідність сильно вплинула на нього. Принципову для селян різницю між артільною і комунною формами колгоспів у ньому було навмисно стерто. Заява про можливість утворення підсобного господарства виявилася порожньою декларацією, тому що статут не регламентував розмірів присадибної ділянки і не унормовував права колгоспника на утримання корів та дрібної худоби.

Якісний стрибок у колективізації відбувся в лютому 1930 р., тобто під час розгортання чекістської операції з розкуркулення. По всій Україні, за винятком Полісся, у цьому місяці частка колективізованої землі перевищила частку землі одноосібників. Селяни йшли в колгосп під шаленим адміністративно-чекістським тиском. Тиск породжував опір, хоч і неорганізований, але повсюдний. В усіх регіонах селяни однаково реагували на безрозмірні хлібозаготівлі, розкуркулення, усупільнення корів і дрібної худоби, руйнування храмів. Почастішали випадки громадської непокори і навіть збройного опору. Ситуація в країні стала нагадувати воєнну. Від 7 лютого члени політбюро ЦК ВКП(б) почали одержувати оперативні зведення ОДПУ⁵².

26 лютого в ЦК ВКП(б) прийшла панічна телеграма з Харкова. Секретар ЦК КП(б)У П. Любченко і «всеукраїнський староста» Г. Петровський повідомляли про факти «грубого перекирчування партійних директив» на місцях, що спричинили «селянський рух» проти колективізації. Термінологію телеграми (перекирчування, головотесність місцевих працівників) Сталін використав у своїй знаменитій статті «Запаморочення від успіхів».

В наступні кілька днів аналогічні телеграми з повідомленнями про антиколгоспний рух прийшли з Алма-Ати, Воронежа і Рязані. Опитуванням 28 лютого в протокол засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня було внесене таке рішення: «а)

---

⁵¹ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии Советского правительства. 1927–1935. — С. 259.

⁵² Судьбы российского крестьянства. — С. 269.

доручити комісії у складі тт. Сирцова, Сталіна, Молотова, Калініна, Рикова, Мікояна, Ворошилова, Яковлева та Юркіна остаточно вирішити питання про статут колгоспів на основі обміну думками. Скликання за т. Риковим. Термін роботи — 24 години, з тим щоб статут 2 березня був надрукований у пресі; б) доручити т. Сталіну того ж дня виступити зі статтею в газетах»⁵³.

У новій редакції Примірного статуту було зроблено фундаментальну поступку колгоспникам: їм надавалося право тримати корову, дрібну худобу й птицю, мати присадибну ділянку. У цьому ж номері газети «Правда» друкувалася стаття Сталіна «Запаморочення від успіхів». Генсек заявляв без усіляких обмовок, що «артіль є основною ланкою колгоспного руху». У різкій формі говорилося про неприпустимість посилення «колгоспного руху» засобами адміністрування.

ЦК ВКП(б) прийняв 10 березня постанову «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі». В самій назві вона містила дві великі брехні: по-перше, місцеві органи влади не були винні у «викривленнях»; по-друге, не існувало жодного руху, селян в колгосп зтягували силою. Постанова розсилалася секретарям парткомів до районного рівня, а також повпредам ДПУ, прокурорам, членам республіканських раднаркомів. Політбюро ЦК ВКП(б) запропонувало також президіям ЦВК союзних республік вислуховувати скарги у релігійних справах і виправляти викривлення⁵⁴.

Місцева влада бурхливо сприйняла несправедливі звинувачення у «викривленнях», і Сталін змушений був удатися до невластивого йому рівня відвертості, щоб пояснити ситуацію. В закритому листі «Про завдання колгоспного руху у зв'язку з боротьбою з викривленнями партійної лінії» від 2 квітня 1930 р., який адресувався низовим партійним організаціям, говорилося: «У лютому місяці у Центральний Комітет надійшли відомості про масові виступи селян в ЦЧО, на Україні, в Казахстані,

---

⁵³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. — Т. 2. — С. 833.

⁵⁴ Там само. — С. 305.

Сибіру, Московській обл. Ці відомості визначали стан, який не можна назвати інакше, як загрозливий. Якби не було тоді негайно вжито заходів проти викривлення партлінії, ми мали б тепер широку хвилю повстанських селянських виступів, добра половина наших низових робітників була б перебита селянами, була б зірвана сімба, було б підірване колгоспне будівництво і був би поставлений під загрозу наш внутрішній і зовнішній стан. Цим було викликане втручання ЦК, зміна Статуту с/г артілі та опублікування за спеціальною постановою ЦК статті т. Сталіна «Запаморочення від успіхів»⁵⁵.

Наскільки адекватною дійсності була змальована в закритому листі ЦК ВКП(б) апокаліптична картина? У заключному виступі на лютнево-березневому (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б), яким можна датувати початок Великого терору 1937–1938 рр., Сталін згадував події перших місяців 1930 р. і знову підтвердив всю їхню серйозність: «Це був один з найнебезпечніших періодів у житті нашої партії»⁵⁶.

На базі зведень ОДПУ історики проаналізували ситуацію, яка склалася в СРСР після 26 лютого 1930 р. Знаючи все те, що відбулося потім, аж до Голодомору, можна погодитися з сталінською оцінкою подій, які змусили Кремль припинити на півроку політику суцільної колективізації.

За даними, що їх наводить Лінн Віола, в 1930 р. було зареєстровано в УСРР істотно більше хвилювань, ніж в трьох інших регіонах товарного землеробства, разом узятих. За свідченням Террі Мартіна, на прикордонному українському Правобережжі у березневих хвилюваннях 1930 р. взяли участь до 100 тис. селян⁵⁷. За даними Л. Гриневич, під час хвилювань активно поширювалися прокламації повстанців із закликами до

---

⁵⁵ Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927–1932 гг. — С. 390.

⁵⁶ Правда. — 1937, 1 апреля.

⁵⁷ *Terry Martin. The 1932–1933 Ukrainian Terror: New Documentation on Surveillance and the Thought Process of Stalin // Famine — Genocide in Ukraine. 1932–1933. Western archives, testimonies and new research. — Toronto, 2003. — P. 104.*

відновлення УНР⁵⁸. Звідси можна зробити перший важливий висновок: порядок переліку регіонів у сталінському закритому листі з апокаліптичним змістом не виявляв, а приховував загрозу, яка йшла від УСРР — розташованої на кордоні з Європою великої національної республіки. Сталін явно усвідомлював цю загрозу, що подвоювалася активною участю українців Північного Кавказу в компанії українізації майже половини районів краю, який мав спільний кордон з УСРР. Тим не менш, відвертість генсека в оцінках соціальних наслідків прискореної колективізації не супроводжувалася такою же відвертістю в оцінці національних аспектів.

У закритому листі ЦК ВКП(б) від 2 квітня 1930 р. міститься згадка про санкціонування Центральним комітетом публікації статті Сталіна «Запаморочення від успіхів». Вона яскраво засвідчує ступінь його впливу в партії і суспільстві на початку 30-х рр. Тоді він здобув беззастережний контроль над компартійно-радянською номенклатурою в усіх трьох владних вертикалях, які сходилися в політбюро ЦК ВКП(б). Однак його вплив на партію й тим більше — на суспільство був доволі обмеженим.

Слід зупинитися на найголовніших висновках, які випливають з аналізу закритого листа ЦК ВКП(б) у поєднанні з аналізом всієї соціально-економічної політики в добу штурму 1929–1932 рр. Взятий партією курс на форсовану колективізацію в ледь замаскованій формі насадження комун був названий у цьому листі викривленням партійної лінії. Ми знаємо, що всім бажаним після 2 березня 1930 р. було дозволено вийти з колгоспів, і практично всі селяни-власники цим дозволом скористалися. Ми знаємо, однак, що у директивному листі «Про колективізацію», який ЦК ВКП(б) розіслав партійним комітетам 24 вересня 1930 р., ставилося завдання «добитися вирішальних зрушень у справі організації нового потужного піднесення

---

⁵⁸ *Гриневич Л.В.* Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 421–425.

колгоспного руху»⁵⁹. Після цього в країні була проведена повторна кампанія «ліквідації куркульства як класу», причому в ролі куркулів виступили вже інші селяни. Колгоспники були звільнені від податків, тоді як одноосібники — обтяжені непідйомними повинностями. Нова хвиля розкуркулення у поєднанні з податково-пільговим перепадом за короткий строк загнала в колгоспи основну масу селянства. На жовтень 1931 р. в УСРР було колективізовано 72% селянської орної землі⁶⁰. Отже, через півроку після опублікування сталінської статті «Запаморочення від успіхів» форсована колективізація більше не вважалася викривленням партійної лінії.

---

⁵⁹ История Коммунистической партии Советского Союза. — Т. 1, кн. 2. — М., 1971. — С. 158.

⁶⁰ Історія колективізації сільського господарства УРСР. — Т. 2. — К., 1965. — С. 554–555.

4. Колгоспний лад в період сталінської продрозверстки

Як складалися справи з іншим елементом курсу на суцільну колективізацію, який теж був оголошений викривленням — замаскованим насадженням комун? Сучасна історіографія не зацікавилася цим питанням, хоч воно допомагає розібратися в причинах загальносоюзного голоду 1932–1933 рр., який є тлом і початковою стадією українського Голодомору.

Як показує світова дискусія про Голодомор, політику Кремля в цей період історикам зрозуміти непросто. По-перше, вона була спрямована на досягнення умоглядних уявлень про комунізм, а тому здійснювалася методом спроб і помилок. По-друге, як уже підкреслювалося, головний конструктор колгоспного ладу був дуже закритою людиною у спілкуванні навіть зі своєю командою. Треба добре попрацювати, щоб з дрібних і розрізнених фрагментів відтворити справжню послідовність дій генсека під час створення колгоспного ладу.

Історики нерідко дивляться на минуле з позицій звичної для них реальності. Ця зрозуміла властивість має своє наукове визначення (презентизм) і призводить до спотворення образу минулого. Прикладом такого спотворення є уявлення про тожність природи радянських колгоспів в роки становлення колгоспного ладу (1930–1932) і в наступні десятиліття.

Пострадянська українська історіографія зосередилася винятково на Голодоморі і обминула своєю увагою споріднену з ним проблему колективізації. Тому вона не помітила того етапу в сталінській політиці спроб і помилок, який викликав визрівання глибокої соціально-економічної кризи. Найбільшим проявом цієї кризи якраз і був голод 1932–1933 рр. Суть справи полягала в тому, що Сталін прилюдно оголосив артіль «основною ланкою колгоспного руху», приклав у 1930–1932 рр. багато зусиль для

організаційно-господарського зміцнення артіль, але побудував відносини між містом і селом таким чином, ніби в селі панували комуни.

Колгосп у формі артілі можна вважати «дволиким Янусом». Одним своїм ликом (громадським господарством) він був обернений до директивної економіки, а іншим (присадибним господарством) — до ринкової економіки. Артільна форма колгоспу нерозривно пов'язувалася з товарно-грошовими відносинами та ринком. Ринковий лик колгоспного ладу пом'якшував диспропорції радянської економіки. Він сигналізував плановикам, де і коли треба вжити заходів, щоб уникнути труднощів з реалізацією виробленої продукції чи, навпаки, справитися з дефіцитом.

Керівники партії надали робітникам право вільного вибору місця роботи без будь-яких зусиль з їхнього боку, внаслідок простого розуміння органічних недоліків мілітаризації трудового процесу. Досвід першого штурму, коли робітників починали об'єднувати в трудові армії, виявився цілком переконливим. Селянин же відвоював собі присадибну ділянку після жорсткої боротьби. Ці два чужорідні для комуністичної економіки елементи уможливили її тривале існування. Командна економіка завжди залишалася неефективною, але давала можливість Кремлю використовувати мобілізаційний ресурс, який мала від природи. Її тривале існування пояснювалося тим, що СРСР володів колосальним людським потенціалом і майже невичерпними природними ресурсами.

Але все це стосується періоду, який постав після припинення другого комуністичного штурму і пов'язаного з ним голоду 1932–1933 рр. Ми ж повинні зрозуміти, чому цей штурм був припинений посеред дороги, чому Сталін, як і Ленін в 1921 р., змушений був відмовитися від спроб повністю включити селянське господарство в командну економіку.

Треба вивчати те, що відбулося, у тому числі в історії радянської колективізації. Однак комуністична революція не мала стосунку до історичного процесу, підвладного об'єктивним закономірностям. Історію колективізації треба вивчати з урахуванням первинних конструкцій у головах вождів.

Сталін твердив у статті «Запаморочення від успіхів», що саме артіль є «основною ланкою колгоспного руху». Через кілька місяців, у червні він повторив це твердження у звітній доповіді ЦК ВКП(б) XVI з'їзду партії, але додав: «на цей момент»⁶¹. Завтра, на його думку, все могло змінитися. Ця позиція генсека відбилася у резолюції з'їзду «Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства». В ній підкреслювалося, що *на даній стадії* основною формою колгоспу є артіль, але припускалося, що «колгоспний рух може підсилитися до вищої форми — *комуни*»⁶². Припущення ґрунтувалося на тому, що артіль неспроможна існувати в суспільстві, позбавленому товарно-грошових відносин. Тоді ніхто з членів більшовицького керівництва або радянських економістів не міг собі уявити, що зв'язок між селянською артілью і ринком міг бути зворотним: ринок збережеться, оскільки існуватиме артіль. У 1931 р. 28-річний економіст Микола Вознесенський надрукував книгу, в якій пропонував розробити теорію трудових одиниць (тродів), «готуючись до того часу, коли червінці заміняться трудоднями». Прямий соціалістичний облік і контроль у тродах Вознесенський вважав нагальною справою⁶³.

Варто проілюструвати цю загальну переконаність й заявою Сталіна про неп, що містилася у політичному звіті ЦК ВКП(б) XVI з'їзду партії. У стенографічному звіті заява була надрукована в такій редакції: «Переходячи в наступ по всьому фронту, ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, товарообіг і грошове господарство ще залишаються»⁶⁴. Історики не звертали уваги на специфічну лексику заяви. Сам вождь, готуючи свої «Твори» до друку у 1949 р., увагу звернув і відредагував її так: «Ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи

---

⁶¹ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 283.

⁶² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 4. — С. 431.

⁶³ Вознесенский Н.А. Хозрасчет и планирование на современном этапе. — Детское Село, 1931. — С. 12, 16.

⁶⁴ XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. — М.–Л., 1930. — С. 37.

ще залишаються, «вільний» товарообіг ще залишається»⁶⁵. Внесені зміни були потрібні, щоб замаскувати позицію Сталіна щодо товарообігу і грошового господарства на початку 30-х рр. Редагуючи текст, він вилучив згадку про грошове господарство і спорядив термін «товарообіг» іронічним (у лапках) прикметником «вільний»: такий, що не контролюється державою і здійснюється за законом попиту і пропонування.

Колишній семінарист, Й. Сталін інколи вживав запозичені з Біблії вирази. Найбільш розтиражованим виявився вираз «перша заповідь». Він адресувався селянам і означав, що колгосп повинен спочатку розрахуватися з державою, і лише потім розподілити між працівниками залишок виробленої продукції.

На папері все виглядало добре. У роз'ясненні наркома землеробства СРСР Я. Яковлева і голови Колгоспцентру Т. Юркіна щодо запровадження в життя Примірного статуту сільськогосподарської артілі були визначені норми здавання (у формі продажу за гранично низькими цінами) зернової продукції заготівельним державним органам. У хлібовиробних регіонах, в тому числі в Україні, треба було здавати від чверті до третини валового збору, виходячи з розрахунку середнього урожаю, а в хлібоспоживаючих регіонах — не більше однієї восьмої частини збору. «Решта маси валового збору — вказувалося у роз'ясненні, — залишається у цілковитому розпорядженні колгоспів»⁶⁶.

Роз'яснення Яковлева та Юркіна було схвалене політбюро ЦК ВКП(б) 12 квітня 1930 р. Наступного дня воно з'явилося друком у офіційному виданні «Сборник законов СССР» і було розтиражоване всіма газетами. Отже, селяни приступали до посівної кампанії після всіх катаклізмів січня–березня 1930 р. цілком спокійно. Хтось працював у колгоспі, хтось — у власному господарстві. Після авторитетного роз'яснення генсека про те, що вступ в колгосп — справа добровільна, після його запевнень у тому, що за колгоспниками залишатиметься присадибне господарство, після зобов'язання держави обмежити «першу заповідь» цілком конкретними обсягами — селяни

---

⁶⁵ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 303.

⁶⁶ Трагедия советской деревни... — Т. 2. — С. 383–384.

працювали з повною віддачею. На додаток погодні умови 1930 р. виявилися сприятливими для доброго урожаю.

У червні 1930 р. Укрзерноцентр зробив такий розрахунок хлібного балансу на основі очікувань врожаю (у млн. пудів)⁶⁷:

- валовий збір — 1355;
- споживання сільського населення (з розрахунку 16 пудів на їдця, за наявності 23,5 млн. споживачів) — 376;
- посівний, фуражний і страховий фонди, разом — 515;
- резервний фонд — 35;
- хлібозаготівельний план — від 425 до 430.

Хлібозаготівельний план для України встановили в обсязі 440 млн. пудів, але у вересні збільшили до 490 млн. пудів. ЦК КП(б)У у жовтні домігся зменшення плану до 472 млн. пудів, але хлібозаготівлі йшли з великими напруженням. 27 січня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) констатувало заборгованість в обсязі 34 млн. пудів. Сталін зменшив заборгованість до 25 млн. пудів і зобов'язав ЦК КП(б)У оголосити лютий місяцем ударних заготівель, щоб цілком виконати план. З селян все ще вибивали минулорічну заборгованість, коли почалася весняна сівба. На початку травня 1931 р. новий глава радянського уряду В. Молотов викликав в Москву С. Косіора і повідомив, що план щодо урожаю 1930 р. повертається до попередньої цифри — 490 млн. пудів⁶⁸. Це була звичайна для Сталіна тактика «підхльостування»: коли завдання здавалося недосяжно великим, його збільшували, щоб мобілізувати виконавців на виконання попереднього, менш напруженого.

До кінця травня 1931 р. держава заготовила в Україні 477 млн. пудів хліба з урожаю 1930 р. З кожного гектара посівних площ було одержано по 4,7 ц зерна — рекордний показник товарності за всі дореволюційні й пореволюційні роки⁶⁹.

---

⁶⁷ Слинко І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України. — К., 1961. — С. 281–282.

⁶⁸ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 394–395.

⁶⁹ Слинко І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України. — С. 282.

У 1931 р. Укрколгоспцентр визначив види на врожай у розмірі 845 млн. пудів, тобто на 510 млн. пудів менше, ніж у попередньому році. Тим не менш, план хлібозаготівель був встановлений в обсязі 510 млн. пудів⁷⁰. Логіка заготівельників була примітивна: виконали в перший раз, коли натиснули, виконаєте і в другий раз. На XVI з'їзді ВКП(б) Сталін заявив, що завдяки створенню колгоспного ладу в країні успішно розв'язується зернова проблема⁷¹.

Як складалися відносини держави і селян, міста і села в роки сталінського штурму? Під час непу держава хліб купувала. Коли заготівельні ціни ставали для селян не вигідними через інфляцію, вони припиняли вивіз хліба на ринок, і в країні спалахували хлібозаготівельні кризи. Покінчити з ними Сталін планував насадженням на селі великого виробництва — державного (радгоспи) і одержавленого (колгоспи). У січні 1928 р. він заявив сибірським партпрацівникам: «Треба покрити всі райони нашої країни, без винятку, колгоспами (і радгоспами), здатними замінити, як здатника хліба державі, не тільки куркулів, а й індивідуальних селян»⁷².

Через 3,5 роки держава докорінно змінила соціальне обличчя села. Тепер селяни мусили не продавати, а здавати хліб, та ще й у невизначеній кількості. Держава могла, і вела це, збираючи хліб з урожаю 1930 р., забирати собі стільки колгоспної продукції, скільки вважала за потрібне. Хлібозаготівлі ставали частіше за все справою суто технічною: зерно прямо з колгоспних ланів вивозилося машинами МТС на елеватори.

Однак конструктори колгоспного ладу не врахували людський чинник. Якщо держава забирала собі всю продукцію, що вирощувалася в громадському господарстві, то колгоспникам не було резону працювати на полях з повною віддачею сил. Держава ніби підштовхувала селян до того, щоб вони приділяли

---

⁷⁰ Бабко Ю., Бортничук М. Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У. — К., 1968. — С. 81.

⁷¹ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 285–286.

⁷² Там само. — Т. 11. — С. 6.

максимум уваги присадибному господарству. Тільки воно могло гарантовано нагодувати їх.

Сільськогосподарські кампанії 1931 р. відбувалися під знаком виснажливих хлібозаготівель з урожаю 1930 р. Як колгоспники працювали, добре видно з довідки секретно-політичного відділу ОДПУ «Про підготовку до збирання урожаю хлібів», підготовленої 5 червня 1931 р. для керівників партії. Чекісти попереджали про можливість зриву кампанії і загрозу втрати значної частини врожаю. «Негласною перевіркою стану збирального реманенту в колгоспах України встановлено, — зазначалося в розділі про готовність МТС до жнив, — що наявні машини та реманент внаслідок безгосподарського його зберігання здебільшого став непридатним або потребує капітального ремонту». Стосовно підготовки приміщень для приймання врожаю говорилося, що багато районів України ще не почали підготовку складів у колгоспах і радгоспах. Наведені в усіх розділах доповідної записки факти справді підтверджували висновок, зроблений на її початку — про зрив збиральної кампанії. Україна не була винятком, критичне становище спостерігалось в усіх регіонах⁷³.

Заготівлі з урожаю 1931 р. так само затягувалися, як і в попередньому році. 23 грудня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло у присутності Г. Петровського і В. Затонського стан хлібозаготівель і констатувало, що на початок грудня Україна виконала тільки 74% встановленого плану. Було прийнято рішення надіслати в Харків В.Молотова «на допомогу ЦК КП(б)У для посилення хлібозаготівель»⁷⁴.

Молотов приїхав і залишався у Харкові до початку 1932 р., очолюючи акції на «хлібному фронті». По суті, він керував надзвичайною хлібозаготівельною комісією, до складу якої входили члени і кандидати в члени політбюро ЦК КП(б)У, керівники республіканських відомств. Кремль уперше і саме в Україні застосував метод «безпосереднього» керівництва хлібозаготівлями. Через 10 місяців такі «надзвичайки» на чолі з

---

⁷³ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — М., 2001. — С. 137–140.

⁷⁴ Там само. — С. 217, 218.

кремлівськими фігурантами знову були запроваджені в УСРР, на Північному Кавказі і в Поволжі з трагічними наслідками для селянства.

Зважаючи на те, що Україна стала полігоном у випробуванні надзвичайних методів хлібозаготівель, треба детальніше зупинитися на візиті Молотова в Харків у грудні 1931 — січні 1932 рр. В архівах не залишилися документи за його підписом, в яких регламентувалися б методи вилучення хліба. Проте є звіти про дії місцевих керівників, які за його інструкціями перетворювали січень 1932 р. на «ударний» місяць хлібозаготівель. Зупинимося на телеграмі секретаря Зінов'євського (тепер — Кіровоград) міськкому КП(б)У Д. Міхеєнка, доставленій Молотову в Харків 1 січня 1932 р. Міхеєнко доповідав, що заплановані до здійснення в «ударному» місяці заходи «ґрунтуються на постанові ЦК КП(б)У від 29 грудня і директивах тов. Молотова, поданих на зборах районного активу»⁷⁵. У згаданій постанові ЦК КП(б)У, яка приймалася на засіданні політбюро ЦК у присутності Молотова, детально розписувалися організація хлібозаготівельної роботи, завдання щодо стягнення хліба за декадами (на першу декаду) і п'ятиденками (на дві наступні декади). Методи, за допомогою яких вилучалося зерно, у постанові не були прописані. Те, про що йшлося у телеграмі Міхеєнка, належало до усних вказівок голови РНК СРСР.

Зокрема, у телеграмі вказувалося, що кожна сільрада в сфері дій Зінов'євського комітету КП(б)У не пізніше 1 січня одержить одноразове завдання в культурах за п'ятиденками, виходячи із завдань, встановлених ЦК КП(б)У, а кожний уповноважений міськпарткому впродовж трьох годин після одержання такого завдання розкладе зазначений обсяг продукції між колгоспами. Усі уповноважені мали залишатися на селі до повного виконання річного плану. З колгоспів, які не виконали план, упродовж трьох днів вилучався посівний фонд. Уповноважені міськпарткому і секретарі партосередків повинні були очолити роботу з мобілізації «розбазареного, розкраденого в колгоспах

---

⁷⁵ Там само. — С. 239.

хліба, враховуючи, що це необхідно як для виконання річного плану хлібозаготівель, так і для забезпечення посівматом⁷⁶ весняної сівби»⁷⁷.

Є показовою лексика цієї телеграми, яка йшла від Молотова і була властивою для всього періоду існування продрозкладки 1930–1932 рр. Будь-які знайдені в селянських садибах запаси зерна вважалися «розбазареними» або «розкраденими» з тієї простої причини, що хліб на трудодні не видавався до виконання хлібозаготівельного плану, а план не мав шансів на виконання, тому що був гумовим. «Розбазарений» хліб колгоспники одержували за нелегітимними рішеннями правління, а «розкрадений» присвоювали з власної ініціативи: колгоспники — в артілі, одноосібники — у своєму господарстві. Подібна лексика яскраво відбивала покручену логіку Сталіна та його команди, які вважали, що все вироблене зерно в колгоспі або в господарстві одноосібника належить державі і тільки державі. Коли селянин мав намір скористатися власноручно вирощеною продукцією, його оголошували злодієм.

Такий висновок здається парадоксальним на тлі добре знаних зусиль радянської влади з організаційно-господарського зміцнення колгоспів. Наприклад, у січні 1931 р. в Москві працювала Всесоюзна нарада з організації праці в колгоспах, яка приділила багато уваги правильному нормуванню сільськогосподарських робіт і розробила систему відрядних оцінок кожної одиниці роботи в трудоднях. VI Всесоюзний з'їзд рад у березні 1931 р. прийняв постанову «Про колгоспне будівництво», в якій трудодень оголошувався єдиною мірою кількісних і якісних результатів роботи в громадському господарстві. З'їзд зобов'язав керівників колгоспів забезпечити повсюдне впровадження відрядності. Розподіл продуктів, підкреслювалося у постанові, слід здійснювати за принципом «хто більше і краще працює, той більше одержує, хто не працює, той нічого не одержує»⁷⁸.

---

⁷⁶ посівмат — посівний матеріал.

⁷⁷ Там само. — С. 240.

⁷⁸ Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. — М., 1963. — С. 196.

Вимальовувалася струнка і ефективна система оплати праці в колгоспах. Однак всі ці резолюції і постанови перебували у гострій суперечності з так званими «технологічними» постановами ЦК ВКП(б). Аналізуючи постанови у справі організації посівної та збиральної кампаній, по заходах із догляду за посівами, ми знову й знову помічаємо одну сенсаційно важливу деталь: ЦК ВКП(б) не робив різниці між колгоспами і радгоспами. Вироблена в колгоспах продукція вважалася такою же власністю держави, як і продукція радгоспів. Проте між робітниками радгоспів (хоча це були ті ж самі селяни) і колгоспниками існувала одна істотна відмінність: перші одержували заробітну плату, а другі — ні. Виходить, що в Кремлі вважали ту продукцію, яку селяни одержували з «подарованої» їм у березні 1930 р. присадибної ділянки, достатньою матеріальною компенсацією за працю в громадському господарстві. Нерозрізнення колгоспів і радгоспів означало, що «колгоспно-кооперативна» форма власності явочним порядком перетворювалася на державну власність. Проте держава не платила колгоспникам заробітну плату.

Як до цього ставилися колгоспники? Судження про їхню реакцію можна винести з багатьох листів, адресованих «всесоюзному старості» Г.Петровському. Наприклад, члени артілі «Незаможник» села Тишківка Гайсинського району на Уманщині в листі від 25 листопада 1931 р. розповіли, що уповноважений з району розпорядився замість хліба, якого вже не було, тому що держава забрала, забирати й картоплю, залишаючи на сім'ю для прогонування не більше 2 пудів. «Він заявив, — скаржилися колгоспники, — що мужикові даси 5 пуд картоплі і 5 пуд хліба, то він обснується, як павук, і нікому нічого не скаже». Але селяни запевняли голову ВУЦВК, що залишають за собою право шукати вихід, аби не загинути голодною смертю. Вони робили такий висновок: «Краще нехай той загине, хто примушує гинути з голоду працюючу людину»⁷⁹.

---

⁷⁹ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — С. 366.

У колгоспах руйнівний вплив більшовицького поділу селянства на бідняків, середняків і куркулів почав зникати. Селянство знову стало поводити себе, за визначенням проникливого знавця селянської психології Теодора Шаніна, «як соціальна одиниця зі спільними економічними інтересами і власною індивідуальністю, яка виявлялася у специфічних знаннях, способі дій і формах політичної свідомості, що обумовлювали колективну дію»⁸⁰. Змушені працювати в полі, щоб вирощувати призначений для держави врожай, колгоспники робили це так недбало, що втрати зерна ставали фантастичними. Відмовляючись від сумлінної праці в полі, вони зосереджували зусилля на присадибній ділянці, яка повинна була рятувати їх від голоду в зимові місяці.

В «ударному» січні 1932 р. Молотов вибивав в Україні весь наявний хліб, не турбуючись про завтрашній день. Руйнуючи колгоспну економіку, сталінська продрозверстка водночас загаяла в стан кризи все народне господарство. В обережно сформульованій постанові ЦК КП(б)У від 28 березня 1932 р. «Про наслідки роботи колгоспів у 1931 р. та про дальші завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів» вказувалося: «У ряді районів у зв'язку з хлібозаготівлями були допущені перегини щодо найсумлінніших господарств, коли вони фактично перекривали наслідки безгосподарності погано організованих артілей»⁸¹. Мова йшла, звичайно, не про «ряд районів». Коли заготівельники забирали хліб «під мітлу», то реквізувалася продукція в усіх районах та колгоспах — добре або погано працюючих. Місцевій владі доводилося час від часу змінювати план в бік збільшення для тих колгоспів, де ще залишалися якінебудь запаси хліба. Так само діяв ЦК КП(б)У щодо районів. Під час хлібозаготівель з урожаю 1930 р. ЦК КП(б)У двічі міняв плани по 61 району і один раз — по 91 району⁸².

На хлібозаготівельних кампаніях істотно позначився управлінський хаос, створений адміністративно-територіальною ре-

---

⁸⁰ *Shanin T. Peasants and the Peasants Society.* — Oxford, 1987. — P. 329.

⁸¹ *Партактивіст* (Харків), 1932. — № 9. — С. 2.

⁸² *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — С. 230–231.

формою, а точніше — скасуванням округів у вересні 1930 р. У безпосередньому управлінні республіканських відомств опинилися 503 адміністративні одиниці — Молдавська АСРР, 18 міст центрального підпорядкування і 484 сільські райони. Керувати з одного центру такою кількістю об'єктів виявилось практично неможливим, і в лютому 1932 р. були утворені області. На лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У Г. Петровський розповідав: «Про елементарні речі, які треба було повідомити в ЦК або в інший радянський орган, тижнями й цілими місяцями ми не могли дізнатися в районі. Наші організовані області далеко не справно працюють. Минулого року в поїзді по Донецькій області я бачив, як обласні організації не охопили ще район стосовно керівництва, не налагодили цю справу так, щоб село відчувало керівну роль партії»⁸³.

З конкретними результатами втілення в життя директив Молотова щодо хлібозаготівель, які згадувалися у телеграмі Д. Міхеєнка, можна ознайомитися, користуючись звітом заступника наркома землеробства СРСР А. Гриневича. Той у квітні 1932 р. обстежував хід сівби у Зінов'євському районі. У доповідній записці Я. Яковлеву він повідомляв, що район колективізований на 98%, а з 1 січня його покинуло 28,3 тис. селян, в тому числі всі кваліфіковані трактористи (всього в районі проживало до 100 тис. осіб). Ті, хто залишився, здебільшого голодували, хліб у колгоспників вичерпався уже в березні, були випадки опухання від голоду. Кінське поголів'я за рік зменшилося наполовину, наявні коні були вкрай виснажені і непридатні до роботи⁸⁴.

А. Гриневич не згадував про голодні страждання людей, його цікавили виключно економічні показники. Але з його детальної доповідної записки випливало, що здійснена державою взимку 1931–1932 рр. конфіскація всього вирощеного в районі хліба мала довготривалі економічні наслідки, вкрай несприятливі для самої держави. Економічна політика Кремля, яка підривала продуктивні сили села, була явно недалекоглядною.

---

⁸³ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 389.

⁸⁴ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 363–365.

Цю недалекоглядність бачили й колгоспники, яких змушували голодувати. В ті дні, коли Гриневич обстежував Зінов'євський район, колгоспник Давиденко зі Знам'янського району розмірковував у листі, адресованому Сталіну: «Сказати б — недорід, посуха, коли ж ні, урожай був гарний, і коли забирали, то казали, що Радянська влада не дасть загинути колгоспнику... У зв'язку з чим це хліба нема, чи може, цей хліб відправили у посушливі райони, чи, може, для робочих нашого Союзу, чи роблять запас для війни, чи може, одвезли за кордон та набрали тракторів, а тепер з тракторами голодними сидять»⁸⁵. Відмінність між міркуваннями українського колгоспника і заступника союзного наркома полягала тільки в одному: перший думав про людей, а другий — про виробництво.

У першій половині 1932 р. ще не було загальносоюзного голоду. Голод тоді розпочався тільки у двох регіонах — Казахстані і УСРР. У Казахстані опосередковано, а в УСРР безпосередньо він був наслідком хлібозаготівель. Ці безсумнівні твердження дають нам можливість поставити два фундаментальних запитання. По-перше, чому заготівлі з урожаю 1931 р. стали безпосередньою причиною голоду тільки в УСРР? По-друге, чому ці хлібозаготівлі викликали голод, хоч були меншими, ніж заготівлі з урожаю 1930 р.?

Детально характеризуючи хлібозаготівельні плани кожного року, Р. Девіс і С. Віткрофт при характеристиці їх розмірів обмежилися зауваженням про те, що надзвичайно завищена загальносоюзна цифра розкладалася по республіках, областях і районах із встановленням окремих завдань для радгоспів, колгоспів та одноосібників⁸⁶. Регіональна розверстка була волонтаристською дією, і тут доводилося обходитися без власних припущень. Однак регіональний зріз хлібозаготівель, який відтворюється в їх книзі без коментарів, наводить на роздуми. Справді, чому Україна в 1930 р. віддала державі 7 675 тис. тонн

---

⁸⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 153.

⁸⁶ Девіс Роберт, Уиткрофт Стівен. Годы голода. Сельское хозяйство СССР. 1931–1933. — М., 2011. — С. 94–95.

зерна, тоді як Центральна чорноземна область та Середньо-Волзький, Нижньо-Волзький і Північно-Кавказький краї, разом узяті, дали 7 356 тис. тонн⁸⁷? Ні в роки непу, ні до революції Україна не виробляла стільки зерна, скільки чотири інші регіони товарного землеробства в Європейській частині країни, разом узяті. Встановлений з урожаю 1930 р. хлібозаготівельний план республіка спромоглася виконати тільки до кінця травня 1931 р. З урожаю 1931 р. Україна віддала державі 7 253 тис. тонн зерна, тобто не набагато менше, ніж у попередньому році (інші чотири регіони товарного землеробства дали разом 8 336 тис. тонн)⁸⁸. Хлібозаготівлі продовжувалися до пізньої весни 1932 р., поки у багатьох районах не залишилося будь-яких запасів продовольства і фуражу. Справа не обмежилася дальшим підривом продуктивних сил сільського господарства. В першій половині 1932 р. в Україні почав лютувати голод.

Чи можна здогадатися, чому держава-комуна з такою силою тиснула продрозверсткою саме на Україну? Мабуть, треба звернути увагу на регіональну статистику селянських хвилювань в 1930 р., яку наводить Лінн Віола. Як відомо, у березні 1930 р. Й. Сталін призупинив на півроку суцільну колективізацію. Ситуацію навесні 1930 р. в цілому по країні він характеризував у закритому листі до низових партійних організацій від 2 квітня 1930 р., зміст якого вже наводився. А тепер поглянемо на регіональну статистику селянських хвилювань у чотирьох (без Середньої Волги) регіонах товарного землеробства⁸⁹:

Регіони	березень 1930 р.	1930 р.
УСРР	2945	4098
Центральна чорноземна обл.	737	1373
Північний Кавказ	335	1061
Нижня Волга	203	1003

⁸⁷ Там само. — С. 479.

⁸⁸ *Девіс Роберт, Уиткрофт Стівен.* Годы голода... — С. 479.

⁸⁹ *Lynne Viola.* Peasant rebels under Stalin. Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance. — С. 138–139.

Ці дані можна навіть не коментувати. Розташована на кордоні з Європою, поряд із Західною Україною у складі Польщі, найбільша в СРСР за людським та економічним потенціалом національна республіка викликала особливе занепокоєння у керівників партії. Можна собі уявити, з якими почуттями в Кремлі читали зведення ОДПУ, де цитувалися прокламації українських повстанців із закликами до здобуття незалежності й відновлення Української Народної Республіки. Багато таких фактів наведено у книзі «Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки»⁹⁰.

Хоч жодних письмових свідчень про залежність між непідйомним хлібозаготівельним планом і селянськими хвилюваннями існувати не може, важко заперечити поєднаність між ними. Кремль використовував хлібозаготівлі як інструмент покарання бунтуючих українських селян. Лише в Україні Сталін пішов тоді на те, щоб стягувати хліб за допомогою надзвичайної комісії під безпосереднім керівництвом голови радянського уряду.

Коли почався голод, селяни кинулися в інші регіони. 18 червня 1932 р. у листуванні з Кагановичем відпочиваючий на курорті Сталін роздратовано зауважив: «Кілька десятків тисяч українських колгоспників все ще роз'їжджають по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами і скиглінням»⁹¹. Станом на середину липня, як зазначалося в довідці секретно-політичного відділу ОДПУ, з окремих сільських районів України виїхало у пошуках продовольства до половини населення. 21 район, за даними чекістів, покинуло 116 тис. біженців⁹². Ця орієнтовна цифра в перерахунку на всю кількість сільських районів (484) дає майже 3 млн. біженців. Отже, не кілька десятків тисяч...

---

⁹⁰ *Гриневич Л.В.* Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 421–425.

⁹¹ Сталін і Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 179.

⁹² Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 420.

У цій же доповідній записці повідомлялося, що біженці з України у великих кількостях осіли в інших регіонах. «Вони, — підкреслювали чекісти, — діяли деморалізуючим чином на місцевих колгоспників розмовами: «Ми поїли коней і собак, вам те саме доведеться витримати. У нас був урожай непоганий, але ми раніше вас колективізувалися, і нас взяли в оборот»⁹³.

Керівники КП(б)У бездумно виконували все те, що вимагав Кремль. Змушені реагувати на явище, зіставне за масштабами з голодом 1921 р., але спричинене не посухою й господарською розрухою, а економічною політикою держави, ці люди розгубилися. Першою їхньою реакцією було применшення масштабів голоду і перекладання відповідальності за нього на «лівих закрутників» з низового управлінського апарату. 26 квітня 1932 р. С. Косіор писав Сталіну: «У нас є окремі випадки і навіть окремі села, що голодують, однак це тільки результат місцевого головотества, перекручень, особливо щодо колгоспів. Усілякі розмови про «голод» на Україні слід категорично відкинути»⁹⁴.

Голодувала вся Україна. Проте під час розподілу продовольчої допомоги, нагальної необхідної для рятування людей від смерті, ЦК КП(б)У виділив 33 райони. У свою чергу, в апараті ЦК кількість районів з масовою смертністю, які потребували особливої уваги, скоротили до 11. Це були Букський, Тетіївський, Богуславський і Рокитнянський райони у Київській обл., Уманський, Плисківський, Бабанський і Оратівський у Вінницькій обл., Долинський і Новопраський в Дніпропетровській обл. і Глобинський в Харківській обл.⁹⁵

Рукотворний голод перевертав світогляд вихованого радянською школою молодого покоління. В адресованому С. Косіору листі (від 18 червня 1932 р.) 20-річного студента і комсомольця Г. Ткаченка говорилося: «Ви не уявляєте, що зараз діється на Білоцерківщині, Уманщині, Київщині й т. ін. Великі площі

---

⁹³ Там само. — С. 427.

⁹⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 148.

⁹⁵ Командири Великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1944 рр. — К., 2000. — С. 226–227.

незасіяної землі, а врожайність посіяного не більше 25–30% відносно тієї, що була в 1925–1928 рр. У колгоспах, в яких було коней 100–150, зараз тільки 40–50, та й то такі, що падають. Люди страшенно голодують. Я просто не розумію, і коли б мені хто авторитетний доводив хоч як десь у 1927–1928 рр. про те, що при Радянській владі можуть помирати на роботі з голоду, я не повірив би і висміяв би або й зовсім нагнав би його, вважаючи ідіотом, контрреволюціонером і як завгодно»⁹⁶.

У безперервно зростаючій літературі про голод 1932–1933 рр. в СРСР частіше за все присутня лише регіональна складова: автори зосереджуються на дослідженні власного регіону. Відсутність компаративного аналізу не дозволяє зробити необхідні узагальнення. А в літературі про голод в Україні відсутня хронологічна складова: голод першої половини 1932 р. зливається з голодом другої половини цього року, а цей останній накладається на голод першої половини 1933 р. Люди вмирали в Україні від штучного, спричиненого владою голоду впродовж усіх цих двох років. Але дослідник повинен знайти грань, яка відділяє смерть від голоду від вбивства голодом. У першому випадку голод був неочікуваним і навіть неприємним для влади побічним наслідком її дій. У міру можливості вона вживала заходів з рятування голодуючих. В другому випадку, вже за гранню, голод спеціально організовувався з метою позбавити життя певну кількість людей. На відміну від цілком точних контрольних цифр на розстріл «ворогів Радянської влади», кількість людей, яка підлягала вбивству голодом, була неокресленою і регулювалася заходами з рятування голодуючих. На додаток, рятування голодуючих ставало у цьому випадку переконливим доказом непричетності влади до вбивства голодом — такого огидного, а тому й замаскованого способу боротьби з «ворогами Радянської влади».

Голод першої половини 1932 р. в Україні був явно неочікуваним і небажаним явищем для влади. 18 березня політбюро ЦК КП(б)У передало на харчування колгоспників Зінов'єв-

---

⁹⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 184.

ського району 1000 пудів хліба і Молдавській АСРР — 1000 тонн кукурудзи. Обсяги допомоги були мізерні, запевнення С. Косіора про відсутність у керівників республіки власних продовольчих ресурсів не розходилися з правдою. У постанові щодо Зінов'євська була така фраза: «Запропонувати обкому відрядити спеціальних товаришів для організації цієї допомоги, не надаючи їй широкого розголосу»⁹⁷. Усунуті від реальної влади союзними відомствами, українські керівники боялися, що інші голодуючі райони скористаються прецедентом і кинуться до них по допомогу.

Союзні відомства вперше погодилися виділити допомогу голодуючим тільки 19 квітня. Тоді з їх резервів на території України було виділено 3 тис. тонн проса⁹⁸. Виявилося, однак, що значних резервів нема і в союзних відомствах, а витратити недоторканий фонд на поточні потреби, хай навіть на порятунок селян від голодної смерті, Сталін не бажав. Тому у кінці квітня і на початку травня 1932 р. Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР дістав розпорядження повернути з портів 15 тис. тонн кукурудзи і 2 тис. тонн пшениці. Зняті з експорту кукурудза і пшениця передавалися Україні. Одночасно в Китаї, Персії і Канаді для потреб Комітету заготівель було закуплено 9,5 млн. пудів зерна. Це дало можливість припинити вивіз хліба з України в Закавказзя і перекинути 4 млн. пудів зерна з ЦЧО до УСРР⁹⁹. Наприкінці травня за дорученням політбюро ЦК ВКП(б) до надання проддопомоги долучилися трести та об'єднання союзних відомств (здебільшого розташовані на території України), після чого голодуючі почали одержувати сушену рибу, крупи, тюльку та інші продукти.

15 травня Сталін звернувся до Кагановича: «На мою думку, Україні дали більше, ніж треба. Давати ще хліб не потрібно і немає звідки»¹⁰⁰. 23 червня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло

---

⁹⁷ Там само. — С. 134.

⁹⁸ Там само. — С. 146.

⁹⁹ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 362–363, 365.

¹⁰⁰ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936. — С. 169.

рішення припинити завіз хліба в Україну¹⁰¹. Визрівав новий урожай, і Кремль почав готуватися до чергової заготівельної кампанії.

З початком 1932 р. надійшла, як казали радянські пропагандисти, «третя колгоспна весна» — час, коли треба було думати про нову посівну кампанію. В Україні, яка першою в європейській частині СРСР почала голодувати, мало хто турбувався про сівбу. Точніше, ці турботи тут трансформувалися у продовження хлібозаготівельної кампанії, яка руйнувала продуктивні сили села.

6 березня ЦК КП(б)У після узгодження з ЦК ВКП(б) оголосив про припинення хлібозаготівель. Усі зусилля партійних організацій зосереджувалися на збиранні посівматеріалу. Десятки тисяч мобілізованих в місті заготівельників поверталися на постійне місце роботи¹⁰². Вони стали непотрібні, тому що вже вивезли в рахунок хлібозаготівель всі наявні фонди — посівний, продовольчий і фуражний.

1932-й рік був третім роком комуністичного штурму. Відмовляючись на початку 1933 р. в охопленій голодом країні від штурмових методів, Сталін знайшов для них властивий термін — «підхльостування». Суть «підхльостування» в місті полягала у встановленні неможливо високих темпів індустріалізації з покаранням тих, хто опинявся позаду. На селі ця політика реалізувалася у вигляді вилучення максимально можливої кількості хліба з наступним поверненням частини вилученого, щоб забезпечити посівну кампанію насінням і зменшити масштаби смертності від голоду. Політика була жахливою, в дусі раннього середньовіччя, але генсек на січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) характеризував її спокійно й дещо поетично: «партія немовби підхльостувала країну, прискорюючи її біг вперед». Необхідність «підхльостування» він виправдовував промисловою відсталістю, яка загрожувала країні «смертельною небезпекою» внаслідок нібито неминучої

---

¹⁰¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 190.

¹⁰² Там само. — С. 123.

інтервенції сусідніх держав¹⁰³. Подібною аргументацією деякі історики користуються й сьогодні.

Кінцевий результат сталінського штурму виявився таким же, як наслідки ленінського штурму. Щоправда, існувала й різниця. На початку 20-х рр. селянство готове було розв'язати другу громадянську війну. Тоді у селі були достатні запаси зброї і мільйони людей, які володіли нею, оскільки повернулися з війни, що тривала шість років. До початку 30-х рр. чекісти викачали з сільської місцевості практично всю зброю, а в 1930–1931 рр. депортували в табори і на поселення у віддалених місцевостях політично активних селян як куркулів і підкуркульників. Здавалося, що держава-комуна здобула можливість робити з селянами все, що їй заманеться. Та селянський опір не припинився, а тільки змінив свою форму. Тепер він виявлявся у небажанні працювати в громадському господарстві колгоспів, тобто в саботажі.

Іноземці були вражені масштабами саботажу. Керівник генерального консульства Польщі в УСРР Ю. Каршо-Шедлевські доповідав міністерству закордонних справ, що 27 вересня 1932 р. він здійснив поїздку літаком з Харкова до Одеси з тим, щоб зорієнтуватися, яким є фактичний стан з сільськогосподарськими роботами в Україні. Шестигодинне перебування в повітрі в безхмарний день переконало його в тому, що було зорано і засіяно не більше однієї шостої орних ґрунтів. Всюди він бачив на полях невелику кількість людей, хоч осінній сезон сільськогосподарських робіт добігав кінця¹⁰⁴. Італійський посол в Москві Б. Аттоліко доповідав своєму урядові у червні 1933 р.: «Першопричину теперішнього голоду слід шукати у втраті селянином інтересу до обробітку землі, яка перестала бути його власністю, та його спротиві й небажанні віддавати державі плоди своєї праці»¹⁰⁵.

---

¹⁰³ *Сталін Й.* Твори. — Т. 13. — С. 183.

¹⁰⁴ *Holodomor 1932–1933. Welki Glod na Ukrainie w documentax Polskiej dyplomacji i wywiadu.* — Warszawa, 2008. — С. 126–127.

¹⁰⁵ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки. Упорядник Андреа Граціозі. — Харків, 2007. — С. 168–169.

В кінці життя В. Ленін відмовився від планів колективізації сільського господарства і запропонував розвивати на селі пов'язані з ринком кооперативи. Цю ревізію комуністичної доктрини підтримала лише невелика частина партійних керівників на чолі з М. Бухаріним. Більшість, яка об'єдналася навколо Сталіна, відновила реалізацію програми РКП(б) 1919 р. штурмовими методами. Однак після двох років штурму навіть в середовищі більшості почала визрівати думка про необхідність корекції обраного курсу, в тому числі щодо селянства.

Така корекція відбулася вже в ході роботи XVII конференції ВКП(б), яка тривала з 30 січня до 4 лютого 1932 р. У виступах на конференції завідуючий агітпропом ЦК ВКП(б) О. Стецький і секретар Північно-Кавказького крайкому партії Б. Шеболдаєв називали гроші і торгівлю «пережитками старого суспільства». Однак у головній доповіді — голови Держплану СРСР В. Куйбишева і, відповідно, в резолюції конференції висловлювалося переконання, що на сучасному етапі неможливо замінити торгівлю прямим продуктообміном¹⁰⁶.

Визрівання думки про необхідність співіснування протягом певного часу з ринковими відносинами можна простежити по зміні підходів сталінського уряду до утворення колгоспних тваринницьких ферм у 1931 і в 1932 рр. У 1931 р. в Кремлі доручили українським керівникам створити на селі спеціалізовані тваринницькі ферми. Червневий (1931 р.) пленум ЦК КП(б)У дав вказівку довести на радгоспних фермах стадо корів до 251 тис., а в колгоспних — до 150 тис.¹⁰⁷ І знову вражає нерозрізнення радгоспів і колгоспів з боку керівників державної партії. Молочні ферми в колгоспах могли утворюватися тільки за рахунок усупільнення селянської продуктивної худоби. Ще можна було сподіватися на те (в Кремлі — сподівалися!), що колгоспники вирощуватимуть хліб для держави в обмін на

---

¹⁰⁶ XVII конференция ВКП(б). Стенографический отчет. — М., 1932. — С. 180, 193, 211.

¹⁰⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1., К., 1976. — С. 734–735.

дозвіл господарювати на присадибній ділянці. Але на що сподівалися, забираючи у селян останню корову?

Щоб виконати поставлене завдання до кінця 1931 р., місцеві начальники знову, як на початку 1930 р., почали примусово усуспільнювати велику рогату худобу. Це призвело до створення на селі вибухової ситуації. У протестних акціях на передньому плані опинилися колгоспниці, яким нічим було годувати своїх дітей. Сталін відчув, що знову треба відступити. 26 березня 1932 р. ЦК ВКП(б) постановою «Про примусове усуспільнення худоби» засудив практику усуспільнення корів, вже вкотре переклавши відповідальність на місцевих працівників. У постанові проголошувалося: «Завдання партії полягає в тому, щоб у кожного колгоспника були своя корова, дрібна худоба, птиця. Дальше розширення й розвиток колгоспних ферм повинно йти лише шляхом вирощування фермами молодняка або закупівлі ними худоби»¹⁰⁸. Документ зобов'язував правління колгоспів сприяти колгоспникам в купівлі й вирощуванні молодняка для особистих потреб. Іншими словами, ця постанова утверджувала право колгоспів продавати своїм членам засоби виробництва (в даному разі — молочних корів) й відповідно — купувати у колгоспників худобу. Цим держава визнавала факт відчуження членів артілі від засобів виробництва у громадському господарстві. Право купівлі-продажу фактично означало а) визнання державою автономного становища колгоспного ладу в системі командної економіки; б) визнання неможливості існування колгоспного виробництва в нетоварній формі. Проте ця правова кваліфікація реально існуючих виробничих відносин не усвідомлювалася законодавцем. Для Сталіна епізод зі спробою утворення колгоспних тваринницьких ферм залишився тільки конкретним фактом повсякденного життя, не більше. У січні 1933 р. він згадував його у таких виразах: «У Радянської влади було в недавньому минулому маленьке непорозуміння з колгоспницями. Йшлося про корів. Але тепер справу з коровою владнано, і непорозуміння відпало»¹⁰⁹.

---

¹⁰⁸ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 298.

¹⁰⁹ *Сталін Й.* Твори. — Т. 13. — С. 251.

Постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 травня 1932 р. «Про план хлібозаготівель з урожаю 1932 р. і розгортання колгоспної торгівлі хлібом» теж слід розглядати як теоретично не осмислену поступку селянству, зроблену під впливом конкретних обставин. Ця постанова обіцяла «після закінчення виконання цього хлібозаготівельного плану і утворення насінневих фондів, тобто з 15 січня 1933 р., надати колгоспам і колгоспникам цілковиту можливість безперешкодного продажу надлишків свого хліба на свій розсуд як на базарах і ринках, так і у власних колгоспних лавках»¹¹⁰. 10 травня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли ідентичну постанову по м'ясу: «Про план скотозаготівель і про м'ясну торгівлю колгоспників та одноосібних трудящих селян». З її назви бачимо, що учасниками колгоспної торгівлі могли бути й одноосібники. Подібно тому, як більшовики перейменували рештки не експропрійованої приватної власності в «особисту» власність, вільна торгівля за цінами попиту і пропонування була перейменована в колгоспну торгівлю.

Обидві постанови не мали реального значення, тому що були нормативними документами відстроченої дії. Це була обіцянка держави у майбутньому, тільки з січня 1933 р. скасувати заборонону вільної торгівлі. Визрівав урожай 1932 р., і держава обіцяла після добросовісного виконання «першої заповіді» дозволити виробникам сільськогосподарської продукції вийти на вільний ринок.

Відмова від спроб загнати селян в комуни у 1930 р. і обіцянка запровадити вільну торгівлю у 1932 р. являли собою відступи тактичного характеру. Стратегічною метою керівників ВКП(б) залишалося створення нетоварної комуністичної економіки. Сталін до кінця життя сповідував відданість тій моделі держави-комуни, яка накреслювалася в програмі РКП(б) 1919 р. В своїй останній праці «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» (вересень 1952 р.) він писав: «Щоб підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної власності, треба виключити лишки колгоспного виробництва з системи товарного обігу і ввести їх у

---

¹¹⁰ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 910.

систему продуктообміну між державною промисловістю і колгоспами»¹¹¹. А в 1932 р., одразу після виходу в світ постанов про колгоспну торгівлю, він почав готувати лиховісний «закон про п'ять колосків».

У недатованому листі (пізніше 20 і раніше 24 липня 1932 р.), який адресувався з курорту в Кремль Кагановичу і Молотову, ми знаходимо теоретичну інтерпретацію цього закону. Вона прояснює план інтегрування створюваного колгоспного ладу в планово-директивну економіку, що діяв від зими 1929–1930 рр. до зими 1932–1933 рр. Аргументацію Сталіна варто навести мовою оригіналу і з усіма підкресленнями його рукою (підкреслення однією рисою передаються курсивом, підкреслення двома рисами — жирним курсивом): «*Капитализм* не мог бы разбить феодализм, он не развился бы и не окреп, если бы не объявил принцип *частной* собственности *основой* капиталистического общества, если бы он не сделал *частную* собственность *священной собственностью*, нарушение интересов которой строжайше карается и для защиты которой он создал свое собственное государство. *Социализм* не сможет добить и похоронить капиталистические и индивидуально-враческие привычки, навыки, традиции (служащие основой воровства), расшатывающие основы нового общества, если он не объявит *общественную* собственность (кооперативную, колхозную, государственную) священной и *неприкосновенной*»¹¹².

Кілька слів про конкретну ситуацію, в якій народжувалися ці теоретичні постулати. Ситуація була українською з тієї простої причини, що у першій половині 1932 р., як уже говорилося вище, спричинений хлібозаготівлями голод мав місце тільки в Україні. У листі Молотову і Сталіну від 10 червня 1932 р. глава українського уряду В. Чубар попереджав: «Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуться масові крадіжки хліба. Те, що спостерігається тепер, — викопування посаженої картоплі, бурякових висадок, цибулі тощо — буде відтворюватися в

---

¹¹¹ Сталин И. Экономические проблемы социализма в СССР. — М., 1952. — С. 93.

¹¹² Сталин и Каганович. Переписка, 1931–1936. — С. 240–241.

набагато більших розмірах у період визрівання озимини, оскільки фондів харчування з відпущених ресурсів пізніше, ніж до 1 липня, не вистачить». Йому вторив голова ВУЦВК Г. Петровський в листі, написаному того самого дня: «Допомогу треба надати ще й тому, що від голоду селяни зніматимуть недозрілий хліб, і його багато може загинути даремно»¹¹³. Обидва листи були відправлені в Кремль після поїздки українських керівників в сільську «глибинку».

Сталін зробив тільки один висновок: урожай 1932 р. треба рятувати для держави від злодіїв шляхом неймовірно суворих заходів. Він знав, що причиною «крадіжок» був сильний стимул — голод. Він не сумнівався в істинності того, про що писали Чубар і Петровський. Але знання реальної ситуації в Україні примусило його зробити тільки один висновок: про необхідність залякати голодуючих селян неймовірно жорстокими карами. 7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Мірою судової репресії за «розкрадання» колгоспного і кооперативного майна обиралася, висловлюючись мовою більшовицької Феміди, вища міра соціального захисту — розстріл з конфіскацією всього майна. За «пом'якшуючих обставин» розстріл замінювався позбавленням волі на термін не нижче 10 років¹¹⁴.

Цю постанову газета «Правда» публікувала двічі — 8 і 9 серпня. Під ці публікації редакція «Правды» разом з місцевим компартійно-радянським апаратом організувала в Україні грандіозний рейд по боротьбі з крадіжками зерна, в якому з 7 по 17 серпня взяли участь 100 тис. «ударників преси»¹¹⁵.

Повертаючись до аналізу теоретичних питань, які лягли в основу сталінського комуністичного штурму, слід звернути увагу на те, чим він відрізнявся від ленінського штурму. Цей останній спрямовувався у першу чергу проти капіталістичної власності. Діючи за цілковитої підтримки широких мас населення,

---

¹¹³ Командири Великого голоду. — С. 209, 214.

¹¹⁴ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 453–454.

¹¹⁵ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — С. 212.

Ленін експропріював великих власників — поміщиків та буржуазію, але зазнав невдачі, коли взявся за колективізацію сільського господарства. Це змусило його після відходу з політичної арени кардинальним чином переглянути свої погляди на соціалізм. У сталінського штурму, якщо брати його аграрно-селянський аспект, була одна мета: ліквідувати селянина-власника. Сталін не стояв за ціною у спробах відділити бар'єром багатомільйонне селянство від ринку. Мова йшла не про «експропріацію експропріаторів», до якої закликали на початковому етапі своєї діяльності К. Маркс і Ф. Енгельс, а про зміну силовими засобами соціальної природи селянства. Щоб воно позбулося «індивідуально-рвацьких» звичок, навичок і традицій, потрібні були сильні засоби на зразок «закону про п'ять колосків».

Чим був комунізм для Сталіна та його команди? Аргументуючи необхідність прийняття «закону про п'ять колосків», генсек турбувався про захист суспільної власності, об'єднуючи у цьому понятті кооперативну, колгоспну і державну власність. Він мав цілковиту рацію, коли ставив знак рівняння між державною і колгоспно-кооперативною формами власності. Реальним власником усіх засобів виробництва було не суспільство, а невелика купка людей на вершині влади, яка виступала від імені держави і суспільства. Подолати опір суспільства і зосередити в своїх руках всі його матеріальні й людські ресурси — такою була кінцева мета бюрократичної «революції згори».

Офіційне гасло-визначення сталінського комуністичного штурму звучало так: «наступ соціалізму по всьому фронту». виправдовуючи наступальні методи, які призвели до всім відомого (бо голодували ж!), але забороненого до згадування вголос голоду, Сталін винайшов у 1933 р. неофіційне визначення для цього історичного періоду — «підхльостування». Таке визначення стало можливим тільки в парі із заявою про те, що історичний період завершився, а його завдання — виконані. Та роком раніше Сталін ще не знав, що буде змушений відмовитися від методів «підхльостування» і, зокрема, від принципу продрозкладки у відносинах між містом та селом.

Тим часом скасування продрозкладки Ленінінм було на пам'яті у всіх партійних керівників. Споглядаючи за тим, як

країна сповзає у трясовину кризи, вони пропонували наслідувати приклад Леніна. У записці, адресованій Центральному комітету, голова ЦКК ВКП(б) і нарком РСІ Я. Рудзутак у січні 1932 р. наполягав на тому, щоб колгоспи знали план заготівель уже на початку господарського року. Селяни мали б усі підстави боротися за добрий урожай, переконував Рудзутак Сталіна, якби були впевнені, що вся вироблена понад державне завдання продукція залишиться у них¹¹⁶. Цю саму ідею в іншій формі висунув й С. Косіор у записці Сталіну від 15 березня 1932 р. Український генсек пропонував: «Оголосити від імені союзних організацій про порядок хлібозаготівель з майбутнього урожаю, виходячи з того, що чим більшого врожаю досягне колгосп і колгоспник, тим більший фонд слід буде виділити і розподілити на особисте споживання»¹¹⁷.

Пропозиції були раціональними, і Сталін не міг цього не розуміти. Але він відхилив їх з причин суто доктринальних. Що означало поняття «державне завдання» в більш чіткій словесній конструкції Рудзутака? Це — еквівалент податку, який в усі часи являв собою фіксоване відрахування від продукції або майна, що перебувало у приватній власності платника. Сталін же вважав, що колгоспна власність є формою суспільної власності, якою він може розпоряджатися на власний розсуд.

В Кремлі знали, що розверстка руйнівню діє на виробництво й обурює селян, але сподівалися за допомогою насилля подолати їхні «індивідуально-рвацькі звички, навички і традиції». Сталін вважав, що цей метод економічних відносин з селянством має свої недоліки, але списував їх на некваліфіковане, за принципом зрівнялівки розкладання хлібозаготівельного плану по районах і колгоспах. «У результаті цього *механічно-зрівнялівського* ставлення до справи, — писав він Кагановичу в Кремль 18 червня 1932 р., — вийшла кричуща неадаптивність, через що на Україні, незважаючи на непоганий урожай, ряд

---

¹¹⁶ *Ивницкий Н.А.* Голод 1932–1933 годов: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. — С. 336.

¹¹⁷ Там же.

урожайних районів опинився в стані *розорення і голоду*¹¹⁸. (всюди курсив Сталіна).

Треба вказати, що Сталін навіть у письмовому спілкуванні з найближчим оточенням не називав викликані його терористичною політикою регіональні голодомори — голодом, показуючи тим самим приклад у додержанні накладеної ним же інформаційної блокади. Сталінське табу поширилося надалі й на загальносоюзний голод 1932–1933 рр. У передмові до російського видання спільної з Р. Девісом книги про радянський голод початку 1930-х рр. С. Віткрофт зауважив, що у згаданому тут листі в Кремль підкреслений генсеком вираз «розорення і голод» стосовно голоду в Україні з'явився випадково. «Схоже, він унікав цього слова в 1933 році», — зазначив вчений¹¹⁹. Так, Віткрофт мав рацію, але Сталін все-таки випадковостей не допускав. Слово «голод» було вжите в листі, написаному у першій половині 1932 р., тобто до того, як був задуманий «сокрушительный удар».

У 1930 і навіть у 1931 рр. державі вдавалося за допомогою розкладки одержувати від села потрібну кількість хліба. Сталін, як видно з процитованого вище листа Кагановичу, розраховував таким же методом реквізувати урожай 1932 р. Чи існували об'єктивні підстави для таких розрахунків?

В основних зерновиробляючих регіонах СРСР усі три роки виявилися врожайними. Але врожай треба було вирощувати, збирати і перевозити. З кожним роком колгоспи та індивідуальні селянські господарства ставилися до сільськогосподарських кампаній все більш недбало, бо знали, що держава боротиметься із «зрівнялівкою» у продрозкладці простим способом: накладе на тих, хто вже виконав план, додаткові зобов'язання.

Хлібозаготівельний план розкладався по регіонах, районах і селах, виходячи з урожайності на пні. Але вже у 1931 р. втрати урожаю в Україні були колосальними. С. Косіор оцінював їх в масштабі від 120 до 150 млн. пудів, О. Шліхтер — в 150 млн.,

---

¹¹⁸ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — С. 179.

¹¹⁹ Дэвис Роберт, Уиткрофт Стивен. Годы голода. Сельское хозяйство СССР, 1931–1933. — С. 7.

М. Скрипник — до 200 млн. пудів¹²⁰. Не претендуючи на точність, ці цифри давали уявлення про масштаби втрат — до половини річного продовольчого фонду сільського населення. Але втрати урожаю 1932 р. були набагато більшими. Якими саме — не знає ніхто, українські керівники більше не наважувалися давати підсумкові оцінки. Ілюструвати їх можуть тільки поодинокі приклади, яких багато і в архівних фондах, і в пресі.

Ось що писала газета «Вісті ВУЦВК» 27 липня 1932 р.: «У Миколаївському зернорадгоспі ім. Косіора лани, де пройшли комбайни, густо вкриті зерном. Обмолот нікчемний, 50% врожаю йде в полу. Трикутник радгоспу, знаючи про всі ці факти, жодних заходів не вживає, щоб запобігти величезних втрат». Кореспондент газети «Правда» 19 серпня 1932 р. повідомляв з Одеської області: «Урожай вище середнього і більший, ніж торік. Особливо вродила озима пшениця. Проте косовицю ще не закінчено. 10% її стоїть на пні і зерно осипається. Заскритовано й обмолочено разом ледь 25% від скошеного. Три чверті урожаю лежить під відкритим небом». У листі з колгоспу «Нове життя» Артемівського району, який газета «Вісті ВУЦВК» надрукувала 4 січня 1933 р., яскраво змальовувалося становище господарства, де за один рік змінилося сім голів правління: «Під час збиральної кампанії й обмолоту запанували цілковитий розгардіяш і безладдя. Бригади розпалися, у поле виходив хто хотів, праця організована не була. Планів не мали. Роботу зволікали, хліб осипався, просапних не збирали зовсім. Розкращання пішло навалом, вдень і вночі з поля возили на очах у всіх, розтягали колгоспний хліб. Обліку не було. Який був урожай, по цей день не відомо».

Остання з наведених тут кореспонденцій була надрукована, мабуть, з єдиною метою: довести вину самих колгоспників у голоді, який охопив Україну. Та якщо результати другого року продрозкладки відчули на собі тільки селяни (особливо тяжко — українські селяни), то її третій рік став катастрофічним для всієї

---

¹²⁰ *Кульчицкий С.В.* Создание советского строя // История Украины. Научно-популярные очерки. — М., 2008. — С. 643.

країни, яку охопив тяжкий голод. Сталін даремно сподівався на те, що «закон про п'ять колосків» врятує для держави урожай 1932 р. Поставлені перед перспективою голодної смерті, селяни не зважали на кари, якими загрожувала держава. Вони прагнули здобути й сховати на чорний день вирощену власними руками продукцію з колгоспних ланів. Але найбільших втрат урожай 1932 р. зазнав не через це «розкрадання», а внаслідок природного небажання селян працювати без усякої матеріальної винагороди.

Тим часом сталінський уряд дуже сподівався на урожай, щоб поліпшити катастрофічну динаміку радянського платіжного балансу. У 1930 р. йому вдалося вивезти 298 млн. пудів зернових, а в 1931 р. експорт сягнув максимальної величини за весь пореволюційний період — 316 млн. пудів. Та комерційні результати експорту були незадовільні. Велика депресія 1929–1933 рр. понизила ціни на устаткування набагато менше, ніж на сільськогосподарську продукцію. Щоб дістати попередню виручку для оплати імпорту, доводилося продавати в 2–3 рази більше сировини. Експорт зернових, навпаки, істотно скорочувався — до 107,9 млн. пудів у 1932 р.¹²¹ Радянський Союз, який не визнав дореволюційних боргів, міг розраховувати тільки на короткостроковий вексельний кредит. Скорочення експорту загрожувало несплатою вексельного кредиту, з перспективою відмови іноземних банків кредитувати імпорт, конфіскації за судовими рішеннями суден і експортного вантажу в портах і всієї радянської власності за кордоном. Розпачливий стан платіжного балансу став одним з проявів економічної катастрофи, що насувалася.

Раднарком СРСР був здатний «витрясти» з колгоспів увесь хліб, щоб забезпечити експортні потреби, і переконливо доводив цю здатність у 1930–1931 рр. Різке зменшення хлібного експорту в 1932 р. пояснювалося не бажанням залишити хліб в країні, а відсутністю його. Криза змусила уряд скоротити видатки на «священних корів» бюджету — промисловість та

---

¹²¹ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — С. 313.

армію. 14 червня 1932 р. Каганович писав Сталіну, що в Москві посилено працюють над визначенням джерел для збільшення валютної виручки і зменшення дефіциту¹²². Йшлося, між іншим, про виставлення на продаж безцінних творів світового мистецтва та унікальних предметів антикваріату.

---

¹²² Сталин и Каганович. Переписка 1931-1936 гг. — С. 166-167.

5. «Сокрушительный удар»

На початку 30-х рр. Й. Сталін підпорядкував собі верхівки партійної, радянської і чекістської вертикалей влади, але не всю партію і не весь народ. Той Сталін, який перебував поза критикою, з'явився тільки після Великого голоду 1932–1933 рр. й Великого терору 1937–1938 рр. з багатомільйонними жертвами, після Великої війни, в якій полягло через його вину до 30 млн. радянських громадян. Викликана продрозкладкою економічна криза 1932 р. із загальносоюзним голодом як її складовою частиною цілком могла коштувати йому посади генерального секретаря ЦК. Щоб зберегти становище на вершинах влади, вождь готовий був пожертвувати життям мільйонів людей.

Уособлювана сталінською командою держава виступала перед робітничим класом як сукупний підприємець, зобов'язаний виплачувати заробітну плату і турбуватися за те, щоб на ці рублі можна було прогодуватися. Робітники пов'язували свої надії на мінімальне харчування в умовах «тимчасових труднощів» не з селянством, а з державою. Адже держава зруйнувала вільний ринок, який функціонував між містом і селом, щоб полегшити собі стягнення продрозкладки. Та в 1931 і особливо в 1932 рр. робітники починали відчувати, що в країні робиться щось зле. Роздуми й застереження лідерів «правого ухилу» в політбюро ЦК ВКП(б) залишалися в пам'яті робітників-партійців, хоч «праві опортуністи» прилюдно покаялися. Тим часом політика тих, хто викинув з вищого партійного керівництва М. Бухаріна, М. Томського і О. Рикова, викликала голод не тільки в селах, але й у містах. Тому представники верств населення, яких чекісти називали «соціально близькими» до влади, починали становити загрозу для сталінської команди.

Диктаторський режим мусить спиратися на певну критичну масу людей, яких йому вдалося повести за собою переконанням

або насиллям. Коли ж ця маса починала робити самостійні висновки, спостерігаючи боротьбу вождів між собою і співставляючи їхні аргументи й обіцянки з повсякденним життям, то режим зависав у повітрі.

Дуже показовою є листівка під грифом «Робітничої партії», яка поширювалася у Вінницькій області в липні 1932 р. Вона починалася із заяви про те, що мільйони трудівників міста і села приречені зі своїми сім'ями на голодну смерть. Після опису кризи, в якій звинувачувалося «диктаторське керівництво ЦК партії і політ-бюра», формулювався заклик такого змісту: «Тільки справді «Робітнича партія», тісно й нерозривно пов'язана з інтересами робітничого класу, виконуюча тільки волю пролетаріату, а не над пролетаріатом, тільки така Робітнича партія, не спекулюючи довірою трудящих, виведе країну з голоду і злиденності. Геть душителей робітничого класу — ЦК партії і політ-бюра!»¹²³

Не менш показовим є лист М. Живанова С. Косіору, датований 24-м грудня 1932 р. Український генсек передав його чекістам з метою встановлення особи автора, а уповноважений секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Яхонтов негайно зробив копію і переслав своїм начальникам в Москву. Щоб зберегти стилістику, цитуємо документ мовою оригіналу: «Тов. Коссиор. Откройте глаза на действительность, что Вы делаете своей политикой, безмолвные Вы рабы Москвы. Вы за два года угробили Украину, сельское хозяйство. Почитайте вы, что пишет большевистская “Правда” о большевистской политике ВКП(б), где колхоз действительно является примером для единоличника. Где партия является не слепым прислужником, безмолвным исполнителем, а где люди с головами взвешивали реальность планов. А Вы превратили всю украинскую парторганизацию в стаю попугаев». Далі автор, що підписався цим прізвищем, переходив до ситуації в Україні і вказував, чим вона може загрожувати радянській владі. «Я сам партизан, старый член партии, мои отцы прокляли меня за участие в гражданской

---

¹²³ Голод та голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів. Вінниця, 2007. — С. 326–327.

войне, померли от голода. Украинские коммунисты не знают массовой работы, они жандармы на селе. Они обеспечили все условия для пана и кулака. База для контрреволюции увеличилась до 95%, база партии — 5%. Я выражаю мысль всего здравомыслящего, что есть в нашей партии. Вы не знаете дух и настроения честной преданной революции части партии, они притиснуты к стенке, не могут рта открыть. Горлохваты, прохвосты и контрреволюционеры правят партией и ведут в пропасть всю страну»¹²⁴.

Лист цікавий тим, що ілюструє розрив між кремлівським керівництвом і більшовиками, які піднімалися на революцію, керовані принадною для них ідеєю зруйнувати світ насилля і побудувати світле майбутнє для всього людства. Жахлива дійсність перебувала в кричущому дисонансі з їх способом мислення, переконаннями й ідеалами. Вони пересвідчилися в тому, що нездатні контролювати своїх вождів, які заводили партію в прірву, побачили свою безпорадність, зрозуміли даремність особистих жертв, принесених з метою зміцнення радянської влади.

Проте лист цікавий не тільки як людський документ, в якому відбита кризова ситуація 1932 р. Він написаний українцем (у процитованому уривку є українізм: «притиснуты к стенке»), який відділяв ВКП(б) від КП(б)У (що теж можна встановити за цим уривком). Звинувачуючи керівників КП(б)У у раболіпному схилянні перед центральним керівництвом партії, він тим самим висловлював свою переконаність в тому, що С. Косіор міг діяти в інший спосіб. Нам це здається дивним внаслідок ефекту, який історики називають презентизмом (накладення на реалії давнього минулого рис, властивих більш пізньому часу або сучасності). За статутом і всіма похідними від нього документами, які унормовували і упорядковували діяльність партії, реальної КП(б)У ніколи не існувало. Проте немало українців, починаючи від М. Скрипника, який дав таку назву партії українських більшовиків, розглядали КП(б)У як самостійний політичний організм. Кампанія українізації тільки зміцнила їх у цьому

---

¹²⁴ Голод в СССР. Famine in the USSR. 1930–1934. — М., 2009. — С. 75, 76.

помилковому переконанні. Якщо кремлівське керівництво бажало перетворити партію разом з усіма її національними загонами на дисциплінованого і безвідмовного виконавця своїх планів, воно мусило ліквідувати ті наслідки започаткованої ХІІ з'їздом РКП(б) кампанії коренізації радянської влади в союзних і автономних республіках, які дістали назву національного відродження.

М. Живанов звинувачував С. Косіора та інших керівників КП(б)У в тому, що українські колгоспи, на відміну від російських, перебувають у жахливому стані. Можливо, саме тут слід повернутися до вже розглянутого питання про сталінську продрозверстку і накладення на Україну хлібозаготівельного плану, який за розмірами дорівнював сукупному плану всіх інших регіонів товарного землеробства, разом узятих. Хлібозаготівельний план цілком міг бути використаний як знаряддя боротьби з небажаними наслідками українізації.

Хід думок в анонімному листі за підписом М. Живанова настільки цікавий, що йому довелось приділити тут багато місця. Проте ми знаємо немало людей, які не обмежувалися роздумами, а діяли. Зокрема, проти кремлівського керівництва виступив із відкритим забралом Мартем'ян Рютін. Це був колишній секретар Краснопресненського райпарткому — найбільш пролетарського в Москві за складом партійних організацій. Він був обраний кандидатом в члени ЦК у 1927 р. на ХV з'їзді ВКП(б) і вилучений з партійного керівництва за пропаганду «правоопортуністичних поглядів» в 1930 р. на ХVІ партз'їзді. З його ініціативи у березні 1932 р. був підготовлений документ «Сталін і криза пролетарської диктатури», а також звернення «До всіх членів ВКП(б)». У серпні 1932 р. з документами були ознайомлені Г. Зінов'єв, Л. Каменєв і колишній секретар Московського комітету ВКП(б) М. Угланов, а також деякі інші відповідальні (в недалекому минулому) партійно-радянські працівники Москви і Харкова, які постраждали під час розгрому «правого ухилу». В цих документах висловлювалася пропозиція про усунення Й. Сталіна з поста генерального секретаря ЦК ВКП(б). У «Зверненні» з цього приводу говорилося: «Партія і пролетарська диктатура заведені Сталінім

та його клікою в небачений глухий кут і переживають смертельно небезпечну кризу. За допомогою обману, наклепів і обдурювання партійних осіб, за допомогою неймовірного насилля і терору, під прапором боротьби за чистоту принципів більшовизму та єдності партії, спираючись на централізований потужний апарат, Сталін за останні п'ять років відсік і усунув від керівництва всі найкращі, справді більшовицькі кадри партії, встановив у ВКП(б) і всій країні свою особисту диктатуру, розірвав з ленінізмом, став на шлях найбільш розгнужданого авантюризму і дикої особистої сваволі, чим поставив Радянський Союз на край прірви»¹²⁵. Жовтневий (1932 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) прийняв постанову про виключення з партії «контрреволюційної групи Рютіна-Слепкова» (О. Слепков був професором Ростовського педінституту). Г. Зінов'єв і Л. Каменєв були викинуті з партії через те, що знали, але не повідомили про документи «контрреволюційної групи». Всього до партійної і судової відповідальності у справі М. Рютіна було притягнуто до 30 осіб¹²⁶.

Оскільки в цій справі фігурували Г. Зінов'єв і Л. Каменєв, вона набула широкого розголосу в газетах, зрозуміло, у відповідній інтерпретації. Але документи чекістів свідчать, що багато відповідальних працівників компартійно-радянського апарату по-своєму тлумачили боротьбу у верхах партії.

У листопаді 1932 р. завідуючий оргвідділом Носівського райпарткому (на Чернігівщині) Яременко залишив село Лихачово, в якому працював уповноваженим по хлібозаготівлях, повідомив керівництво райпарткому про свій намір вийти з партії і заявив інформатору ДПУ: «На мою думку, політбюро ЦК ВКП(б) проводить неправильну лінію, внаслідок чого країна зубожіє. Селяни стогнуть від непосильних податків. Верхи не бачать того, що робиться на місцях. Селянам доводять також непосильні хлібозаготівельні плани, і вони налаштовані проти влади. Політбюро проводить явно контрреволюційну лінію, про

---

¹²⁵ О деле т.н. «Союза марксистов-ленинцев» // Известия ЦК КПСС. — 1989, № 6. — С. 106.

¹²⁶ Там само. — С. 107.

що говорять факти виходу зі складу політбюро ряду осіб, які в дійсності проводили вірну лінію (Бухарін і Зінов'єв)¹²⁷.

Зневіра охоплювала не лише досвідчені кадри, але й виховану партією молодь. 20-річний комсомолец з Брусилівського району на Київщині Г. Ткаченко 18 червня 1932 р. писав С. Косіору: «Мені здається, наскільки партія була авторитетною все ж таки серед широких мас, зараз все менше. І тільки внесеться іскра в селянство, то спалахне всюди. Ми під носом не бачимо, а цілий ряд виголошуємо фраз про пауперизацію і зубожіння по капіталістичних країнах. Зараз набирає силу і авторитету теорія т. Бухаріна»¹²⁸.

В грудні 1932 р. транспортний відділ ДПУ УСРР підготував для московського і харківського керівництва органами державної безпеки зведення про політичні настрої серед робітників та інженерно-технічних працівників — членів партії, які працювали на залізничному транспорті. Доцільно навести коротку вибірку з прилюдних виступів або підслуханих сексотами висловлювань, щоб переконатися в глибині прірви, що утворилася між кремлівським керівництвом і рядовими партійцями.

Машиніст депо П'ятихатки, робітник-ветеран і давній член партії Солодов так висловлювався в своєму колективі: «Що будемо робити далі? З нас деруть останню шкуру. Норму хліба зменшили. На зиму залишились без хліба, картоплі і палива. Все пропадає в якусь прірву. Лячно стає, коли думаєш про те, чого ми дочекалися, і що нас чекає попереду. Мабуть, загинемо всі, як мухи. Говорити ж ніде нічого не можна».

Слюсар силового цеху Нижньодніпровського вагоноремонтного заводу з 27-річним робочим стажем Є. Мирошніченко: «Довели країну до цілковитого розорення. З таким урядом країна пропаде. Недаремно Троцький казав правду».

Робітник станції Маріуполь-порт С. Під'яблонський: «Через політику Сталіна постраждали такі люди, як Каменєв і Зінов'єв.

---

¹²⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Злочин влади — трагедія народу. Документи і матеріали. — К., 2008. — С. 229.

¹²⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — К., 2007. — С. 212.

Сталінська кампанія викликає нас на повстання. Хіба що не говорять нам: “Дурні, ви ж з голоду здихаєте”».

Машиніст депо Ясиновата Кобеляцький, транспортний і партійний стаж з 1924 р.: «Сталін проти Зінов’єва ще молодий. Зінов’єв справді вождь. Він організував Комінтерн, сидів в тюрмах, був більше у засланні, ніж Сталін, а тепер Зінов’єву і Каменеву шиють контрреволюцію».

Коваль фабрично-заводського училища на станції Знам’янка І. Вовкодав: «Щось скоро буде. Так далі жити не можна».

Водій автодрезини на ст. Пологи Пирогов після партійних зборів з приводу виключення з партії групи М. Рютіна говорив у групі робітників: «Робітники і селяни голодують. Все це Зінов’єв, Каменєв та інші бачили, врахували і бажали поліпшити становище робітників, але за це потрапили в опозиціонери. Існуюча політика партії рано чи пізно буде визнана шкідливою».

На партійних зборах ст. Нікополь під час обговорення рішення ЦКК про виключення групи М. Рютіна з партії монтер депо Кочеров сказав: «Після мого виступу мене назвуть опортуністом. Але це буде невірно. Опозиція права. Ми будемо важку індустрію і допрацювалися до того, що робітники голодують».

На партзборах ст. Мелітополь з приводу рішень жовтневого (1932 р.) об’єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) про виключення з партії групи Рютіна машиніст Ніколенко, який керував партшколою, сказав: «Ми в корені незгодні з політикою партії у питанні ставлення до селянства. У селян забирають хліб і худобу, вони голодують і їм нічим нас годувати».

Майстер депо Коростень І. Шавинський, транспортний стаж з 1915 р., партійний з 1924 р., сказав з приводу виключення з партії групи М. Рютіна: «Ця група діяла правильно. З ними трапилося те, що з Чичеріним, якого під виглядом хвороби затерли невідомо куди».

Помічник машиніста, робітник з 20-річним стажем в депо ст. Іловайська А. Черенков: «Пишуть і говорять, що робітникам — все, а на ділі нічого нема. Даремно вигнали опортуністів з партії. Вони говорили правду. Якби вони залишилися у керівництва, ми

б не зазнавали такої нужди, як тепер. Хліб на полях згнив, а залишок вивезений за кордон».

Робітник вагонного цеху в депо Кременчук Г. Нетяга заявив секретарю осередку: «Ось тобі справи МОДРу і моя кандидатська картка. Більше я в партії бути не бажаю, тому що Радянська влада і партія неправильно роблять, зменшуючи норму хліба. У мене з двох утриманців зняли по 100 г, а матері зовсім нічого не дають»¹²⁹.

Як можна бачити з наведених висловлювань, робітничий протест проти політики «уряду голоду» мав економічний підтекст. Такий же підтекст мали селянські хвилювання. Спираючись на розглянуту вище довідку секретно-політичного відділу ОДПУ «Основні моменти в політнастрої найбільш уражених районів», передану кремлівському керівництву в липні 1932 р., Н. Верт занотував: «В Україні і на Північному Кавказі, тобто в регіонах, які були головними виробниками зернових і під цим кутом зору являли собою стратегічну важливість для режиму, в 1931–1932 роках було зафіксовано 60% від загальної кількості хвилювань»¹³⁰.

Будь-який робітничо-селянський протест в неросійських регіонах країни обов'язково набував національну забарвленість. Кремлівське керівництво враховувало особливу небезпеку для себе кумулятивного поєднання обох форм протесту у розташованій в безпосередній близькості до європейських країн УСРР. Враховуючи, що принцип превентивності був головним в сталінських репресіях, можна думати, що непідйомні хлібозаготівлі здійснювалися в УСРР в 1930–1932 рр. і на Кубані в 1932 р. не тільки в річищі загальносоюзної політики «підхльостування», але й з метою підірвати економічну основу національно-визвольного руху.

Загрозу українського сепаратизму в Кремлі скоріше переоцінювали, ніж недооцінювали. Та й як її можна було недооцінювати, коли час від часу в Україні спалахували іскри того

---

¹²⁹ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. — С. 264–284.

¹³⁰ Верт *Николя*. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. — С. 72.

полум'я, яке палахкотіло в 1917–1920 рр. Наприклад, 26 лютого 1931 р. у президію XII Всеукраїнського з'їзду рад була подана заява за підписом «Група делегатів і присутніх на з'їзді робітників харківських заводів» такого змісту:

«Треба будувати українську радянську державність, бо вже час наспів. Населення зросло, воно вже мало говорить про поламаний паркан чи про відібрану квартиру, а воно говорить про Державу. Українську радянську державність треба будувати, бо вона тільки розпочата, а у нас до цього часу говорять тільки про мову, культуру, хоча це теж елементи державності»¹³¹.

5 серпня 1932 р. секретно-політичний відділ ОДПУ підбив підсумки селянських виступів за сім попередніх місяців. Зверталася особлива увага на зростаючу активність антиколгоспного руху за останні два місяці — червень і липень. Чекісти зафіксували також різке збільшення селянських виступів у 1932 р. порівняно з попередніми роком. На першому місці за кількістю виступів стояла УСРР — 923 з 1630. На другому місці перебував Північно-Кавказький край (173 виступи). Далі розташовувалися Західно-Сибірський край (119), Нижньо-Волзький (95), Середньо-Волзький край (78), Західна область (59), Центральна чорноземна область (43 виступи)¹³². В російських регіонах кількість виступів була на порядок меншою.

Невже десятикратно вища протестна активність українських селян обумовлювалися тільки їх волелюбністю, схильністю до бунту, врешті-решт — ментальністю? Буде більш логічно, якщо ми згадаємо хлібозаготівельний тягар, накладений Кремлем на Україну, і визнаємо його провокативний характер: довести ситуацію до точки кипіння, після чого «ответить сокрушительным ударом»...

Час від часу на робочий стіл Сталіна клали дані про виконання планів осінньої сівби та хлібозаготівель по УСРР і

---

¹³¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 426.

¹³² Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 440–441.

зведення ОДПУ СРСР про протидію заготівлям з боку членів і кандидатів КП(б)У.

Інформація про сільськогосподарські кампанії не замовчувалася, хоч їх результати були невтішними. Наприкінці жовтня 1932 р. посівна кампанія мала вже завершуватися за погодними умовами, але план сівби озимини було виконано тільки на 82,9%. Незважаючи на величезну армію заготівельників, поставки хліба на 25 жовтня становили тільки 39% плану¹³³.

Інформація про настрої людей, які виконували хлібозаготівельний план, була секретною. Висловлювання багатьох функціонерів низової ланки компартійно-радянського апарату явно підпадали під статтю про антирадянську пропаганду. Підсумковий документ про протидію хлібозаготівлям обсягом 68 стор. був підготовлений секретно-політичним відділом ДПУ УСРР за станом на 20 жовтня. Уперше він з'явився у збірнику документів «Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні», виданому в Канаді у 2005 р.¹³⁴ Документи збірника друкувалися без перекладу. Чекісти зареєстрували більше сотні проявів протидії хлібозаготівлям по кожній області. Розглянемо деякі висловлювання з цього зведення.

«План хлебозаготовок мы принимать не будем, так как по своим размерам он невыполним. А пойти на то, чтобы опять оставить людей голодными — преступление. Я лучше сдам сейчас свой партбилет, чем обманом буду обречать колхозников на голод» (секретар партосередку Єрмак, с. Нижні-Сірогози однойменного району Дніпропетровської області).

«План нереален, разве что будете людей заготавливать в хлебозаготовку. Все равно придется крестьянству умирать голодной смертью... Видно, что у власти находятся контрреволюционеры или просто безголовые, которые вырабатывают планы так, чтобы их нельзя было выполнить» (з виступу колишнього червоного партизана, кандидата партії, члена сільради С. Шов-

---

¹³³ Костюк Григорій. Сталінізм в Україні (генеза і наслідки). — К., 1995. — С. 135.

¹³⁴ Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні. За загальною редакцією Ю. Шаповала. Без місця видання (Канада), 2005. — С. 146–211.

копляса на пленумі Ленінської сільради, Білоозерський район Дніпропетровської області).

«Они хотят вас в этом году оставить так же без хлеба, как и в прошлом году. Если вы, дураки, будете молчать, то останетесь без хлеба. Плана хлебозаготовок принимать сейчас не нужно, посмотрим, сколько будет излишков, столько и отдадим» (висловлювання голови артiлі ім. 30-ої Іркутської дивізії, члена КП(б)У Бабичева перед загальними зборами, скликаними для прийняття хлібозаготівельного плану, Богданівська сільрада Павлоградського району, Дніпр. обл.).

«Мы ни одного фунта хлеба не дадим, вы нам не угрожайте, мы не боимся, голодная смерть страшнее» (на зборах активу так заявив голова артiлі «Путиловець», кол. червоний партизан, кандидат в члени КП(б)У Денисенко. Білоозерський район Дніпр. обл.).

«Я уже живу здесь 4 месяца и до того привык, что не считаю себя уполномоченным РПК, а считаю себя здешним колхозником. Наверное, буду жить еще 14 месяцев, но пользы из этого мало, ибо план хлебозаготовок невыполним, так как хлеба нет даже для сева и питания» (уполномочений РПК Передерій, В'юнівська сільрада, Білоозерський район, Дніпр. обл.).

«В этом году план хлебозаготовок как для района, так и совхоза нереален. Для выполнения этих планов нужно будет отдать весь хлеб. Снова придется голодать колхозникам, снова начнется падеж лошадей. Соввласть создала такие условия, что ни в совхозе, ни в колхозе нет возможности работать» (директор радгоспу «Більшовик» Біркін, Новоукраїнський район Одеськ. обл.).

«Это настоящий грабеж со стороны соввласти. В районном и высшем руководстве сидят не правители, а олухи. Сталин, Косиор и другие не могут управлять страной... Я брошу работу и уеду, не хочу грабить крестьян» (уповноважений РПК в селі Іванівка, голова райКНС Низькоусов, Ново-Георгіївський район, Харк. обл.).

«Не могу даже себе представить, что делается в нашем Советском Союзе. Мне кажется, что у власти засела контрреволюция и издевается над народом. Я хорошо знаю, что у крестьян хлеба нет. Уже теперь они питаются суррогатами. Всего сказать нельзя, так как пришьют оппортунизм и исключат

из партии. Много таких членов партии, которые работают неохотно, но надо работать» (голова колгоспу в с. Коптієво Постнов, Олішівський район, Чернігівська область).

«В этом году план непосилен, и если его выполним, то доведем Украину до развала и голода» (секретар Словечанського райкому ЛКСМУ Дубовик, Київська обл.).

Як свідчать підслухані чекістами висловлювання, українські селяни вже передбачали, що саме їх чекає у першій половині 1933 р. Штучно створювана владою неорганізованість селян не зменшувала масовості опору. Ситуація виглядала тим більш грізною для Кремля, що певні елементи організації у протидію владі інколи вносилися навіть функціонерами низового компартійно-радянського апарату.

Сталін все ще не розумів, мабуть, що колгоспники не працюватимуть на державу безплатно. Але він бачив масовість опору, особливо в Україні, і вважав його тим більше небезпечним, що ряд діячів російського уряду (О. Смирнов, В. Толмачов, М. Ейсмонт) під впливом наростаючої кризи почали розглядати генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозливу для партії і країни.

27 листопада 1932 р. Сталін скликав об'єднане засідання політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б), на якому поставив питання про групу О. Смирнова. Заперечуючи свою особисту відповідальність за провал хлібозаготівель, на чому загострювали увагу члени цієї групи, Сталін назвав дві причини невдач: а) проникнення в колгоспи і радгоспи антирадянських елементів з метою організації шкідництва і саботажу; б) неправильний підхід значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів. Він закликав відмовитися від ідеалізації колгоспів та радгоспів і застосувати методи примусу щодо них, аби викоренити елементи саботажу та антирадянських явищ. «Було б нерозумно, — підкреслив генсек, — якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»¹³⁵.

---

¹³⁵ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 559.

Сталінський «сокрушительный удар» уже готувався, коли вищий партійний синкліт у складі членів політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) почув від генсека цей вираз. Репресії «саботажників» здійснювалися силами надзвичайних хлібозаготівельних комісій. Дві перші були утворені рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня 1932 р.: комісія на чолі з В. Молотовим (до неї увійшли також глава правління Держбанку СРСР М. Калманович, начальник всесоюзного об'єднання «Заготзерно» С. Саркісов та ін.), яка працювала в Україні, і комісія на чолі з Л. Кагановичем — для роботи в Північно-Кавказькому краї. Персональний склад комісії Л. Кагановича був визначений на початку листопада: М. Чернов (комітет заготівель СРСР), Т. Юркін (Наркомат радгоспів), А. Мікоян (Наркомат постачання), Я. Гамарнік (Політуправління РСЧА), М. Шкірятов (ЦКК ВКП(б)), Г. Ягода (ОДПУ), О. Косарев (ЦК ВЛКСМ). П. Постишев став на чолі комісії по Нижньо-Волзькому краю (28 листопада)¹³⁶.

В 2007 році Російський державний архів соціально-політичної історії і Гувєрівський інститут війни, революції і миру опублікували відкориговану стенограму об'єднаного засідання політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) (розіслану партійному активу) і справжню, яка відбивала те, що в дійсності було сказано 27 листопада. Порівняння обох варіантів текстів дає уявлення про те, що саме Сталін хотів сказати компартійно-радянському активу і що він вважав за доцільне приховати. Як виходить з тексту, розісланого парткомам, Сталін оголошував лише про намір влади завдати «сокрушительный удар» по «окремим колгоспникам і колгоспам». Напряму удару був незначеним. Але, судячи з оригінального тексту документу, Сталін був більш відвертим. У своїй промові перед вищим партійним керівництвом він назвав регіони, в яких діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії, а також конкретних ворогів-білогвардійців і петлюрівців¹³⁷.

---

¹³⁶ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 28.

¹³⁷ Стенограммы заседаний Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) 1923–1938 гг. Т. 3, 1928–1938 гг. — М., 2007 — С. 589, 657, 658.

Надзвичайні комісії являли собою орган диктаторської влади Кремля, створюваний в конкретному регіоні на конкретний час. «Вибиваючи» хліб, вони користувалися місцевими апаратами — партійним, чекістським і радянським. Обов'язкові до виконання розпорядження оприлюднювалися від імені місцевих органів влади. Боротьбі з саботажем хлібозаготівель надавався широкий розголос за допомогою засобів масової інформації і радіо, газет, кіножурналів. Особливою популярністю користувалися сюжети про знахідки в колгоспах «чорних комор» — прихованих від державного обліку запасів хліба, а також про знайдені на селянських подвір'ях ями з прихованим зерном. Так влада вбивала клин між виробниками хліба і вже голодуючими споживачами в місті.

Комісія Молотова приїхала в Харків 29 жовтня і на засіданні політбюро ЦК КП(б)У спільно з першими секретарями обкомів партії повідомила про згоду Кремля на скорочення хлібозаготівельного плану. Попередньо у листах до ЦК ВКП(б) С. Косіор просив знизити план на 50 млн., а М. Хатаєвич — на 70 млн. пудів¹³⁸. Сталін погодився на максимальну цифру, і 30 жовтня на політбюро ЦК КП(б)У було прийняте остаточне планове завдання, розподілене по областях, секторах і культурах. УСРР повинна була дати 282 млн. пудів, у тому числі по селянському сектору — 261 (колгоспи — 224,1, одноосібники — 36,9), по радгоспах — 21 млн. пудів. Зменшені плани треба було виконувати у повному обсязі і негайно.

Молотов одразу виявив, що заскиртованого хліба не вистачить, щоб розрахуватися з державою за зниженим планом. Та він зайнявся в першу чергу колгоспними скиртами. Треба було поставити їх на облік, взяти під охорону, обмолотити і вивезти зерно.

У голодних і знесилених людей були свої розрахунки на хліб у полі. Залишаючи зерно в снопах, вони ще не втрачали надії використати його у майбутньому. Тому вони працювали вкрай уповільнено. На темпи робіт впливали також відсутність паль-

---

¹³⁸ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 515.

ного для молотарок, коней для перевезення зерна. Хліб псувався, гинув від гризунів, безповоротно втрачався. Навіть в кінці грудня в республіці ще не звели зерно з 390 тис. га¹³⁹.

Перебуваючи в Одеській області, комісія Молотова звернула увагу на те, що в артiлі «Червоне козацтво» Фурманівської сільради у парової молотарки враховувався тільки перший сорт пшениці і не враховувався другий сорт, який складав 25–30 відсотків обмолоту. Молотов негайно телеграфував в Новоукраїнський райпартком, секретарю Одеського обкому КП(б)У Майорову і Косіору, щоб злочинців негайно віддали під суд і використали цю справу в засобах масової інформації. 5 листопада його комісія розробила інструкції, які лягли в основу постанови РНК УСРР від 12 листопада «Про хиби в організації обмолоту та боротьбу з втратами врожаю зернових культур». В ній головна увага приділялася двом заходам: по-перше, суцільній перевірці якості обмолоту та стану токів, особливо щодо збереження соломи й полови; по-друге, негайній організації переобмолоту і перевиювання полови при виявленні втрат зерна в соломі і полові більше 3%. На кожну працюючу молотарку райпарткоми повинні були виділяти спеціальних контролерів з числа мобілізованих на хлібозаготівлі для організації обліку зерна і забезпечення його вивозу на заготівельні пункти¹⁴⁰.

Селяни опиралися переобмолоту не менше, ніж обмолоту, бо солома з половиною була єдиним порятунком на випадок, коли вичерпаються мізерні продовольчі і фуражні запаси. Коли ж їх все-таки змушували до цього, вони старалися так налагодити молотарку, щоб знову побільше залишків відходило в полови. Хоч переобмолот мало допоміг виконанню хлібозаготівельного плану, кількість зерна у відходах все-таки різко зменшилася, і серйозно розраховувати на них як на продовольчий ресурс уже не доводилося.

У протоколі засідання політбюро ЦК КП(б)У від 1–5 листопада за вказівкою Молотова з'явилася директива про поси-

---

¹³⁹ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — К., 1990. — С. 292.

¹⁴⁰ Командири Великого голоду. — К., 2001. — С. 233–235.

лення допомоги хлібозаготівлям з боку органів юстиції. Судові органи зобов'язувалися поза чергою розглядати справи по хлібозаготівлях, як правило, виїзними сесіями на місці із застосуванням суворох репресій. Адміністративні органи зобов'язувалися швидко проводити в життя всі заходи примусу до боржників по хлібозаготівлях. Центральна і місцева преса повинні були широко висвітлювати судові справи¹⁴¹.

Рішення політбюро ЦК КП(б)У знадобилося Молотову, щоб створити умови для широкого використання драконівської постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. 5 листопада Хатаєвич і Молотов надіслали секретарям обкомів КП(б)У телеграму такого змісту: «У повідомленнях обласних органів ОДПУ є багато відомостей про розкрадання, злочинне розбазарювання і приховування колгоспного хліба за участю і під керівництвом правлінь колгоспів, і в тому числі деяких правлінців-комуністів, які являють собою насправді куркульську агентуру, що розкладає колгоспи. Незважаючи на це, Центральному Комітету КП(б)У невідомо, що роблять обкоми для боротьби з цими явищами. Відзначаючи неприпустиму бездіяльність судів і прокуратури і пасивність преси щодо відповідних конкретних фактів, ЦК КП(б)У категорично вимагає від обкомів негайних і рішучих заходів боротьби з цими явищами з обов'язковим і швидким проведенням судових репресій та нещадної розправи зі злочинними елементами в правліннях колгоспів на основі відомого декрету про охорону суспільної власності, з висвітленням цих фактів у пресі, винесенням засуджуючих ці факти рішень колгоспних зборів»¹⁴².

В Україні утворився явочним порядком надзвичайний орган влади на чолі з Молотовим, який розв'язував найважливіші питання повсякденного життя. Одним з них стала необхідність застосування прискореної практики реалізації «закону про п'ять колосків». 21 листопада Молотов, Чубар, Строганов і Калманович звернулися до Сталіна з проханням надати ЦК КП(б)У в особі спецкомісії (генеральний секретар ЦК, голова ДПУ

---

¹⁴¹ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 528–529.

¹⁴² Командири Великого голоду. — С. 236.

УСРР і представник Центральної контрольної комісії) на період хлібозаготівель остаточне рішення питання про застосування смертної кари. Спецкомісія ЦК КП(б)У повинна була тільки раз на декаду звітувати про свої рішення у такій справі перед ЦК ВКП(б)¹⁴³.

Заходам надзвичайної комісії Молотов надавав, як можна помітити, широкий розголос у засобах масової інформації, щоб представити себе виконавцем народної волі. В цих трагічних подіях якнайповніше проявилася справжня суть радянської влади — справді народного представництва, але цілком підпорядкованого компартійній диктатурі, уособлюваній купкою злочинців на вершині владної піраміди.

Певним елементом діяльності молотовської комісії став давно випробуваний шлях експропріації господарств. З цією метою РНК УСРР 11 листопада виніс постанову про позбавлення одноосібників, які не виконували зобов'язань по хлібозаготівлях, усього їхнього рухомого майна, а також посівів, присадибних ділянок і будівель. Висунута в цій постанові ідея розкуркулення (мовою селян — «розбарахолоення») була «поглиблена» рекомендаціями вживати її до колгоспників і депортувати експропрійованих у віддалені місцевості країни або в концтабори. Циркуляр за підписом С. Косіора був розісланий в райони 27 листопада: «По відношенню до колгоспів, які найбільш вперто саботують хлібозаготівлі, допустили затаєння і розкрадання хліба і не дали досі серйозного зрушення в хлібозаготівлях, обов'язково добитися викриття куркульських та антирадянських елементів — організаторів саботажу, здійснити вилучення цих елементів, організувати в прискореному порядку суд, а вирок суду, а також його виконання опублікувати у місцевій районній пресі»¹⁴⁴.

Такі циркуляри низовий компартійно-радянський апарат виконував дуже неохоче. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 29 грудня Л. Каганович із роздратуванням відзначив, що постанову РНК УСРР від 11 листопада рідко вживається щодо тих,

---

¹⁴³ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 548.

¹⁴⁴ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — С. 286.

хто не здає хліб, й запропонував негайно використати її, щоб прискорити справу. Він дав контрольну цифру на Харківську область — розкуркулити 1000 господарств, на Дніпропетровську — 500. Через день він узяв участь у засіданні бюро обкому і в нараді секретарів райкомів партії в Одесі, де наполіг на тому, щоб у 16 відстаючих районах розкуркулити та депортувати на північ 500 господарств, ув'язнити в концтаборах 500 і виключити з партії 50 осіб¹⁴⁵.

Уповноважений ЦК КП(б)У по хлібозаготівлях, голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ УСРР В. Затонський у звіті написав: «Мені розповідали з практики Одеської області, зокрема Нової Українки і Знам'янки (те ж передавав товариш, що приїхав до мене з Нікополя), що висланням на північ не так вже й засмучувалися. Ніхто не дезертирував, багато хто йшов з гармошкою, а були навіть випадки «добровольчества», коли сусіди зверталися з проханням включити їх в партію переселенців¹⁴⁶. Затонський писав про це з подивом, не розуміючи поведінки селян, тому що був упевнений: «мужик з хлібом». А селяни надавали перевагу депортації перед голодною смертю. Секретар Краснопільського райкому партії (Харківська обл.) доповідав в ЦК КП(б)У у грудні 1932 р.: «Нарсуд майже щоденно розбирає хлібні справи на місцях. Після закінчення суду в с. Краснопілля середняк Бесараб Олексій Васильович сказав: «Хай судять та везуть звідціль, так хоч з голоду не вмреш, а вдома, коли залишимося, все рівно помremo»¹⁴⁷.

Кожного дня Молотов зв'язувався з секретарями обкомів і райкомів, цікавився перебігом заготівель і вимагав стабільно високих темпів здавання хліба. Він телеграфував 18 листопада секретарю Новоукраїнського райпарткому: «Ваші цифри зростання хлібозаготівель за перші три п'ятиденки листопада можна вітати за темпи, якщо не втратите завойованих позицій. Відповідайте негайно коротким листом, чим пояснюються ці перші

---

¹⁴⁵ Там само. — С. 287.

¹⁴⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 341.

¹⁴⁷ Там само. — С. 289.

ваші успіхи і наскільки вони надійні»¹⁴⁸. Очевидно, голова РНК СРСР бажав використати «досвід» Новоукраїнського райпарткому в інших районах.

В. Молотов і його комісія перебували в Україні до 6 листопада. В цей день голова РНК СРСР виїхав у Москву, щоб взяти участь у торжествах, присвячених 15-річчю Жовтневої революції. Повернувся він у Харків 17 листопада і перебував в Україні до 23 листопада. Перші два дні Молотов просидів в столиці УСРР, відпрацьовуючи, згідно з одержаними від Сталіна інструкціями, партійно-урядові постанови харківського центру щодо посилення хлібозаготівель. Тексти документів він надіслав на узгодження в Кремль¹⁴⁹. Вони були опубліковані у вигляді постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада і постанови РНК УСРР від 20 листопада під однаковою назвою — «Про заходи до посилення хлібозаготівель».

Український Голодомор починався з двох постанов республіканських органів влади: постанови політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 18 листопада¹⁵⁰ і постанови РНК УСРР «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 20 листопада 1932 р.¹⁵¹ Постанова політбюро ЦК КП(б)У за підписом С. Косіора призначалася для представників влади і не публікувалася, поки не потрапила в корпус документів, опублікований за постановою ЦК Компартії України «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів» від 26 січня 1990 р. Постанова РНК УСРР була підписана В. Чубарем і опублікована на другий день в газеті «Вісті ВУЦВК». Співпадіння назв не випадкове: заходи до посилення хлібозаготівель в урядову постанову були переписані з партійної. Але партійна постанова приймалася не в Харкові і не тією людиною, яка її підписала. Набір заходів був проговорений в Кремлі перед другою поїздкою Молотова в Україні в якості голови надзвичайної комісії. Текст постанови

---

¹⁴⁸ Командири Великого голоду. — С. 238.

¹⁴⁹ Там само. — С. 36, 239.

¹⁵⁰ Там само. — С. 250–260.

¹⁵¹ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. — С. 548–549.

опрацьовувався безпосередньо Молотовим, а зміст її доводився до відома провідних працівників КП(б)У на харківському активі. В матеріалах надзвичайних комісій, опублікованих в 2001 р. В. Васильєвим і Ю. Шаповалом, наведено текст телеграми Молотова Сталіну від 20 листопада. Через важливість цього сюжету варто навести його мовою оригіналу¹⁵²:

«Пришлось два дня пробить в Харькове.

1) Разработали новые практические указания ЦК по хлебозаготовкам, которые высланы ЦК ВКП(б).

2) Собирали отборный харьковский актив для разъяснения задач в связи с хлебозаготовками, так как у немалой части украинских работников есть оппортунистические колебания в этом вопросе».

Ту важливі найтонші нюанси: 1) те, що постанову політбюро ЦК КП(б)У готував Молотов (звичайно, Косіор мав бути присутній); 2) те, що датована 18-м листопада постанова перед розсилкою пішла в Кремль на узгодження; 3) те, що запропоновані в Кремлі заходи до посилення хлібозаготівель не викликали захвату у «добірного харківського активу».

У постановах висувалася вимога повністю виконати план заготівель до 1 січня і створити насінневі фонди до 15 січня 1933 р. Заборонялося витрачання натуральних фондів, утворених у колгоспах, які не виконали хлібоздачу. Райвиконкоми зобов'язувалися негайно організувати перевірку цих фондів і призначити у всіх артілях осіб, відповідальних за їх зберігання. По суті справи, на все засипане зерно накладався арешт. Мета цього екстраординарного заходу розкривалася в наступному пункті: надати райвиконкомам право перераховувати до фонду хлібозаготівель усі натуральні фонди колгоспів. Артіль-боржники, які видавали натуральні аванси у рахунок трудовнів або для громадського харчування понад встановлені норми (15% від фактичного обмолоту), повинні були негайно організувати повернення «незаконно розданого хліба» з тим, щоб спрямувати його на виконання плану. Райвиконкоми зобов'язувалися «орга-

---

¹⁵² Командири Великого голоду... — С. 36, 239.

нізувати вилучення у колгоспів, одноосібників і робітників радгоспів хліба, що його розікрали під час косовиці, обмолоту і перевезення»¹⁵³. Цей зловісний пункт на ділі означав, що держава санкціонує масові обшуки з негайною конфіскацією всіх запасів зернових, бо відрізнити «вкрадене» зерно від будь-якого іншого ніхто не збирався.

Щоб придушити саботаж в управлінських ланках, ставилась вимога притягати до суду на підставі постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. як розкрадачів державного та громадського майна — бухгалтерів, рахівників, комірників, завгоспів, вагарів, які приховали хліб від обліку¹⁵⁴.

Прийнята під диктовку Молотова постанова РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. містила в собі пункт 9, який мав безпосереднє відношення до Голодомору-33: «До колгоспів, що припустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натуральні штрафи порядком додаткового завдання з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здавання даним колгоспом м'яса як усупільненої худоби, так і худоби колгоспників. Райвиконкоми застосовують ці штрафи з попереднього дозволу кожного окремого випадку облвиконкомом. Розмір штрафів (в межах 15-місячної норми м'ясоздавання) і термін сплати цих штрафів РВК встановлює відповідно до господарського стану кожного окремого колгоспу. Накладання штрафів не звільняє колгосп від виконання повною встановленого плану заготівель. Дозволити РВК у випадках, коли колгоспи вживають справжніх заходів для забезпечення виконання плану хлібозаготівель на встановлені терміни, ці штрафи скасовувати. Санкціонувати ці штрафи можна з попереднього дозволу облвиконкому»¹⁵⁵.

Постанова ЦК КП(б)У від 18 листопада починалася з розділу «Про мобілізацію робітників-комуністів на хлібозаготівлі». В ній йшлося про відрядження з промислових центрів на допомогу райпарткомам 600 робітників з досвідом проведення

---

¹⁵³ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. — С. 548.

¹⁵⁴ Там само. — С. 549.

¹⁵⁵ Там само.

ударно-політичних кампаній. Мобілізованих треба було спрямувати бригадами у складі 3–4 осіб в 40–50 вирішальних для заготівель районів (по 2–4 бригади на район) для роботи в селах, «де куркульський саботаж і неорганізованість партійної роботи набрали найбільш гострого характеру»¹⁵⁶.

Виходячи з того, що постанова ЦК КП(б)У текстуально повторювала всі завдання, що покладалися на радянський апарат постановою РНК УСРР, головною метою мобілізованих з міста комуністів ставала організація обшуків селянських садіб на предмет виявлення «неправильно виданого» і «розкраденого у колгоспів і радгоспів» хліба. Звертає на себе увагу та обставина, що в Харкові були поінформовані про одну з головних несправедливостей повсякденного життя в колгоспах — сваволю при нарахуванні трудоднів для місцевих начальників і рядових колгоспників. Держава відчула себе обійденою, тому що вважала вирощене зерно своєю власністю. Тому окремим пунктом партійної постанови було зазначено, щоб голів колгоспів — як безпартійних, так і комуністів, які не справилися з виконанням плану заготівель, «притягати до суворої відповідальності за розтрату колгоспного хліба з вилученням неправильно виданого хліба, у першу чергу у членів правління колгоспів і адміністративно-службового персоналу (рахівників, комірників, полеводів тощо)»¹⁵⁷.

Партійна постанова повторювала 9-й пункт урядової, в якому йшлося про вилучення у вигляді натуральних штрафів індивідуальної худоби колгоспників, але «збагачувала» її таким доповненням: «У колгоспах, які незадовільно виконують план хлібозаготівель, щодо колгоспників, що мають посіви зерна на присадибних землях, повністю зарахувати все одержане ними з присадибних ділянок зерно в залік натуральної видачі по трудоднях з вилученням лишку виданого хліба на виконання плану хлібозаготівель»¹⁵⁸.

---

¹⁵⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 250–251.

¹⁵⁷ Там само. — С. 254.

¹⁵⁸ Там само.

У постанові ЦК КП(б)У містився ще один важливий пункт, якого не було у значно коротшій за обсягом урядовій постанові: одноосібників, які не виконували хлібоздачу (по контрактації або «самозобов'язанням»), дозволялося штрафувати встановленням додаткових завдань не тільки по м'ясозаготівлях (в розмірі 15-місячної норми), але й по картоплі (в розмірі річної норми здавання)¹⁵⁹.

Запроваджені з особистої санкції Сталіна молотовські партійно-урядові постанови встановлювали відповідальність колгоспників за невиконання колгоспами встановленого хлібозаготівельного плану. Боржники повинні були відповідати продукцією, вирощеною у присадибному господарстві. Одноосібники відповідали за нездачу зерна іншою продукцією, а конкретно — худобою в живій вазі або м'ясом (салом) і картоплею. Виявлення наявності вироблених у присадибному господарстві колгоспника або в господарстві одноосібника продовольчих запасів могло бути здійснене різними способами, але за логікою головним ставав обшук.

У постанові ЦК КП(б)У містилася сором'язлива ремарка: не допускати застосування масових обшуків у колгоспників та одноосібників¹⁶⁰. Більш детально ця тема розгорталася у розпорядженні Наркомюста УСРР від 25 листопада, яке адресувалося прокуратурам. Наркомюст давав прокурорам таку настанову: «У питанні повернення незаконно розданого хліба й вилучення у окремих колгоспників та одноосібників розкраденого хліба — пояснюється: а) в цій роботі треба обов'язково спиратися на кращих колгоспників-ударників, вживаючи всіх заходів до того, щоб без масових трусів й адміністрування на основі самоперевірки досягти ефекту як щодо кількості виявленого й поверненого хліба, так і у виявленні фактичних зривачів з керівництва колгоспами й ледарів та рвачів, що хоча не мають трудовнів, проте мають запаси хліба; б) треба найширше поставити й використати агентурні можливості з тим,

---

¹⁵⁹ Там само. — С. 257.

¹⁶⁰ Там само. — С. 254.

щоб найбільше запобігти зайвих дій, які не дають жодних наслідків»¹⁶¹.

«Масові труси», «зайві дії»... Ця інструкція наводиться тут з єдиною метою: показати, що республіканська влада сприймала розроблені в Кремлі заходи до посилення хлібозаготівель в їхньому первинному значенні. Представникам республіканської і місцевої влади навіть в кошмарному сні не могло наснитися, що «заходи до посилення хлібозаготівель» можуть послужити маскуванню для акції з вилучення всіх продовольчих запасів українського селянства в ході масових подвірних обшуків.

Виходячи з продиктованих Сталіним і Молотовим постанов харківського компартійно-радянського субцентру влади, можна твердити, що в них містилися пункти, які вели до переростання вже пануючого у Радянському Союзі (в тому числі і насамперед — в Україні) голодування міського і сільського населення у жахливий Голодомор. Мова йде про натуральне штрафування господарств колгоспників та одноосібників, які вважалися боржниками по хлібозаготівлях. Такий спосіб покарання державою «боржників» нічого спільного із хлібозаготівлями не мав.

Вказані постанови і розроблені на їх основі підзаконні акти мали певні обмеження щодо процедури обшуків і набору продовольчих продуктів, які підлягали конфіскації. Переростання здійснюваних силовими засобами хлібозаготівель в терор голодом під виглядом заготівель відбувалося поступово. Процес переростання має бути ретельно відстежений (за період від грудня 1932 р. до лютого 1933 р.) при аналізі дій заготівельників, які керувалися як вказаними постановами, так і усними інструкціями. Але вже тут треба зафіксувати найголовніший результат діяльності надзвичайної хлібозаготівельної комісії під керівництвом Молотова в УСРР: створення законодавчої основи для терору голодом.

Один з найбільш авторитетних російських спеціалістів з селянського питання М. Івницький опублікував у 2009 р. книгу «Голод 1932–1933 годов в СССР». Він досліджував цю трагедію

---

¹⁶¹ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. — С. 550.

на матеріалах семи регіонів, в тому числі УСРР. Досить детально проаналізована й постанова політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р., як підкреслює М. Івницький — «цілком виняткова за своїм впливом на колгоспи і селян»¹⁶². Однак автор не розвиває тему і натуральні штрафи фігурують у нього тільки як поняття, що містилося в постанові політбюро ЦК КП(б)У. Та й авторство постанови з пунктами про натуральні штрафи М. Івницький приписує політбюро ЦК КП(б)У, додаючи лише, що вона складалася «з участю Молотова». У зв'язку з цим треба зробити два зауваження. По-перше, якими могли бути повноваження глави радянського уряду, коли він приїхав з мандатом Сталіна в Харків в якості голови надзвичайної хлібозаготівельної комісії? Невже ці повноваження полягали в тому, щоб бути присутнім і спостерігати? По-друге, в 2001 р. київське видавництво «Генеза» опублікувало мовою оригіналу (тобто російською) матеріали надзвичайних комісій Молотова в УСРР і Кагановича на Північному Кавказі. В книзі «Командири Великого голоду» викладено всі матеріали, які передували появі постанови політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. З них можна бачити, кому належить авторське право на цей документ.

Сталінський «сокрушительный удар» не міг здійснюватися, подібно кампанії розкуркулювання, тільки силами чекістів. Мова йшла не про 3-5 відсотків сільського населення, а про українське селянство в цілому. До репресивної кампанії в Україні мусив підключитися місцевий компартійно-радянський апарат. Ті, хто погоджувався виконувати брудну роботу, залишалися на своїх місцях і користувалися разом з сім'ями тими привілеями у постачанні продовольством, які держава-комуна запровадила в ситуації загального голоду для своїх функціонерів. Ті, хто власною пасивністю саботував вказівки центру, мусив бути позбавлений посад, вичищений з партії і репресований.

У сталінсько-молотовській постанові ЦК КП(б)У «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р. з

---

¹⁶² *Івницький Н.А.* Голод 1932–1933 годов в СССР. — М., 2009. — С. 157–158.

цього приводу говорилося: «Оскільки у ряді сільськпарторганізацій, особливо в період хлібозаготівель, виявилось змикання цілих груп комуністів і окремих керівників партосередків з куркульством, петлюрівщиною і т.п., що на ділі перетворює такого роду комуністів і партосередки в агентуру класового ворога і є наочним доказом цілковитого відриву цих осередків і комуністів від бідняцько-середняцьких колгоспних мас, — ЦК і ЦКК КП(б)У ухвалюють негайно провести чистку ряду сільських парторганізацій, що явно саботують виконання плану хлібозаготовок»¹⁶³. Мова йшла про Снігурівський і Фрунзевський райони Одеської області, Солонянський, Василівський і Велико-Лепетиський райони Дніпропетровської області. Як і слід було чекати, чистка перетворилася на розгром партійних кадрів. У Велико-Лепетиському районі з 300 членів партії було виключено 80 (27%). Вигнали з роботи і з партії і вислали за межі республіки керівників у більшості сіл району. Зокрема, з 25 секретарів партосередків було репресовано десятеро. Погром, однак, не дав жодних зрушень, як це було визнано у постанові ЦК КП(б)У від 20 грудня «Про хід чистки Василівської, Солонянської, Фрунзевської, Велико-Лепетиської й Снігурівської райпарторганізацій»¹⁶⁴.

Варто було Молотову виїхати з України, як низовий компартійно-радянський апарат різко послабив темпи хлібоздачі. Показова чистка кількох райпарткомів не справила належного враження. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло 27 листопада «перестраховочну» постанову, в якій зазначалося, що п'ята п'ятиденка листопада дала в основних хлібовиробних областях (Дніпропетровській, Київській, Харківській і Одеській) зниження на 574 тис. пудів. У зв'язку з цим обкоми КП(б)У і ДПУ УСРР зобов'язувалися взяти під безпосередній контроль вжиття заходів для подолання «куркульського саботажу»¹⁶⁵.

---

¹⁶³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 256.

¹⁶⁴ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 282–283.

¹⁶⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 264.

Тим часом чекісти, яких відрядили для допомоги в організації чистки ряду районів Дніпропетровської області, виявили, як вони заявили, що керівники Орхівського району роздали колгоспникам хліб замість того, щоб здати його державі. Матеріали про порушення партійно-радянських постанов про хлібозаготівлі були направлені в обком партії. Партколегія обкому оголосила керівникам району догану і зняла їх з посад.

Суть справи полягала у тому, що хлібозаготівельний план для району був встановлений у розмірі 21 440 тонн, у той час як весь валовий збір склав 27 500 тонн. Місцеве керівництво побачило, що виконанні плану призведе до масового голоду з багатьма людськими жертвами. Секретар Орхівського райпарткому В. Головін і голова райвиконкому М. Паламарчук звернулися до обласного керівництва з проханням зменшити план, але він уже був розверстаний по всіх районах, і зменшити його можна було тільки відмовою обкому КП(б)У від виконання плану в повному обсязі¹⁶⁶. Після цього районні керівники взяли відповідальність на себе і роздали колгоспникам частину зерна замість того, щоб здати його державі. Коли це стало відомо, вони втратили свої посади, і обком потурбувався відправити їх подалі від Орхіва. В. Головін ще перебував без посади в розпорядженні обкому, М. Паламарчук почав працювати директором МТС у Великій Лепетисі, колишній голова районної контрольної комісії Ф. Ордельян — контролером в радгоспі «Птахопродукт» в Синельникові, а колишній голова райколгоспспілки І. Пригода — заступником директора радгоспу на Криворіжжі.

29 листопада Й. Сталін послав шифрограму регіональним відділенням ДПУ з пропозицією «негайно вислати в секретний відділ ЦК ВКП(б) копії тих допитів і повідомлень про саботаж хлібозаготівель, шкідництво в колгоспах і радгоспах і розкрадання суспільного та державного майна в колгоспах і радгоспах, які являють інтерес під кутом зору здобуття повчальних

---

¹⁶⁶ Орхівська справа 1932 року. Документи та матеріали. — К., 2011. — С. 20.

висновків»¹⁶⁷. Голова ДПУ УСРР С. Реденс негайно передав за вказаною адресою матеріали «оріхівської справи».

Саботаж хлібозаготівель на рівні районного керівництва був якраз тим сюжетом, який варто було витягти на загально-союзний рівень. Дізнавшись про те, що керівники Оріхівського району дозволили собі створити страховий фонд і віддати селянам зерно на посів, Сталін розіслав 7 грудня присвячений цій справі лист за широким колом адрес: членам і кандидатам в члени ЦК і ЦКК ВКП(б), секретарям обкомів, крайкомів, ЦК національних республік, секретарям райкомів і головам райвиконкомів, членам колегії Наркомзему СРСР. Як додаток до листа були розіслані слідчі матеріали про саботаж хлібозаготівель в Оріхівському районі України. У листі Сталін робив такий висновок: «організаторами саботажу є в більшості випадків «комуністи», тобто люди з партбилетом в кишені, які уже давно переродилися і розірвали на ділі з партією». Він вимагав негайно заарештувати керівників району і дати від 5 до 10 років тюремного ув'язнення кожному¹⁶⁸.

Оріхівський район, як і сусідній з ним Гуляйпільський, був у свій час центром махновського руху. Секретар Дніпропетровського обкому партії В. Строганов 11 грудня поспішив заявити, що колишні керівники району заарештовані, а облКК переглянула своє рішення від 29 листопада і виключила їх з партії. В кінці грудня в Оріхівському міському кінотеатрі було проведене виїзне засідання обласного суду. Головний агроном райземуправління І. Аністрат був засуджений до розстрілу, а В. Головін, М. Паламарчук, Ф. Ордельян, І. Пригода, завідуючий райземуправління І. Луценко — до 10 років ув'язнення¹⁶⁹.

Оріхівська справа була переглянута в 1964 р. Свідки, які фігурували в ній, або відмовилися від своїх показань, або заявили, що написані від їх імені свідчення брехливі від початку

---

¹⁶⁷ Кондрашин Виктор. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. — М., 2008. — С. 148.

¹⁶⁸ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 623.

¹⁶⁹ Оріхівська справа 1932 року. Документи і матеріали. — С. 21.

до кінця, або твердили, що взагалі не давали показань на попередньому слідстві. Тобто справа була сфабрикована чекістами у пропагандистських цілях. Вона справді відіграла свою роль, паралізуючи прагнення тих керівників районної ланки, які були схильні допомогти приреченим на голодування селянам.

Та незважаючи на те, що Кремль знаходив різні способи залякування апаратних працівників, їх більшість бачила на власні очі трагізм ситуації, у сільській місцевості. Вони не бажали залишатися гвинтиками бездушною державної машини і у міру своїх сил відкрито або приховано виступали проти конфіскації продовольства у голодуючій місцевості. Один з небагатьох представників компартійно-радянського керівництва УСРР, який пережив сталінщину і помер власною смертю, другий секретар ЦК КП(б)У, секретар Харківського обкому і міському партії Р. Терехов на початку грудня зустрівся з Сталіним і розповів йому, що в Україні починається голод. Як згадував він у 1964 р., генсек не дослухав його до кінця й різко обірвав гнівною тирадою: «Нам говорили, що Ви, товаришу Терехов, добрий оратор. Виявляється, що Ви добрий розповідач — вигадали таку казку про голод, думаєте нас залякати, але — не вийде! Чи не краще Вам залишити пости секретаря обкому і ЦК КП(б)У і йти працювати до Спільки письменників — будете казки писати, а дурні будуть читати»¹⁷⁰. Терехову ще поталанило: заступництво за голодуючих селян коштувало йому тільки посади. У січні 1933 р. Сталін відкликав Терехова в Москву і поставив на його місце П. Постишева.

Темпи хлібозаготівель знижувалися від п'ятиденки до п'ятиденки. У відповідь на грізний запит Сталіна С. Косіор 8 грудня 1932 р. підготував детальний звіт про стан справ після від'їзду Молотова з України (тобто з 23 листопада). У звіті вказувалося, що обмолот скирт у переважній більшості районів закінчився. З цього Косіор робив висновок, що українська парторганізація повинна перебудувати свою роботу «на виявленні прихованого, неправильно виданого і розкраденого хліба». Український ген-

---

¹⁷⁰ Правда, 1964, 26 травня.

сек підкреслював, що «робота щодо організації суворої перевірки справжнього врожаю і ресурсів колгоспів, які не виконують план хлібозаготівель, тільки починається». Вона повинна була розгортатися, на його думку, по кількох напрямках: відбирання розкраденого хліба у колгоспників, які не мають трудовнів, і у одноосібників; повернення неправильно виданого на трудовні хліба; вилучення створених у колгоспах фондів (за винятком насінневого фонду, який не підлягав вивезенню в рахунок хлібозаготівель)¹⁷¹.

На виконання плану хлібозаготівель за рахунок «неправильно створених фондів» (головним чином — продовольчого і фуражного) Косіор не покладав великих надій, тому що вони вже були в основному вивезені з колгоспів. Головні надії покладалися на хліб, який був у колгоспників і одноосібників. Цей хліб можна було відібрати або обшуками, або репресіями. Незручність обшуків полягала в непрогнозованості результату: хліб могли й не знайти. Тому Косіор схилився до застосування репресій.

Що могло змусити селян віддати державі прихований хліб, який рятував їх від голодної смерті (у тому випадку, зрозуміло, якщо його вдалося приховати)? Держава в особі Молотова і Кагановича винайшла два способи впливу на них: натуральні штрафи і «чорну дошку».

Вираз «чорна дошка» уперше ми зустрічаємо в щоденнику Кагановича під час його поїздки на Північний Кавказ. На засіданні бюро крайкому 1 листопада він заявив про намір поставити на «чорну дошку» від 3 до 5 станиць, в яких заборонити торгівлю і провести чистку від контрреволюційних і куркульських елементів¹⁷². Ідея була підхоплена і в Україні. 6 грудня постановою ЦК КП(б)У і РНК УСРР на «чорну дошку» були занесені села, які тривалий час не могли розрахуватися з державою. Першими ця доля спіткала Гаврилівку Межівського і Вербки Павлоградського районів Дніпропетровської, Лютенька

---

¹⁷¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 282.

¹⁷² Командири Великого голоду. — С. 315.

Гадяцького і Кам'яні Потоки Кременчуцького районів Харківської, Святотроїцьке Троїцького і Піски Баштанського районів Одеської областей. Що це означало?

Коли подивитися на опубліковану 8 грудня 1932 р. в газеті «Вісті ВУЦВК» постанову про статус «чорної дошки», то не побачимо нічого особливого: припинення кооперативної і державної торгівлі в цих селах, заборона колгоспної торгівлі, припинення кредитування і дотермінове стягнення кредитів, чистка органами РСІ кооперативних і державних апаратів «від всіляких чужих і ворожих елементів» (ніби в інших, не «чорнодошкових» селах «ворожим елементам» в компартійно-радянському апараті дозволялося функціонувати!), вилучення з колгоспів у цих селах організаторів зриву хлібозаготівель (ніби з інших сел вони не вилучалися)¹⁷³. І все! Що ж залишалось за кадром?

Допитливі італійці зацікавилися цим питанням, і посол Італійського королівства в Москві передав до Риму 9 травня 1933 р. текст доповіді віце-консула Л. Сіркани, в якому детально описувалося становище в сільському господарстві «на основі газетних повідомлень і прямого спостереження». Л. Сіркана так описував ситуацію: «Внесення цілих сел та колективних сільськогосподарських підприємств у так звану чорну дошку тягне за собою суворі санкції, наприклад: припинення будь-якого постачання і вилучення навіть тої незначної кількості товарів, яка вже була в кооперативах; абсолютна заборона покидати межі села або сільськогосподарського підприємства; обшуки і конфіскація продуктів»¹⁷⁴.

«Чорнодошкові» села насправді були генеральною репетицією сталінського «сокрушительного удара». Замуровані в них і позбавлені всякої їжі жителі гинули голодною смертю. Велике село Гаврилівка вимерло повністю, Вербки — наполовину¹⁷⁵.

Наприкінці 1990 р. у Вашингтоні було опубліковано три томний збірник спогадів громадян США і Канади, які про-

---

¹⁷³ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — С. 449.

¹⁷⁴ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки. — С. 145, 147.

¹⁷⁵ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — С. 283–284.

живали до Другої світової війни в УСРР. У 2008 р. він був передрукований в Києві. Серед свідчень є розповідь Василя Шумка, який учителював у селі Вербки. Він, зокрема, показав: «Це село занесене на чорну дошку. То не всі села були занесені. Але, значить, це, може, наше село, ще інші, що занесені на чорну дошку, більше пережили, але ми близько міста жили — Павлограду, то люди старалися тікати. Але місто було оточене, село оточене — не випускали. Не випускали ні в село, ні з села. А то, значить, чорна дошка. Такий стовб і напис «Бойкот...» Приїхав секретар Дніпропетровської області — Хатаєвич, і він був заступник першого секретаря України комуністичної. Він каже: То чому в вас тут трупи? Беріть усі! То як же? — йому кажуть. — Не можемо ховати, та як ми ховатимемо? Ні дощок, нічого нема. А, каже, так зробіть: візьміть усіх у криницю — ті криниці, що осталися, — закиньте їх і загорнути їх»¹⁷⁶.

За прикладом харківського центру пішли області. У листі Сталіну від 8 грудня Косіор повідомляв, що області занесли на «чорну дошку» до 400 сіл. Однак український генсек був невисокої думки про ефективність «чорної дошки», хоча висловлювався обережно: результати цієї репресії не враховані¹⁷⁷. Блокада сіл мало впливала на хід заготівель. Якщо у селян справді не було прихованого хліба, щоб «відкупитися» від держави, вони повинні були довести це власною смертю від голоду. Навпаки, натуральні штрафи Косіор вважав більш ефективним засобом «стимулювання» хлібозаготівель. У своєму звіті Сталіну він це підкреслював кілька разів: «найбільший результат дає застосування натурштрафів, за корову і свиню тепер колгоспник і навіть односібник міцно тримаються»; «найбільш добрі результати з репресій дають натурштрафи і позбавлення присадибної землі»¹⁷⁸.

---

¹⁷⁶ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. — К., 2008. — С. 269, 270.

¹⁷⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 284.

¹⁷⁸ Там само. — С. 284, 286.

Натуральний штраф так швидко й міцно увійшов у повсякденне життя села, що його стали називати у скороченій формі — натурштраф. Логіка звіту, що тут аналізується, дає підстави твердити: Косіор розглядав натуральне штрафування як засіб «стимулювання» хлібозаготівель. Це дуже важливо усвідомити, тому що лише через кілька тижнів натуральне штрафування відірвалося від своєї основи — хлібозаготівель, і стало застосовуватися просто як репресія.

10 грудня 1932 р. на політбюро ЦК ВКП(б) були викликані керівники КП(б)У, Північно-Кавказького крайкому і Західного обкому ВКП(б). Сталін в різкій формі критикував їх за лібералізм і м'якотілість у боротьбі з саботажниками. Для опрацювання проекту постанови про перебіг хлібозаготівель була створена комісія політбюро ЦК, до якої від УСРР увійшли С. Косіор і В. Строганов. 14 грудня постанова «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» була ухвалена опитуванням членів політбюро ЦК ВКП(б). Строк завершення плану хлібозаготівель для України відсувався в ній до кінця січня 1933 р.¹⁷⁹

Через п'ять днів з'явилася ще одна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, присвячена хлібозаготівлям в Україні. Сталін вирішив, що не варто сподіватися на КП(б)У та її керівників у боротьбі за виконання плану. Кагановичу і Постишеву доручалося «негайно виїхати на Україну на допомогу ЦК КП(б)У і Раднаркому України, засісти у вирішальних областях України в якості особоуповноважених ЦК ВКП(б) і Раднаркому Союзу РСР, розділивши труд з Косіором, Чубарем і Хатаєвичем»¹⁸⁰.

Таким чином, для здійснення задуманої акції в двох українських регіонах Сталін підібрав команду з найближчих своїх співробітників — Молотова, Кагановича, Постишева. В команду увійшли також два високопоставлені чекісти — Балицький та Євдокимов.

Генсек волів не залишати слідів навіть в пам'яті людей. За винятком Молотова і Кагановича, яким він довіряв, органі-

---

¹⁷⁹ Там само. — С. 291.

¹⁸⁰ Там само. — С. 295.

затори Голодомору стали жертвами репресій: Балицький — у 1937, Постишев — у 1939, Євдокимов — у 1940 р. Відповідальність Євдокимова і Постишева не впливляла на поверхню, і їх було офіційно реабілітовано. Балицький мав за собою інші злочини і реабілітації не підлягав. Молотов і Каганович після смерті Сталіна разом з іншими членами вищого партійного керівництва самі організували процес реабілітації.

Каганович і Постишев опинилися в Харкові буквально через добу — 20 грудня. О 10-й годині вечора почалося засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке тривало, судячи з щоденника Кагановича, до чотирьох годин ранку. На засіданні обговорювалося тільки одне питання: ситуація з хлібозаготівлями.

Косіор поділився враженнями від поїздки по Дніпропетровській області. Він зазначив, що в області йдуть повальні обшуки, але вони дають по декілька кілограмів зерна на один двір. Хатаєвич доповів про результати поїздки в Одеську область, яка повинна була для виконання плану здати 26 млн. пудів хліба. По області залишалося необмолоченими близько 200 тис. га зернових, що давало не більше 8 млн. пудів хліба. «Залишок (а це — 18 млн. пудів — *Авт.*) доведеться збирати розкриттям ям і «чорних комор», заявив він. — Поки майже в кожному районі знайдено прихованим 2–3 тис. центнерів хліба. Але це — лише незначна частина прихованого і розкраденого»¹⁸¹.

На початку грудня в Харків був відряджений у складі групи чекістів В. Балицький. Сталін призначив його особоуповноваженим ОДПУ СРСР по УСРР, залишивши С. Реденса на певний час головою ДПУ УСРР. На цьому засіданні політбюро ЦК Балицький вказав, що за два тижні грудня обшуками виявлено в республіці 7 тис. ям і 100 «чорних комор», в яких знайдено 700 тис. пудів хліба¹⁸². З цієї інформації можна було зробити два висновки: а) селяни справді ховали від держави рештки врожаю; б) розміри прихованого хліба були настільки мізерні, що виконати план за рахунок викриття «чорних комор» було немож-

---

¹⁸¹ Командири Великого голоду. — С. 315.

¹⁸² Там само. — С. 316.

ливо. Косіор підтвердив другий висновок, який просто-таки напрошувався, але Хатаєвич вважав, як бачимо, що чекістам вдалося виявити лише незначну частину «прихованого і розкраденого» хліба. Позиція Хатаєвича була співзвучною з лінією у хлібозаготівлях, яку обрав посланець Сталіна — Каганович: обов'язково знайти в Україні «прихований і розкрадений хліб».

Заслуговує на увагу в світлі дальших подій співставлення свідчень В. Чубаря і С. Косіора. Чубар говорив, що штрафи в натурі не стягують, вважаючи це недоліком хлібозаготівель. Косіор говорив про повальні, але малоефективні обшуки¹⁸³. Звідси встановлюється, що на час наради, тобто в третій декаді грудня, натуральні штрафи і обшуки ще не поєднувалися між собою в одну репресивну акцію.

На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня Каганович з санкції Сталіна вніс корективи у постанову ЦК КП(б)У від 18 листопада. Постанова дозволяла райвиконкомам викачувати з артілей створені в них натуральні фонди, але містила застереження: насінневий фонд вилучався тільки з санкції обліконкомів у кожному окремому випадку. На додаток до цієї постанови ЦК КП(б)У 29 листопада розіслав за підписом С. Косіора інструктивний лист обкомам і райкомам, в якому зазначалося: «Просто і механічно вивозити усі фонди у хлібозаготівлю є зовсім неправильним і неприпустимим. Особливо це стосується насінневого фонду. Вилучення колгоспних фондів та їх перевірка повинні здійснюватися не огульно, не повсюдно. Треба вміло обирати колгоспи з таким розрахунком, щоб там дійсно знайти зловживання та схований хліб. Вивіз хоча б частини посівного матеріалу повинен допускатися тільки в особливо виняткових випадках з дозволу обкомів партії і з одночасним вжиттям заходів, які дійсно забезпечують поповнення цього фонду з інших внутріколгоспних джерел»¹⁸⁴. Як бачимо, інструктивний лист фактично скасовував пункт постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада про вивіз насінневих фондів. Саме так

---

¹⁸³ Там само. — С. 317.

¹⁸⁴ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — С. 273.

його оцінював Каганович, і тому він змусив політбюро ЦК відкликати цей документ.

На засіданні політбюро ЦК Балицький доповів, що за 4 місяці від початку заготівель було заарештовано у цій справі 11 тис. осіб, а за один наступний місяць, тобто до 15 грудня — 16 тис. осіб, серед них — 409 голів колгоспів і 107 голів райвиконкомів. Трійка винесла 108 смертних вироків, на розгляді перебувало ще 100 справ такого характеру¹⁸⁵. Каганович схвалив ініціативу чекістів і поставив завдання репресувати найгірших уповноважених в районах, щоб вдарити й по цій ланці відповідальних за хлібозаготівлі.

21 грудня перерване на короткий спочинок засідання політбюро ЦК КП(б)У відновилося. Тут виявилось, що Р. Терехов, як було занотовано у щоденнику Кагановича, «вперто не бажав давати прізвищ»¹⁸⁶. З його боку це була звичайна порядність. Другий секретар ЦК КП(б)У вважав, що відряджені ним на цю кампанію керівники обласного масштабу не повинні ставати жертвами показових репресій, тому що ступінь виконання плану хлібозаготівель в районах залежав не від їхньої роботи, а від багатьох чинників, починаючи з напруженості самого плану.

Член партії більшовиків з 1912 р. Роман Терехов зробив ще один гідний подиву вчинок. Виступаючи 23 грудня на обласній нараді в Харківському обкомі КП(б)У, він так відповів на запитання про відкликаний інструктивний лист ЦК від 29 листопада: «Ми не повинні забувати про майбутню посівну кампанію, про її труднощі. До питання про насіння треба гнучко підходити. Ми не можемо тепер записати, щоб узяти насінневий фонд, але ми не можемо також записати, щоб не брати насінневого фонду»¹⁸⁷. Виходить так, що навіть в тому диявольському коловороті, коли кожному відповідальному працівнику, звинувачуваному у саботажі і зраді, загрожувала ВМН (вища міра покарання в російській транскрипції), можна було зберігати людське обличчя.

---

¹⁸⁵ Командири Великого голоду. — С. 316.

¹⁸⁶ Там само. — С. 319.

¹⁸⁷ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — С. 274.

Після марафонського засідання політбюро ЦК КП(б)У 20–21 грудня його учасники роз'їхалися по областях працювати над виконанням хлібозаготівельного плану. П. Постишев, С. Косіор і С. Реденс взяли на себе Дніпропетровську область, Л. Каганович, М. Чернов і В. Балицький — Одеську, В. Чубар — Чернігівську, М. Хатаєвич — Харківську. 23 грудня Каганович і уповноважений по хлібозаготівлях в Одеській області Ю. Коцюбинський провели настановчу нараду районного керівництва в Кривому Озері. Коцюбинський вимагав, щоб заготівельники були такими ж винахідливими у розкритті прихованого зерна, як колгоспники — у приховуванні: вони ухитрялися ховати хліб навіть під посівами. Каганович визначив програму дальших дій, беручи до уваги вивіз з колгоспів в рахунок заготівельного плану насінневого фонду після скасування рішення ЦК КП(б)У від 29 листопада. Варто навести найголовніший уривок з його короткого виступу мовою оригіналу, тому що він зробив спробу бути «своїм» у середовищі українців, використовуючи з цією метою звороти їхньої мови:

«Значит ли это, что мы не должны собирать семена? Нет. Семена нужно собрать, но после выполнения плана хлебозаготовок. За семена нужно драться. И, возможно, придется пойти на путь самообложения колхозников. Но это гораздо целесообразнее делать именно для семян, а не для хлебозаготовок идти и «побираться» у колхозников по полпудика. У многих секретарей нет ясности — чего можно и чего нельзя. Их с прошлого года «мамка на перегибах ушибла». И вот боятся «перекручивания». Украинская пословица говорит: «Крути, да не перекручивай». А они решили «зовсім не крутить». В морду бить никогда не следует. Но умело проведенные обыски, и не только у единоличников, но и у колхозников, рабочих, коммунистов, — это не перегиб. Нужно сево взять в такой «штосс», чтобы сами крестьяне раскрыли ямы»¹⁸⁸.

Цей безмежно цинічний виступ другого за значенням керівника держави-комуни з максимально можливою переконливістю

---

¹⁸⁸ Командири Великого голоду. — С. 323–324.

показував всю небезпеку принадної іззовні комуністичної ідеї, коли вона ставала програмою практичних дій. Партія з великими традиціями революційної боротьби стала іграшкою в руках купки карних злочинців. Такою самою іграшкою стали народи опанованої більшовиками країни. Українських селян, які відвернулися від керівників УНР і пішли за більшовиками, через півтора десятки років брали у «великий штосс».

Невже М. Хатаєвич і Л. Каганович не розуміли, на відміну від С. Косіора, що план хлібозаготівель не можна виконати за рахунок розкриття ям? Розуміли, звичайно, і ця розбіжність в судженнях дозволяє безпомилково визначити коло тих, хто був утаємничений в сталінський задум, схований за виразом «сокрушительный удар». С.Косіор, як не старався, не міг завоювати довіру всесоюзного генсека. Він мислив категоріями хлібозаготівель, тобто явно не був в курсі. Натомість ті, хто висував перед журналістами і кінодокументалістами тезу про селянський опір у формі приховування від державного обліку величезної частини врожаю 1932 р., створювали політичне прикриття для сталінського «сокрушительного удара».

Як показано в цьому розділі, намір завдати цей удар був оголошений Й. Сталіним 27 листопада 1932 р., тобто набагато пізніше після того, як почалася його підготовка, у тому числі засобами законодавства. Як буде показано в наступному розділі, удар був завданий 1 січня 1933 р. Мабуть, не випадково одночасно з ударом в газеті «Правда» з'явилася велика кореспонденція з села Кринички на Дніпропетровщині. Як писав журналіст, в селі діяло 50 уповноважених по хлібозаготівлях з району і області. Вони повинні були забезпечити надходження в середньому за день тисячі центнерів зерна, але вичавлювали з селян не більше 15 центнерів. Кореспонденція закінчувалася так: «Треба шукати, адже є ціле «підземне пшеничне місто». Проте тільки зрідка зусиллями окремих передовиків знаходять одну-дві ями».

Автори тези про «підземне пшеничне місто» вважали хлібозаготівлі зручним прикриттям запланованої каральної акції. «Сокрушительный удар», як показали події найближчого майбутнього, полягав у поєднанні натуральних штрафів та обшуків.

Під приводом пошуків прихованого зерна у селян-саботажників мали намір конфіскувати всю їжу. Ця акція була нелюдською, але цілком конституційною. Прийнята в березні 1919 р Конституція УСРР містила статтю 28. в якій говорилося: «УСРР визнає працю обов'язком усіх громадян Республіки і проголошує лозунг: «Хто не працює, той не їсть». Ця стаття була калькою ст.18 Конституції РСФРР, яку прийняв у липні 1918 р. V Всеросійський з'їзд рад¹⁸⁹.

Як правило в історіографії український Голодомор відділяється від загальносоюзного голоду тільки масштабами людських втрат. Причиною голодування вважається конфіскація державою хлібних запасів в колгоспах, у колгоспників та одноосібників. Що це не так, досить просто пересвідчитися, вивчаючи хлібозаготівлі з урожаю 1932 р.

Хлібозаготівлі тривали в Україні до початку лютого 1933 р. Розглянемо їх результати по селянському сектору в обласному розрізі (в тис. тонн):

	План	Фактичне виконання	В %
Північна група областей			
Вінницька	430,8	437,0	101,4
Київська	224,4	225,8	100,6
Чернігівська	144,1	128,6	89,2
Харківська	728,9	636,6	87,3
Південна група областей			
Дніпропетровська	1138,4	844,4	74,2
Одеська	1141,7	891,0	78,0
Донецька	411,2	350,6	85,3
Молдавська АСРР	55,7	55,2	99,2
УСРР в цілому	4 275,3	3 569,2	83,5

Загальний обсяг заготівель з урожаю 1932 р. становив в УСРР 4 171,7 тис. тонн (колгоспи — 74,3%, одноосібники —

¹⁸⁹ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. — К., 1937. — С. 75, 118.

11,3%, разом селянський сектор — 85,6%, радгоспи — 14,4%). Обсяг заготівель з урожаю 1931 р. дорівнював 7 047,1 тис. тонн¹⁹⁰.

Не маючи вірогідних даних про втрати, неможливо визначити питому вагу заготівель у зібраному врожаї. Зрозуміло, однак, що за допомогою надзвичайної комісії зимою 1932–1933 рр. було вилучено практично все наявне зерно. Тим не менш, заготівлі виявилися майже наполовину меншими, ніж торік. Катастрофічний провал заготівель в УСРР та інших зерновиробляючих регіонах змусив, нарешті, Сталіна серйозно задуматися над питанням про доцільність продрозверстки.

Дані про кількість заготовленого хліба з урожаю 1932 р. в обласному розрізі до і після появи надзвичайної комісії неспівставні між собою: у жовтні 1932 р. з районів сусідніх областей була утворена сьома в республіці область — Чернігівська. Тому співставимо дані по двох зазначених вище групах областей — північній і південній. Отже, хронологія хлібозаготівель в селянському секторі виглядала таким чином (в млн. пудів)¹⁹¹:

	Північна група областей	Південна група областей	УСРР в цілому
Остаточний (скорочений) план хлібозаготівель	95,5	171,7	267,2
Заготовлено на 1 листопада 1932 р.	51,7	84,4	136,1
Заготовлено на 1 лютого 1933 р.	86,8	136,3	223,1
Приріст заготівель за три місяці	35,1	51,9	87,0
Виконання остаточного плану хлібозаготівель (в %)			
На 1 листопада 1932 р.	54,1	49,2	50,9
На 1 лютого 1933 р.	90,9	79,4	83,5

¹⁹⁰ Р. Девіс і С. Віткрофт користувалися даними, запозиченими з книги І. Стрилівера, С. Хазанова і Л. Ямпольського «Хлебооборот и стандарты» (М., 1935. — С. 169). Ці дані я наводив у розділі 4: 7 253 тис. тонн для 1931 р. Тут наводяться дані, запозичені з архівів — 7 047,1 тис. тонн. Різниця досить істотна, але важко сказати, яка цифра з двох наведених ближча до істини.

¹⁹¹ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — С. 304.

Таблиця показує, що зменшений план УСРР виконала перед застосуванням надзвичайних заходів тільки наполовину. За три наступних місяці з українського села вдалося вичавити тільки 87 млн. пудів зерна, а з урахуванням радгоспів — 105 млн. Тричі зменшуваний (первинний план по селянському сектору становив 356 млн. пудів), план заготівель був виконаний на 83,5%.

Розглянемо, нарешті, хід зимових заготівель по секторах (в млн. пудів)¹⁹²:

	На 1.XI.1932 р.	На 1.II.1933 р.	Приріст заготівель	
			тис. пудів	у % до 1.XI.1932
Колгоспи	120	194	73	60,8
Одноосібники	16	29	14	87,6
Всього селянський сектор	136	223	87	63,9
Радгоспи	20	38	18	88,2
Динаміка заготівель в УСРР з урожаю 1932 р.	156	261	105	67,0
Динаміка заготівель в УСРР з урожаю 1931 р. (відповідно на 1.XI.31 р. і на 1.II.1932 р.)	334	440	106	31,7

Наведені дані свідчать, що заготівельники особливо лютували серед одноосібників, змусивши їх за три місяці майже подвоїти кількість зданого зерна. Вони обідрали як липку й радгоспи, які різко скоротили свої штати і залишили безробітних без хліба. У цілому за зиму в республіці було вилучено 105 млн. пудів. За наступні три місяці (лютий–квітень 1933 р.) повернулося у вигляді продовольчої, насінневої і фуражної позичок 34 млн. пудів, щоб забезпечити нову посівну кампанію.

¹⁹² Там само. — С. 305.

Отже, чисте вилучення дорівнювало 71 млн. пудів. Якщо розкласти цей хліб на 25 млн. осіб сільського населення, що проживало в республіці на початку 1933 р., то на кожна особу припаде трохи менше трьох пудів.

Хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. послужили безпосередньою причиною голоду в першій половині 1932 р. Тоді кількість хліба, викачаного в зимові місяці, становила менше третини від обсягу, заготовленого влітку і восени. В зимові місяці 1932–1933 рр. було заготовлено майже таку саму кількість хліба, що й попередньої зими 1931–1932 рр. Але тепер ця кількість становила дві третини від обсягу, заготовленого в нормальний час. Те, що вдалося витиснути з українського села таку саму кількість «зимового» зерна, що й у попередню зиму, можна пояснити лише одним: заготівельники дуже постаралися...

Восени 1932 р. в українському селі після невеликих за обсягом заготівель (вони на 178 млн. пудів, або більше, ніж удвічі, поступалися заготівлям попереднього року) вже не вистачало їстівних запасів. Якби в цей час кожний селянин мав по 16 пудів хліба до нового врожаю, то конфіскація трьох пудів з цієї кількості залишилася б практично непоміченою. Якби селянин мав у своєму розпорядженні удвічі менший запас хліба (слід взяти до уваги постійну деградацію сільського господарства під впливом продрозверстки), тобто вісім пудів на душу, то конфіскація трьох пудів навіть не призвела б до голодування. Адже у селянському подвір'ї були запаси тривалого зберігання у вигляді м'яса (живою вагою), сала, картоплі, цибулі і всього того, що вирощувалося на присадибній ділянці. То ж як нам зрозуміти таблиці, які показують хлібозаготівлі в усіх розрізах? Що насправді трапилося в українському селі? Що робила в ньому кремлівська влада в особі своїх найдовірениших функціонерів? В чому полягав «сокрушительный удар», на який Сталін натякав 27 листопада 1932 р. на спільному засіданні політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б)? Очевидно, в конфіскації всієї їжі.

Перше, що треба зробити, характеризуючи суть сталінського «сокрушительного удара», це — назвати поіменно організаторів вбивства голодом мільйонів українських селян. Їх можна полі-

чити на пальцях однієї руки. Всі інші сліпо виконували інструкції і не знали загального плану дій.

В. Молотов з'явився в Україні 29 жовтня і перебував у Харкові до 6 листопада. Потім він виїхав в Москву, повернувся в Харків 17 листопада і перебував в Україні до 23 листопада.

Саме того дня, коли Сталін оголошував про намір завдати «сокрушительный удар» по саботажникам у колгоспах, він зробив два відповідальних кадрових призначення в системі ОДПУ. Повноважний представник ОДПУ по Середній Азії Ю. Євдокимов ставав повпредом по Північно-Кавказькому краю, а заступник голови ОДПУ В. Балицький — особоуповноваженим ОДПУ по УСРР. Обидва уже працювали раніше в регіонах призначення: Євдокимов — у 1924–1929 рр., а Балицький — в 1919–1931 рр. 1 грудня Балицького кооптували в члени політбюро ЦК КП(б)У¹⁹³.

Л. Каганович з'явився в Ростові-на-Дону 1 листопада і тривалий час перебував в Північно-Кавказькому краї. Разом з Євдокимовим вони зайнялися хлібозаготівлями в Кубанському окрузі.

У листопаді в Харків був відряджений у складі великої групи чекістів заступник голови ОДПУ і особоуповноважений ОДПУ по УСРР В. Балицький. Сталін поставив перед ним завдання, які той незабаром озвучив в оперативному наказі по ДПУ УСРР № 1 від 5 грудня (опублікований для службового користування окремою брошурою). Наказ починався твердженням про те, що в Україні наявний «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки в колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок». Звідси впливав висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином поль-

---

¹⁹³ Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. — К., 2002. — С. 188, 388.

ським генеральним штабом»¹⁹⁴. Чекістам наперед подавалася версія, кого треба було знайти у вигляді контрреволюційних організацій з уже заарештованим членським складом. Звичайно ж, чекісти одержали завдання від Сталіна знайти прихований від державного обліку хліб — як доказ діяльності контрреволюціонерів.

Якщо з людьми, яких вимагалось викрити як ворогів народу, не було проблем (в наказі № 2 по ДПУ УСРР від 13 лютого Балицький рапортував про викриття контрреволюційного підпілля в 200 районах)¹⁹⁵, то виконати доручення вождя щодо викриття ям з хлібом було не просто. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня Балицький доповів, що з початку грудня обшуками виявлено 7 тис. ям і 100 «чорних комор», в яких знаходилося 700 тис. пудів хліба¹⁹⁶. З цієї інформації можна було зробити два висновки: а) селяни справді ховали від держави рештки врожаю, щоб не померти з голоду; б) маса знайденого хліба була мізерною і не дозволяла сподіватися на виконання плану хлібозаготівель за рахунок «чорних комор».

Ми маємо право стверджувати, що заготівельна компанія в українському селі, яка відбулася в січні 1933 р., не мала нічого спільного з хлібозаготівлями. За період з 20 грудня 1932 р. по 25 січня 1933 р. чекістам, незаможникам і активістам з числа міських жителів вдалося знайти, використовуючи суцільні подвірні обшуки сільської місцевості всієї України, менше 8 тис. ям, 521 «чорну комору» і до 1400 інших таємних сховищ, з яких вилучили мільйон пудів хліба. Щоб довести вилучений хліб до цифри в мільйон пудів, в загальний підсумок включили зерно, одержане від повторного обмолоту соломи й полови (так званих «озадків»), а також хліб, вилучений у перекупників. Порівняємо сумарну цифру з хлібозаготівельним планом, який затвердила

---

¹⁹⁴ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. — С. 189.

¹⁹⁵ Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні / За заг. редакцією Ю. Шаповала, без місця видання (Канада), 2005. — С. 297. Всього в цей час в УСРР існувало 348 сільських районів.

¹⁹⁶ Командири Великого голоду. — С. 316.

під тиском гостей з Кремля — Молотова і Кагановича III Всеукраїнська партійна конференція в липні 1932 р. — 356 млн. пудів по селянському сектору¹⁹⁷.

Під приводом пошуків прихованого від держави зерна у «селян-саботажників» Кремль підготував каральну акцію. Суть її полягала у вилученні всієї їжі в давно охопленій голодом сільській місцевості України.

Пошуки «ворогів народу», які виявилися продуктивними мало не в половині районів УСРР, спрямовувалися на те, щоб паралізувати волю представників місцевих органів партійно-радянської влади. Вони бачили, як в суцільній інформаційній тиші під прикриттям вже звичної для всіх зимової кампанії хлібозаготівель розгортався сталінський «сокрушительный удар».

«Сокрушительный удар» був таємною акцією, хоч поширився на величезну територію. Таємність її була специфічною: про смертоносний голод дозволялося згадувати тільки в сегменті цілком секретної документації партійно-радянських органів, який мав назву «особых папок». Функціонери будь-якого рангу не могли вимовити вголос слово «голод», що забезпечувало неможливість дискусій на цю тему, але вони могли через «особые папки» з особливим статусом користування і зберігання здійснювати всі ті заходи, яких вимагала від них ситуація повального голоду.

Сам голод, однак, не міг бути таємницею, особливо для мільйонів селян, які голодували і помирали голодною смертю. Як треба було в такому випадку говорити про нього офіційним особам, коли вони зустрічалися з селянами? Приклад показав в лютому 1933 р. нарком землеробства Я.Яковлев, виступаючи на московському з'їзді колгоспників-ударників. Нарком звинуватив українських колгоспників у тому, що вони в 1932 р. не управилися з посівними роботами і не спромоглися належним чином зібрати урожай, внаслідок чого «наробили шкоди урядові та самим собі». «Шкода урядові» полягала у невиконанні хлібозаготівельного плану. Якої форми набула «шкода самим

---

¹⁹⁷ *Кульчицький Станіслав*. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К., 2007. — С. 245, 299.

собі», Яковлев не уточнив, але своє звернення завершив такими словами: «І з цього, товариші українські колгоспники, зробимо висновок: тепер час розплатитися за погану працю в минулому»¹⁹⁸.

Отже, нарком не наважився повторити абстрактну конституційну статтю «хто не працює, той не їсть» в конкретній ситуації повального голоду. Тим більше він не сказав, що буває з людиною, яка не їсть. З його звернення на адресу українських колгоспників можна зрозуміти тільки одне: мовляв, самі винуваті.

Влаштовані ЦК ВКП(б) регіональні з'їзди колгоспників-ударників завершилися Всесоюзним з'їздом, на якому 19 лютого 1933 р. виступив Й. Сталін. Він не став уточнювати характер шкоди, яку завдали самим собі колгоспники, а зробив наголос на тому, що тепер вони працюватимуть чесно і стануть заможними:

«Ленін, наш великий учитель, говорив: “Хто не працює, той не їсть”. Що це значить, проти кого спрямовані слова Леніна? Проти експлуататорів, проти тих, які самі не працюють, а примушують працювати інших і збагачуються за рахунок інших. А ще проти кого? Проти тих, які самі ледарюють і хочуть за рахунок інших поживитися. Соціалізм вимагає не ледарювання, а того, щоб усі люди працювали чесно, працювали не на інших, не на багатіїв і експлуататорів, а на себе, на суспільство. І якщо ми будемо працювати чесно, працювати на себе, на свої колгоспи, — то ми доб'ємося того, що за які-небудь 2–3 роки підніmemo всіх колгоспників, і колишніх батраків, і колишніх середняків, до рівня заможних, до рівня людей, які користуватимуться достатком продуктів і вестимуть цілком культурне життя»¹⁹⁹.

«Сухий залишок» в цій довгій цитаті цілком очевидний: не будете працювати в колгоспі — загинете голодною смертю, будете працювати — станете заможними. Приклад тих, хто гине від голоду, мусив залякати всіх інших. Сталінський

---

¹⁹⁸ Правда. — 1933, 19 лютого.

¹⁹⁹ Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 248–249.

«сокрушительный удар» цілком вкладався за своїм змістом в термін, уперше використаний Р. Конквестом: терор голодом.

Подана у сталінському виступі інтерпретація голоду розійшлася, мов кола по воді, по всій країні. Більша частина Червоної армії складалася тоді з червоноармійців-перемінників, які призивалися на короткий термін без відриву від основної роботи. Політпрацівник Придніпровської дивізії в Українському військовому окрузі незабаром після Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників повчав свою аудиторію: «Деякі перемінники саботують і не хочуть працювати в колгоспі. Від цього і голодують, проте в цьому ніхто не винен, нехай ледарі кивають на себе, їм треба нагадати гасло Леніна: «Хто не працює, той і не їсть!» Ми знаємо, що не працюють буржуї, кулаки і ледарі. Тож нехай вони і не їдять!»²⁰⁰

Щоб дістати узагальнену, в межах всієї республіки картину голодування, що було необхідно для планування посівної кампанії, намісник Сталіна в Україні П.Постишев створив інформаційно-посівну групу ЦК КП(б)У. В її довідках подавалася не тільки картина голодування, але й та інтерпретація, якої Сталін з його поплічниками чекали від місцевих функціонерів. Зокрема, завідуючий групою Аронов у довідці від 28 лютого наводив приклади голодування, «супроводжуваного опуханням, рядом смертних випадків і навіть фактами людоїдства», але нібито заради «об'єктивності» підкреслював: «поряд з голодуванням у результаті лінощів (sic!), небажання працювати в колгоспі спостерігаються й факти голодування, хоча в значно меншій кількості, сумлінних колгоспників, які мають великі кількості трудоднів». Довідка завершувалася таким пасажем: «Цікаво відмітити, що в Христинівському районі колгоспники ставляться негативно до допомоги голодуючим сім'ям, тому що

---

²⁰⁰ *Гриневич Л.* Рефлексії Червоної армії на колективізацію і голод в Україні (1932–1933) // Голод-геноцид-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. — Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. — К., 2000. — С. 204.

більшість з них майже не працювала і має дуже невелику кількість трудоднів»²⁰¹.

Через кілька днів, 3 березня секретар Дніпропетровського обкому партії М. Хатаєвич після інспекційної поїздки по південних районах області доповідав Сталіну: «Відчувається витверезіння після того розгулу і загострення власницької, дрібнобуржуазної пожадливості, яку переживала більшість колгоспників під час минулих хлібозаготівель. Серед більшості тих колгоспників, які зовсім ще недавно тягали й крали колгоспний хліб, ставилися недбало до колгоспного майна, не бажали чесно працювати в колгоспному виробництві, помітно, що вони все краще усвідомлюють необхідність чесно і старанно працювати для колгоспу»²⁰².

У листі до українського генсека С. Косіора від 12 березня нарком землеробства УСРР О. Одинцов педантично перераховував кількість померлих від голоду з початку року в Уманському, Шполянському та Білоцерківському районах (Кочубеївка — 48 осіб, Озирне — 90, Мала Вільшанка — 86 осіб і т.п.), натуралістично і в деталях розповідав про канібалів, а потім робив очікуваний від нього висновок: «Зростає свідомість людей, що вихід з становища — насамперед виконати весняну сівбу. Злість проти ледарів і злодіїв з боку колгоспників, які працювали сумлінно. Сумлінно працюючий колгоспник міркує так: “Хай гине з голоду ледар і злодій”»²⁰³.

Мотив «виховання голодом» чітко простежується і в листі українського генсека Сталіну, який датується 15-м березня: «Товариші, які побували на місцях, розповідають, що — тепер про те, що “хліб забрали”, — на Київщині майже зовсім не говорять, а звинувачують себе за погану роботу, за те, що не зберегли хліб, дозволили його розтягнути. Щодо цього, безсумнівно, є певний поворот серед колгоспної маси, що позначається

---

²⁰¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 391, 394.

²⁰² Там само. — С. 403.

²⁰³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади — трагедія народу. — К., 2008. — С. 348.

на ставленні до тих, хто не працював. Однак це розуміють далеко ще не всюди і далеко не всі колгоспники. Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників умозуму, показує незадовільна підготовка до сівби саме в найбільш неблагополучних районах»²⁰⁴.

Вище вже згадувалося, що Сталін у листуванні з Кагановичем назвав голод його власним іменем під час характеристики ситуації в Україні. Але цей факт стосується першої половини 1932 р., коли голод був небажаним наслідком продрозкладки, тобто не використовувався як зброя вбивства. Влаштуючи на переламі 1932–1933 рр. смертоносний терор голодом, Сталін знаходив для нього тільки заміники типу «сокрушительного удара». Лише 20 травня 1933 р. на нараді керівників південних областей в ЦК ВКП(б) з приводу збиральної і заготівельної кампанії він дозволив собі досить відверто підсумувати наслідки спрямованого проти колгоспників «сокрушительного удара», але цілком розраховано зробив наголос не на колгоспниках, а на одноосібниках, яких вже майже не залишалося в колгоспному селі. В його промові, яка не підлягала опублікуванню, слово «голод» не використовувалося, генсек й надалі ретельно стежив, щоб воно фігурувало тільки в «особых папках». Але пролунало слово «смерть» в контексті, пов'язаному з поняттям голоду. Сталін не став замовчувати очевидного для присутніх наслідку голодування — смертності. Варто процитувати уривок з промови, яку тепер кожний може побачити на сайті Федерального архівного агентства Росії в розділі «Документи радянської епохи» (sovdoc.rusarchives.ru): «Він (за Сталіним: одноосібник — *авт.*) як жив досі? Він розраховував так: “Чого це я буду кістки собі ламати на роботі? Поля у радгоспів великі, поля у колгоспів великі, я дочекаюсь врожаю і вкраду скільки мені потрібно у радгоспі і колгоспі”. Так він і жив досі. Він крав хліб на радгоспних й колгоспних полях й цим годувався. Після того, як ми розгорнули репресії проти злодії і розкрадачів, після того, як ми заарештували кілька

---

²⁰⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 443.

сот тисяч людей по всьому Союзу, він, звичайно, це відчув, і одноосібник опинився між двома вогнями. Він не сіяв, сподіваючись, що зможе у колгоспів або радгоспів щось взяти — вкрасти. Красти дуже важко тепер, та й небезпечно. Тому він залишається без виходу і вмирає. Що ж, ви не знаєте, як він вмирає, чи що? Ви це знаєте»²⁰⁵.

Знаємо тепер й ми... Голодний мор започаткувала новорічна сталінська телеграма українському селянству.

Отже, маємо таку послідовність дій, які перетворювали загальносоюзний голод в регіональні голодомори:

- Утворення Сталіним надзвичайних хлібозаготівельних комісій у трьох регіонах високотоварного землеробства;
- Запровадження з ініціативи Сталіна законодавства про натуральне штрафування в разі невидачі селянами державі «розкраденого і прихованого хліба»;
- Організація за новорічною телеграмою Сталіна українському селянству повсюдних обшуків у пошуках неіснуючих запасів «розкраденого і прихованого хліба»;
- Конфіскація в ході обшуків всіх наявних запасів продовольства тривалого зберігання;
- Встановлення фізичної блокади регіонів, цілком очищених від продовольства;
- Заборона використовувати слово «голод» стосовно голоду 1932–1933 рр. в СРСР (заборона трималася до грудня 1987 р.).

Маємо й результат цієї послідовності дій, прихованих Сталіним під виразом «сокрушительный удар»: понаднормальну смертність населення, вимірювану мільйонами.

---

²⁰⁵ Російський державний архів соціально-політичної історії. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 1117. — Арк. 19-21.

6. Голодомор

Сталінська телеграма від 1 січня 1933 р., з якої розпочався український Голодомор, адресувалася керівникам УСРР в Харкові. Генсек вимагав в її першому пункті сповістити через сільради всіх колгоспників і одноосібників, щоб вони добровільно здавали державі «раніше розкрадений і прихований хліб». Другий і останній пункт телеграми стосувався тих, хто цю вимогу проігнорував. Він формулювався так: «Щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності)»²⁰⁶.

Між першим і другим пунктами телеграми існував логічний зв'язок, який спонукав місцеву владу організувати обшуки кожного селянського подвір'я на всій території України. Адже загрозу застосувати закон «про п'ять колосків» проти селянина, який ухилився від здачі державі «прихованого хліба», можна було реалізувати тільки тоді, коли встановлювалося, що він таки ухилився. Тобто сталінська телеграма була не стільки загрозою, скільки сигналом до масових обшуків.

Легенда про «прихований хліб» виявилася потрібною не тільки для того, щоб сигналізувати про необхідність масових обшуків, але й щоб знайти пристойне мотивування діям десятків тисяч людей, які мусили брати участь в цих обшуках. Не

---

²⁰⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 308.

випадково одночасно із сталінською телеграмою у новорічному номері газети «Правда» з'явилася кореспонденція з великого села Кринички на Дніпропетровщині. Як писав журналіст, в селі діяло 50 уповноважених по хлібозаготівлях з району і області. Вони повинні були забезпечити надходження в середньому за день тисячі центнерів зерна, але вичавлювали з селян не більше 15 центнерів. Кореспонденція закінчувалася так: «Треба шукати, адже є ціле “підземне пшеничне місто”. Проте тільки зрідка зусиллями окремих передовиків знаходять одну-дві ями».

Що було об'єктивним наслідком сталінської новорічної телеграми? Маємо більш-менш точний вимір понаднормальної смертності в динаміці, а тому можемо відрізнити загально-союзний голод 1932 р. в Україні від українського Голодомору 1933 р. За останніми розрахунками бригади фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України у складі О. Рудницького, Н. Левчук, А. Савчук і П. Шевчука під керівництвом проф. О. Воловини (Університет Північної Кароліни), понаднормальна смертність дорівнювала в сільській місцевості УСРР у 1933 р. 3335 тис., а в містах — 194 тис. осіб. Відповідні дані за 1932 р.: по селу — 207 тис., по місту — 43 тис. осіб. Дякую демографам, які дозволили мені використати ще не опубліковані ними підсумки тривалих розрахунків.

Смертність від голоду в 1932 р. була наслідком хлібозаготівель. Стягуючи продрозкладку з урожаю 1931 р., В. Молотов в цілому ряді районів УСРР «перестарався», що викликало масову смертність у першій половині 1932 р. Щоб забезпечити весняну сівбу і врятувати голодуючих, держава надала продовольчу допомогу, у тому числі шляхом скорочення хлібного експорту. Ніхто тоді не збирався нищити голодуючих українських селян. 14-кратну різницю між голодом 1932 р. і голодним мором 1933 р. не можна пояснити хлібозаготівлями. У січні 1933 р. в умовах цілковитої інформаційної блокади була здійснена в ході кампанії з виявлення неіснуючого «підземного пшеничного міста» конфіскація в селянських подвір'ях всіх запасів продовольства. 22 січня інформаційна блокада була доповнена фізичною. Сталін написав директивний лист ЦК

ВКП(б) і РНК СРСР про припинення масового виїзду селян з України і Кубані в інші регіони²⁰⁷.

Викликаний хлібозаготівлями голод можна виправдати чим завгодно, хоча б — це часто роблять, коли заперечують геноцид — необхідністю створення оборонної інфраструктури у передбаченні подій 1941 р. Коли ж держава конфіскує не хліб, а будь-яке продовольство, її наміри слід кваліфікувати як убивчі, іншого пояснення бути не може. Йдеться про наперед заплановане і добре організоване масове вбивство, причому не тільки тих, кого в Кремлі розглядали як саботажників, але й дітей та осіб похилого віку. Обшуки і конфіскація продовольства здійснювалися під керівництвом чекістів міськими і місцевими активістами. Незаможники голодували, і їх не треба було умовляти робити те, що вони робили.

Конфіскація запасів їжі державними органами позбавляє ґрунту противників кваліфікації Голодомору як геноциду. Тому вони наполегливо вимагають: покажіть документ! Тим часом документів про вилучення у селян всієї їжі не знайдено, якщо мова йде про всю територію України і Кубані. Подібні страхітливі наміри не можна було формулювати на папері, як вважали кремлівські можновладці. Їхнє судження можна підтвердити документально. У листопаді 1932 р. Старомінський райком ВКП(б) Північно-Кавказького краю рекомендував такі репресії щодо станиці Новосільської: «Застосувати найбільш суворі заходи впливу і примушування, здійснюючи вилучення всіх продуктів харчування». У листі до секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаєвича В. Молотов нещиро назвав цю рекомендацію «не більшовицькою» і такою, що впливала з «відчаю, до чого ми не маємо жодних підстав, оскільки партія виступає проти практики місцевих властей «брати будь-який хліб і де завгодно, не рахуючись і т.п.»²⁰⁸.

Те, що відбувалося в українському селі, описали свідки Голодомору, яким пощастило вижити. Задokumentовано і опублі-

---

²⁰⁷ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 32, 635.

²⁰⁸ *Кондрашин Виктор*. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. — С. 216.

ковано сотні заяв про те, що обшукові бригади конфісковували не тільки м'ясо з картоплею, як це передбачалося законодавством про натуральні штрафи, а все наявне продовольство. У створюваному в Гарвардському університеті Атласі Голодомору фігуруватиме мапа місцеперебування свідків, які підтверджували факт вилучення всієї їжі. Свідчень, назбираних з різних джерел, уже вистачає на книгу. Місцеперебування свідків під час Голодомору переноситься на мапу, яка засвідчує, що конфіскація їжі не фіксується тільки на місцевості, яка прилягала до кордону з Румунією і Польщею, а також в поліських районах. Така мапа стане повноцінним документом, а не суб'єктивним свідченням окремо взятих людей.

Те, що відбувалося в селі у січні 1933 р., добре показано в тритомнику свідчень тих, хто вижив і розповів про пережите комісії з розслідування українського голоду в Конгресі США. Ось невеликий перелік свідчень.

Анонімний свідок, 1903 р. народження, село Осича Балка, Звенигородський район:

«Одна жінка в нашій селі, вона бідна дуже жінка, стара діва, поля в них не було, а город був, в неї може було півгектари города, то вона там собі трошки щось посадила, то того жита трошки посіяла, то вона закопала відро жита і посадила зверху вишню. Знайшли, хтось підглянув чи так найшли, та й відро жита забрали, все в хаті забрали й її на заслання вислали, на Колиму»²⁰⁹.

Дмитро Корнієнко, 1918 р. народження, хутір в Понорницькому районі на Чернігівщині:

«Маму нашу судили на початку 1933 р. на 8 років в'язниці. Її арештували. Сестра моя 27-го року народження, і ми осталися ще ніби в своїх стінах, і тому покійна бабця вирішила нами заопікуватися, бо не було кому. Я пригадую такий епізод. Зайшла бригада, яка так називалася — по викотці хлібозаготівлі.

---

²⁰⁹ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. — Т. 1. — К., 2008. — С. 362. Нині село Лисича Балка, центр сільради Катеринопільського району Черкаської області. Цілком можливою є помилка в назві села при запису свідчень.

Ну й покійна бабця принесла нам, можливо, вона позичила в своїх синів, пів стакана пшона зварити нам кашу на вечір. То була пообідня пора. І вони найшли ту шклянку з тим пшоном. Їх було десь може п'ятеро, переважно були чужинці, зауважив тільки два наших у тій бригаді. То один тільки як найшов: — Ага, пшоно. — І питався до решти: — Хто має торбу з пшоном, щоб висипати то з стакана. І оставили нам той стакан пустий. Коли вони оставили наше помешкання, то ми були абсолютно без жадної їжі»²¹⁰.

Федір Капушта, 1900 р. народження, село Горби, Кременчуцький повіт, Полтавщина:

«21 січня, чи то 21 листопада були організовані бригади в кожному селі, де була сільрада — і ходили ці бригади до колгоспників і до індивідуальників і забирали все чисто, що не є. Що знайшли — жменю пшона — забрали, що знайшли — жменю гарбузів — забрали. І в погребах — де капуста була, буряки квашені, картопля була — і там забирали все до чиста. Чому вони це забирали? Це така була директива тих уповноважених, що робили це. А їм зоставалося, оцим, хто приймав участь у хлібозаготівлях — їм зоставалося 25% і вони старалися якнайбільше збирати, розумієте, бо їм же 25%. Вони також не мали хліба, також голодні були»²¹¹.

Григорій Мороз, 1920 р. народження, село Миколаївка Буринського району на Сумщині:

«Брали що попало. Особливо такі були ці активісти, що навіть жінки, які були між ними, то в печі щось там зварене, то перекидали. Як ніби ненарошне. Перекине, щоб те вилитося і тоді:

- Ну, чим ти живеш?
- Нема нічого.
- Ну чим ти живеш?
- Ну та як, та живу.
- Чого ж ти не здох?»²¹²

---

²¹⁰ Там само. — С.538.

²¹¹ Там само. — С.180.

²¹² Там само. — Т.2. — С.264-265.

Теодора Сорока, по чоловікові Трипняк, 1924 р. народження, хутір Лозуватка Царичанського району на Дніпропетровщині:

«...Голодівка почалася навесні в 33-му році. Уже десь так під кінець лютого. Уже почалася страшна голодівка, бо викачували навіть як людина пішла десь щось дістала, то так уже зараз то забрали. Навіть як десь пшона жменьку здобув хтось і вкинув у воду — варив у горшку, то навіть той горшок розбивали, викидали на двір»²¹³.

Олекса Сонипул, 1915 р. народження, Сосницький район на Чернігівщині, села не назвав, бо мав рідню:

«...В 33-ім році перед самим Різдом в нашому селі ходили бригади по викачці хліба. Забирали все що можна їсти. У той день і знайшли й нашу картоплю, що закопали на дядьковому городі. І через те в той день у дядька забрали все, і ті вузлики, що баба назбирала на насіння на другу весну. А на завтра, на перший день Різдва, приїхали до нас, відірвали вікна, двері й відвезли до колгоспу. Батько в ту ніч не спав удома, а мати уже померла. Нас було тоді шестеро — найменша сестра чотири роки. І дядько нас забрав у свою хату. То назавтра прийшли з сільради й сказали, щоб за 24 години нас у дядьковій хаті не було»²¹⁴.

Тритомник свідчень, виданий комісією Дж. Мейса, вщерть переповнений такими свідченнями з усіх регіонів України. Такі ж свідчення містяться у виданнях діаспори, а з 1989 р. — у багатьох книгах, опублікованих в Україні.

Є такі факти в районних газетах (цензура вважала, що вони можуть бути опубліковані — з виховною метою: хто не працює, той не їсть), а також в архівах. В документальному збірнику, виданому Центральним державним архівом громадських об'єднань України (колектив упорядників — В. Лозицький, О. Бажан, С. Власенко, А. Кентій), натрапляємо на жакливе свідчення, що

---

²¹³ Там само. — Т. 3. — С. 221.

²¹⁴ Там само. — С. 1371.

містилося в адресованому С. Косіюру зведенні Наркомату юстиції УСРР від 19 січня 1933 р.²¹⁵:

«Чернігівська область, Бахмацький район, с. Івангород. Під час вилучення хліба в середняка Болоховця останній повісився. Завдання ж на 16-те грудня виконав добровільно. Поскілки в дальнішому він завдань не виконував, до нього з'явилася бригада. У норах під піччю виявлено картоплю, яку бригада намагалася забрати. Тоді Болоховець з родиною підняв галас, вибігли на вулицю і, стягнувши з коней віжки, намагався повіситись, але бригадир йому в цьому перешкодив. Тоді Болоховець, скинувши піджак, заліз у клуню і повісився там. Вилучено у Болоховця: збіжжя — 116 кг, картоплі — 19 кг, вики — 4 кг, проса — 1 кг, квасолі — 3 кг, соняшнику — 10 кг та 10 головок маку».

Наведені тут свідчення відібрані так, щоб показати головне: під виглядом хлібозаготівель у селян забирали всю їжу з єдиною метою: змусити їх померти з голоду. Хоч письмових документів з виявленням такого наміру не існує і не може існувати, розпочата новорічною телеграмою Сталіна винищувальна акція поширилася на всю Україну. Отже, намір Кремля знищити певну частину українського населення має солідну доказову базу у свідченнях сотень людей, яким вдалося вижити. Маємо ми й об'єктивні результати цієї сталінської акції: загибель від голоду мільйонів людей в УСРР і на Кубані.

Вивчаючи спогади, можна встановити, що у багатьох селян залишалася картопля та інше продовольство, одержане з присадибної ділянки. Це допомагало вижити без конфіскованого або не одержаного від колгоспу зернохлібу. Тобто не можна стверджувати, що обшуки з конфіскацією всієї їжі поширилися на всі підряд селянські садиби. Контроль Кремля за виконанням директив не був всюдисущим. Та й сталінська телеграма вимагала здійснювати обшуки не відкритим текстом, а опосередковано. Можливо, хтось використовував й інші, окрім обшуків, способи знайти у селян «розкрадений і прихований хліб».

---

²¹⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади — трагедія народу. — С. 301.

Органи державної безпеки мали на селі розвинуту мережу інформаторів і користувалися її послугами. Зустрічаємо ми у спогадах й розповіді про вчителів (звичайно ж, інформаторів), які повинні були розпитувати дітей, хто з них їв перед уроками хліб.

Важливо відмітити, що після січневої акції чекістів в Україні практично припинилася на всю першу половину 1933 р. базарна торгівля продовольством. Залишилася тільки послужливо про-сунута державою в сільські райони мережа магазинів Всесоюзного об'єднання «Торгівля з іноземцями».

Комісія Конгресу США з українського голоду 1932–1933 рр. поставила тему магазинів Торгсину окремим пунктом під час опитування свідків Голодомору. Тема справді варта уваги.

Ось анонімне свідчення колишнього козака з станиці Незлобна Краснодарського краю, 1920 р. народження:

«Батько, як служив для царя козаком, то мав хрести золоті, срібні годинники, золоті годинники, якась нагорода, то що я знаю. Я тільки чув, що батько був на турецькому кордоні. При царю, а при революції — не знаю. То вона (мати — *Авт.*) занесла ото, оті всі хрести, годинники золоті до торгсину. Держава відкрила торгсин, де продавали першокласний риж, першокласну муку для печива, хліба, чи що і там ще якусь крупу. І то все за золото. Хто мав зуби золоті чи що, витягали, чи обруччя того, золоте, то витягали, віддавали. Так»²¹⁶.

Євфросина Зоря, 1906 р. народження, народилася на хуторі Круглик біля Гадяча:

« — Я чотири чашки за сережки, витягла і за сережки віднесла, і чотири чашечки пшениці принесла. Все. Торгсин в Гадячі був, Торгсин. І я туди пішла. То в матері були ці сережки. Вони кажуть: — Як твої сережки є, як ти зможеш дійти в Гадіч, візьми і промінняй. То ми тиждень — чотири душі жили за те, що я сережки заміняла, чотири чашечки. Там то того нашіпаю, десь як весною, то того то трави різної, то і є такий кулішик маленький з того ж. І не так, що наїсися. А то вже мати розділя —

---

²¹⁶ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. — Т. 1. — С. 127–128.

собі вже скільки менше, а дітям дасть, щоб видержали, як-небудь. Там вже не наїстися, хоч кишки помис. Страшне було, страшне!»²¹⁷.

Анонімний свідок, 1906 р. народження, жила у повітовому місті Полтавської губернії (міста не назвала):

« — Ми чим вижили — торгсином. Повідкивали торгсини. Це ми персні свої повіддавали, сережки. В мене були там пару браслетів, пару колець було таких других. То каміння повикидали, а золото важили й давали пшоно, давали там хліб печений. Що ще можна було? Там можна було все брати. Там можна було м'ясо брати, а ми того не брали, бо нам треба, щоб хватило купити хлібу. То ми завдяки тому вижили. А так би не вижили, бо де його взяти що-небудь?»²¹⁸

Анонімний свідок, 1916 р. народження, село Вороньків Бориспільського району на Київщині:

« — І коли люди несли золото, моя мати сережки віднесла, отримала півтора пуда муки. Такі були в неї кульчики, великі, золоті. О, ну й хто приносив золото, так його вже фотографували й брали й дивилися на автобіографію, тоді арештовували, садили у в'язницю в Лук'яновку і таким людям переважно казали: — Віддай золото, де воно в тебе закопане? — Бували такі тортури, що цими людьми набивали повну камеру, давали оселедця їсти, соленого, а потім води не давали. І так мордували людей, щоб вони здихали й пропадали. Це в цих торгсинах»²¹⁹.

Цілком ясно, що система магазинів Торгсину була розбудована у сільській місцевості спеціально для того, щоб скористатися голодом для поповнення державних золото-валютних резервів. Цей корисливий інтерес держави допоміг врятуватися від смерті тільки тим, хто мав побутове золото. Але горе було тим, кого чекісти вважали власниками великих кількостей валюти або золота. В опублікованому комісією Конгресу США

---

²¹⁷ Там само. — С. 336–337.

²¹⁸ Там само. — С. 507.

²¹⁹ Там само. — Т. 2. — С. 330.

третомнику свідчень можна знайти не одне твердження про переслідування «підпільних мільйонерів».

Торгсинівська операція була позбавлена елементів благодійності. Міжнародна комісія юристів з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні знайшла необхідним заявити: «Той факт, що склади Торгсину угиналися від продовольства, тоді як кількість жертв голоду була величезною, свідчить про відмову властей надати допомогу голодуючим»²²⁰. Але суть проблеми полягала зовсім не в тому, що влада відмовлялася допомогти. Висновок юристів чудово ілюструє, наскільки далекими вони були від суті на початку досліджень про радянський голод. На жаль, у світовій історіографії голоду в СРСР й досі не розрізняється голод, який був викликаний продрозверсткою, тобто доктринальними обставинами, від терору голодом у вигляді сталінської каральної операції під кодовою назвою «сокрушительный удар».

Сталінський «сокрушительный удар» складався з двох взаємопов'язаних акцій — каральної і рятівної. Каральна акція відбувалася з 1 січня до 7 лютого 1933 р. і спрямовувалася, як можна бачити по її результатах, на попередження виступів голодуючих селян проти влади. Перетворення голоду в абсолютне голодування паралізувало волю селян до боротьби. Такого результату добивалися радянські органи державної безпеки, і саме такий наслідок їх дій зафіксували відповідні польські органи, які уважно стежили за ситуацією на Правобережній Україні. Голова польського розвідцентру в Києві В. Міхневич доповідав в посольство 2 червня 1933 р. про становище в селах Київщини: «Смерть від голоду є постійним явищем. Канібалізм на порядку денному. Політичні настрої — нема про що говорити, єдине бажання — дістати хліба»²²¹.

Для тих, хто пережив Голодомор, він так і залишився незрозумілим явищем. Тим більше, що про нього не можна було

---

²²⁰ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. — К., 1992. — С. 55.

²²¹ Holodomor 1932–1933. Wielki Glod na Ukrainie v dokumentach Polskiej dyplomacji i wywiadu. — S. 299.

згадувати аж до грудня 1987 р. Майже половина свідків, які розповідали про пережите комісії Дж. Мейса, свідчила анонімно. Через півстоліття після події, перебуваючи на іншій половині земної кулі і будучи захищеними американським громадянством, вони не могли подолати в собі страх, який вселила в них сталінська влада.

Позбавлення їжі було одним з різновидів сталінського терору. Треба погодитися з терміном «терор голодом», який запропонував у 1986 р. Р. Конквест. Як всі інші різновиди державного терору, він спрямовувався на винищення обмеженої частини населення з тим, щоб зробити поведінку всього населення прогнозованою і прийнятною для влади. На відміну від інших різновидів терору, терор голодом був «сліпим». Його жертви не фотографувалися в анфас і профіль, на них не заводилася слідча справа. Нерідко жертви були вдячні владі, яка після конфіскації всього їстівного організувала з розрахованим розривом в кілька тижнів рятівну продовольчу допомогу через колгоспи і радгоспи, щоб забезпечити посівну кампанію 1933 р.

Паралізуюча волю ситуація абсолютного голодування давно була помічена одним з найбільш проникливих дослідників радянського села І. Зеленим. У 1994 р. він писав: «Поки що не зовсім ясно, чи є голодомор 1932–1933 рр. завчасно запланованою і вміло організованою Сталіним акцією або ж наслідком його злочинної антиселянської політики. Поза сумнівом, однак, що «терор голодом» (термін Конквеста) обумовив значне послаблення і зміну характеру селянського спротиву, що не могло не входити в розрахунки Сталіна та його оточення»²²².

«Сокрушительный удар» не обмежувався конфіскацією їжі. Поряд з цим до програми дій сталінської команди входила блокада — фізична та інформаційна. Мільйони українських селян в першій половині 1932 р. знялися з місць і кинулися в Росію і Білорусію, щоб купити чи обміняти хліб для своєї родини. Радянський уряд не перешкоджав «великому переселенню», хоч сприймав це явище гостро негативно. Тоді у влади

---

²²² Зеленин И.Е. «Революция сверху»: завершение и трагические последствия // Вопросы истории. — 1994, № 10. — С. 38.

не було наміру нищити селян голодом, і їм дозволялося повертатися додому з продовольством, яке рятувало сім'ї. Більше того, уряд закупив хліб за кордоном, щоб надати продовольчу допомогу голодуючій Україні.

Зовсім інша картина спостерігалася на початку 1933 р. У документальному збірнику «Трагедия советской деревни» надруковані три документи, які дають вичерпне уявлення про заходи, запроваджені Сталіним з метою припинення втеч від голоду. Відповідальний редактор третього тому збірника І. Зеленін у вступній статті відзначив, що основний документ — директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 22 січня 1933 р. був написаний Сталіним власноручно (автограф зберігся), і тільки у передрукованому примірнику з'явився підпис голови уряду В. Молотова²²³.

Директивний лист, якщо його аналізувати в комплексі з новорічним зверненням Сталіна до українського селянства і усними інструкціями про конфіскацію будь-якого продовольства, документально засвідчує намір володаря Кремля організувати в сільській місцевості України абсолютний голод. Варто повністю навести вступну частину цієї шифровки, в якій аргументувалася необхідність запропонованих заходів:

«До ЦК ВКП і Раднаркому дійшли відомості, що на Кубані і Україні почався масовий виїзд селян «за хлібом» в ЦЧО, на Волгу, Московську обл., Західну обл., Білорусію. ЦК ВКП і Раднарком СРСР не сумніваються, що цей виїзд селян, як і виїзд з України в минулому році, організований ворогами Радянської влади, есерами і агентами Польщі з метою агітації «через селян» в північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади. У минулому році партійні, радянські і чекістські органи України прогавили цю контрреволюційну витівку ворогів Радянської влади. У цьому році не може бути допущене повторення минулорічної помилки»²²⁴.

Лист започатковував блокаду. Заборонявся масовий виїзд селян з Північного Кавказу в інші регіони і в'їзд в межі краю з

---

²²³ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 32.

²²⁴ Там само. — С. 635.

України. Так само не допускався масовий виїзд селян з України в інші регіони і в'їзд в Україну з Північного Кавказу. Всі селяни, які встигли виїхати з України і Північного Кавказу, підлягали поверненню в місця їх проживання (після вилучення з їх середовища «контрреволюційного елементу»).

23 січня з'явився ідентичний документ за підписом М. Хаґевича і В. Чубаря, а 25 січня — постанова бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) за підписом Б. Шеболдаєва. Останній документ досить деталізований, і тому доцільно зупинитися на його аналізі, щоб дістати уявлення про характер блокади. По-перше, сільрадам заборонялася видача дозволів на виїзд за межі краю, а також в національні райони краю, де голоду взагалі не було. По-друге, заборонялася видача проїзних білетів на залізничному і водному транспорті без посвідчень сільрад. По-третє, створювалися на залізничних виходах з краю оперативні заслони, оперманеврені групи і фільтраційні пункти. По-четверте, чекісти, міліція і місцеві активісти брали під контроль ґрунтові шляхи за межами поселень²²⁵.

За даними ОДПУ, які наводив М. Івницький, впродовж 50 днів після появи директиви було затримано 219,5 тис. селян, у тому числі в УСРР — 38 тис., на Північному Кавказі — 47 тис., в ЦЧО — 44 тис., в Західній обл. — 5 тис., на залізницях — 65 тис. З числа затриманих 186,5 тис. були відправлені додому під конвоєм, майже 3 тис. — засуджені, а всі інші чекали суду або перебували під слідством у фільтраційних таборах²²⁶.

Комісія Конгресу США, яка розслідувала обставини організації Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні, під час опитування свідків звертала особливу увагу на деталі, пов'язані з фізичною блокадою голодуючих. Свідок з Полтавщини 1910 р.

---

²²⁵ Там само. — С. 637.

²²⁶ *Івницький Николай*. Хлебозаготовки 1932–33 годов и голод 1933 года // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. — К., 2000. — С. 114.

народження, який не бажав розкривати своє прізвище і село, де він жив, розповідав комісії Дж. Мейса:

«Везли, знаєте, такі гарні вишивані сорочки, рушники, за-паски, килими. Міняли. Але, знову, це на перших початках вдавалося людям проскочити, а тоді появилася дуже сильно стисла контроля. Відберуть у потязі все — і хліб, і то — і завернуть додому. Їдь додому, в Україну, тобто на “место жительства”. Туди, де ти мешкаєш. Що може було найлегше. А багато таки мужчин здорових чи що, їх затримали в дорозі й в концтабір відсилали. Як вони кажуть, почекайте: — “Праздношатающиеся”»²²⁷.

У прикордонних з Росією місцевостях колгоспники намагалися врятуватися від голодної смерті на російській території. У вже згадуваного Дмитра Корнієнка, який жив на Чернігівщині, запитали: «А коли у вас з'явилися ті, що йшли з півдня? Ви казали, що українці переходили через Ваше село». Той відповів: «У нас ці переходячі появилися на початку 33-го року. Зимою. Найбільше їх появлялося зимою. І, безперечно, були вони голодні, виснажені й шукали за кавалком хліба. Вони всі йшли з півдня на північ. І тому в нас їх було дуже багато поховано. Не наших. Наших, я ще раз кажу, може 20 таких, може більше, але чужих кожного дня збирали і закопували, збирали і закопували»²²⁸.

Голодуючих відганяли від залізниць. Якщо не було надії дістатися до Росії пішки, йшли в найближче місто, і там вмирили. Олексій Кейс, 1912 р. народження, розповів комісії Дж. Мейса таку історію:

— Але був такий випадок: ідемо ми з братом по Єнакієво, по вулиці Туртіна, чи Трутїна, забув як, і дивимосся — під парканом лежить жінка. І вона так не лежить, а так напів сидить, напів лежить. Мертва. Ми підійшли й біля неї дитинка. І жінка мертва, а дитинка жива. І вона така до одного року. Може один рік, може трошки менше, може трошки більше. Тяжко, але так

---

²²⁷ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. — Т. 1. — С. 490–491.

²²⁸ Там само. — С. 540.

приблизно один рік дитинка. І воно витягло в мами груди і смокче. А мати ж мертва. Ну і ми з братом стали і плачемо. Значить, не так нам шкода тієї мами, як шкода тієї дитини, що вона не знає. Смокче й не розуміє, що там же ж нема нічого. І тут їде санітарна машина, яка підбирає ті трупи. А вони там ходили постійно, бо дуже багато було трупів, лежало. І вони хапають, то зскакують два чоловіка там за ноги ту жінку, на гору, то дитину туди, де мертві лежать. Повезли туди на звалку, на цвинтар отак. То була картина, я Вам скажу. Жінку й дитину²²⁹.

У вступній статті до третього тому документального збірника «Трагедия советской деревни» І.Зеленін приділив багато уваги інтерпретації директиви від 22 січня 1933 р. Висновок його варто навести у повному обсязі:

«Отже, в наявності є якийсь ланцюг взаємопов'язаних і взаємозалежних сталінських акцій (цілком або не цілком усвідомлених) по організації «великого голоду». У хронологічному переліку це: закон від 7 серпня 1932 р. — дітище вождя; його виступ на об'єднаному засіданні політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 р. (якесь теоретичне обґрунтування репресій проти всього селянства і одночасно програма дій — «відповісти нищівним ударом»); постанова про паспортну систему 27 грудня 1932 р.; і, нарешті, лиховісна директива від 22 січня 1933 р. Коло замкнулося: основні (об'єктивні) передумови для загальноселянської трагедії були створені»²³⁰.

І. Зеленін був найбільш авторитетним, поряд з В.Даниловим, фахівцем з аграрної історії радянської доби. У цій статті він назвав директиву від 22 січня 1933 р. одним з небагатьох (після закону від 7 серпня 1932 р.) документів, які засвідчували безпосередню практичну участь Сталіна (не будемо сперечатися, усвідомлену чи не усвідомлену) в організації масового голоду 1932–1933 рр. Зеленін дав також свою версію причин, яку теж доцільно викласти його власними словами: «Виникає все-таки запитання — якими цілями при цьому керувався генсек —

---

²²⁹ Там само. — Т. 2. — С. 716.

²³⁰ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 33.

бажанням покарати селян за «італьянку» — спробу залишити без хліба робітників і Червону Армію, або за будь-яку ціну «взяти хліб» для здійснення програми індустріалізації, зміцнення оборони країни. На мій погляд, мало місце і перше, і друге»²³¹.

У чому полягають сила і слабкість двох процитованих уривків з статті І. Зеленіна? Сила полягає в тому, що вчений встановив ланцюг взаємопов'язаних і взаємозалежних сталінських акцій. Сила полягає також і в тому, що Зеленін визнав: Сталін бажав викликати в селянському середовищі смертоносний голод.

Питання про те, навіщо Сталін нищив селян (покарання за «італьянку» чи бажання «взяти хліб») є другорядним. Більше важить визнання Зеленіним того, що наперед сплановані дії Кремля мали своїм наслідком винищення певної частини селян. Конвенція ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього» не цікавиться мотивами геноциду. Міжнародний закон кваліфікує його суть: «намір знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку».

У процитованому тут визначенні геноциду нас повинен цікавити не перелік груп. Селянство відноситься до непередбачених Конвенцією ООН соціальних груп, і тому позиція І. Зеленіна не може бути аргументом у справі визнання голоду 1932–1933 рр. геноцидом. Для нас важливо тільки те, що Зеленін визнав намір Кремля нищити людей, що є однією з визначальних ознак геноциду в Конвенції ООН.

Зупинимося тепер на слабких сторонах аналізованої позиції, залучаючи до розгляду й спільну статтю В. Данилова і І. Зеленіна, опубліковану в 2004 р. журналом «Отечественная история». Ця стаття написана після обговорення в Москві книги українських вчених «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки». Книга була видана Інститутом історії України НАН України до 70-ої річниці Голодомору. 30 авторів створили

---

²³¹ Там само. — С. 32.

том великого формату — 888 сторінок, плюс зошит ілюстративного матеріалу в 48 сторінок.

Інститут історії України налагодив тісне співробітництво з Інститутом загальної історії РАН, а через нього — з фахівцями інших установ РФ в рамках Українсько-російської комісії істориків (співголови — акад. НАН України Валерій Смолій і акад. РАН Олександр Чубар'ян). Кілька примірників підсумкового дослідження українських істориків про голод 1932–1933 рр. були завчасно переправлені в Москву, і 9 березня 2004 р. в Інституті загальної історії відбулося її обговорення за участю багатьох відомих російських фахівців з аграрної історії. Однак аргументи українських вчених, які ототожнювали Голодомор-33 в Україні з геноцидом, не переконали російську сторону. Не заперечуючи того, що Сталін нищив селян, вони не могли погодитися з тим, що знищувалися передусім українські селяни. В. Данилов і І. Зеленін писали у згаданій тут статті в журналі «Отечественная история»: «Якщо вже характеризувати голодомор 1932–1933 рр. як «цілеспрямований геноцид українського селянства», на чому наполягали деякі історики України, то треба мати на увазі, що це був геноцид рівною мірою й російського селянства»²³². Прізвища авторів статті журнал узяв в траурні рамки. Наших опонентів незабаром після зустрічі не стало. Це велика втрата для російської історичної науки, для всіх нас. Тим більше, що перспективні російські історики молодшого покоління не поспішають братися за розробку «важких проблем».

Повернемося, однак, до аналізу аргументів І. Зеленина стосовно загальноселянської трагедії, повторених з буквальною точністю в його спільній з В. Даниловим статті. Безумовно, закон від 7 серпня 1932 р. й обіцянка відповісти на саботаж «сокрушительным ударом» стосувалися всього радянського селянства. Паспортну систему не варто розглядати в контексті голоду 1932-1933 рр., але про це поговоримо окремо. А тепер слід задуматися: проти кого конкретно було спрямовано «сокру-

---

²³² Данилов В.П., Зеленін І.Е. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии // Отечественная история. — 2004, № 5. — С. 109.

шительный удар»? Відповідь дає сталінська директива від 22 січня 1933 р. — проти УСРР і Кубані. 16 лютого директива була поширена на Нижньо-Волзький край²³³.

Ланцюг сталінських акцій І.Зеленіна не містив в собі найважливішої ланки — новорічної телеграми Сталіна українським селянам. Це й не дивно, адже телеграма була пов'язана з акцією, яка не мала документального підтвердження: запровадження суцільних обшуків селянських садиб з конфіскацією всього наявного продовольства. Репресії під час обшуків мали певну «правову» основу у вигляді закону від 7 серпня 1932 р. і постанов про натуральне штрафування м'ясом та картоплею. Тільки за свідченнями тих, кому пощастило вижити, репресії вийшли далеко за межі, дозволені наявним каральним законодавством, і перетворилися на акцію, що позбавляла селян всякого продовольства, тобто створювала умови, несумісні з життям.

Професор університету в Білефельді (ФРН) Штефан Мерль відмовився підтримати висновок Р. Конквеста і Дж. Мейса про геноцид, який вони обґрунтовували свідченнями українських емігрантів про перекриття українсько-російського кордону. Він не піддавав сумніву свідчень, але твердив, що примусова висилка селян в їхні власні села стосувалася всіх радянських селян і була зумовлена постановою ЦВК і РНК СРСР про запровадження паспортної системи від 27 грудня 1932 р.²³⁴

Мерль, як і Конквест, міг не знати сталінської директиви від 22 січня 1933 р., яка перекривала українсько-російський кордон. Але він формулював свій висновок в 1995 р., тим часом як зміст цієї директиви повторювався у листі ЦК КП(б)У та РНК УСРР від 23 січня 1933 р., який став відомим дослідникам з 1990 р. (він опублікований в книзі «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів»). І все-таки виникає запитання: чи могла вплинути на блокаду України постанова про

---

²³³ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 644.

²³⁴ Мерль Штефан. Голод 1932–1933 годов — геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечественная история. — 1995, № 1. — С. 54, 56.

запровадження паспортної системи, що була опублікована раніше, ніж директива від 22 січня 1933 р.?

Запровадження системи внутрішніх паспортів з пропискою для населення міст і новобудов мало на меті створити правову основу для закріплення сільського населення в місцях його проживання. І. Зеленін вказував, що голова комісії з паспортизації населення А. Єнукідзе так обґрунтовував основне призначення внутрішнього паспорта: «Необхідно попередити неконтрольоване переміщення по країні величезних мас сільського населення»²³⁵. Проте на конкретну ситуацію, що склалася в перші місяці 1933 р., введення паспортів не вплинуло.

В англомовному варіанті своєї книги про селянську війну в СРСР Андреа Граціозі зауважив, що паспорти на законній підставі позбавляли селян можливості врятуватися втечею з охоплених голодом районів. Перевидаючи книгу російською мовою, вчений залишив ці слова, але в примітці визнав свою неправоту²³⁶. І справді, паспортизація населення не могла бути здійснена за лічені тижні або навіть місяці. У перших постановках про паспортизацію зазначалися лише особи, які повинні були одержати паспорт, а також ті, кому заборонялося його видавати. Наміри держави щодо селянства вперше розкрила тільки прийнята у квітні 1933 р. постанова РНК СРСР «Про видачу громадянам СРСР паспортів на території Союзу РСР». В ній підкреслювалося, що сільські мешканці паспортизації не підлягають²³⁷.

Інформаційна блокада Голодомору була абсолютною. Керівники органів державної безпеки, які були безпосередніми виконавцями сталінського злочину, кваліфікували будь-які «поголоски про голод» як злісну антирадянську пропаганду. Безмежним цинізмом відгонив підписаний К. Карлсоном наказ по ДПУ УСРР «Про XVI річницю Жовтня» від 5 листопада 1933 р., де «подальші перемоги на фронті розгорнутого наступу соці-

---

²³⁵ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 32.

²³⁶ *Грациозі Андреа*. Велика крест'янська війна в СРСР. Большевики и крест'яне. 1917–1933. — М., 2001. — С. 65, 94.

²³⁷ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 632.

алізму» протиставлялися охопленому кризою капіталістичному світові, в якому мільйони селян «приречені на голодну смерть»²³⁸.

Органи державної безпеки ретельно слідкували за тим, щоб ніхто не згадував у повсякденному спілкуванні з іншими про трагедію, яка спіткала радянських людей в 1933 р. За запис у щоденнику про смерть сина від виснаження, викликаного голодом, житель Батурина М. Бокань був заарештований у 1937 р. Чернігівський обласний суд відправив його в тюрму на 8 років²³⁹. За щоденниковий запис про смерть від голоду сестри Параскеви житель Сум Й. Ілляшенко був засуджений у 1944 р. трибуналом військ НКВС до позбавлення волі строком на 10 років²⁴⁰.

Житель с. Хильківка Покровсько-Багачанського району на Полтавщині М. Рева кілька років перебував на заробітках на Далекому Сході. Повернувшись додому у квітні 1940 р., він побачив, що його сім'я та й інші колгоспники голодують, після чого вирішив поскаржитися самому Сталіну. В листі до вождя він докладно розповів про голод 1933 р., вважаючи, що Сталін про це нічого не знав. Закінчував свій лист М. Рева так: «Я ось пишу Вам цей лист і думаю, що цей лист до Вас не допустять, а мене за таку «контрреволюцію» загонять до білих ведмедів, як якого-небудь бандита»²⁴¹. Як у воду глянув: дістав 6 років тюрми. Могли б дати більше, але врахували, мабуть, що колгоспник не поширював «контрреволюцію» серед людей, а спілкувався безпосередньо із Сталіним.

Учителька-пенсіонерка О. Радченко, яка проживала у містечку Городок Кам'янець-Подільської області, була заарештована у серпні 1945 р. за свій щоденник, який вела з 1926 р. На

---

²³⁸ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. — С. 58.

²³⁹ Голодомор в Україні. 1932–1933. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Т. 7. — Варшава–Київ, 2008. — С. 1076, 1078.

²⁴⁰ Там само. — С. 1076, 1078.

²⁴¹ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. — С. 573, 577.

суді в Проскурові вона мужньо заявила: «Я присвятила щоденники своїм дітям, щоб вони через 20 років їх прочитали і побачили, як страждав і стогнав народ, який був страшний голод... Діти не повірять, що такими жорстокими методами будували соціалізм». Вирок: 10 років виправно-трудових таборів за наклеп на радянську владу²⁴².

Про голод не можна було писати аж до грудня 1987 р. Тоді перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький у доповіді, присвяченій 70-річчю проголошення радянської влади в Україні, згадав серед інших труднощів становлення соціалістичного ладу й голод 1933 р., викликаний нібито природним катаклізмом — посухою. Накладене на голод в 1933 р. табу пережило ХХ з'їзд КПРС, який засудив сталінські репресії, і навіть ХХІІ з'їзд, який викинув забальзамований труп Сталіна з Мавзолею В. Леніна. Заборона згадувати трагедію, яка міцно трималася в пам'яті наступних поколінь, виглядала в середині 80-х рр. ірраціональною. Але вище партійне керівництво в особі члена політбюро ЦК КПРС В. Щербицького наважилося порушити заборону тільки тоді, коли комісія Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 рр. почала поширювати свої перші висновки.

Вчених Гарвардського університету, які проводили опитування емігрантів, особливо зацікавила живучість сталінської заборони на інформацію про голод. Ось деякі відповіді свідків Голодомору.

Євфросина Зоря, 1906 р. народження, пережила голод на хуторі Гребища біля Лубен.

Запитання: Як був голод. Чи якраз після голоду, чи люди говорили, чому це сталося? Як люди думали, хто винуватий, чому це так?

Відповідь: Господи милій! Там не можна було й казати нічого. І люди навіть боялися дуже й говорити. Один другого боявся. Бо не довіряли один одному. Бо як я Вам сьогодні скажу. А завтра вже й ще хтось знатиме. То я ж Вам кажу, що батьки

---

²⁴² Там само. — С. 33.

дітям нічого не казали. Тільки якщо сам зрозумієш вже, якщо ти зрозумів що-небудь, то добре. А як не зрозумів, то так батьки не казали. Бо батьки боялися дітям своїм казати, не тільки комусь чужому²⁴³.

Отець Федір Коваленко, 1925 р. народження, пережив голод в селі Лютенька Гадяцького району Полтавської (тоді — Харківської) області. Восени 1932 р. пішов у перший клас школи, з 32 учнів лише 14 закінчили його в червні 1933 р., решта померла від голоду, родини кількох вислали.

Запитання: Чи люди думали, чи говорили, що це таке з ними діється?

Відповідь: Там не можна було нічого говорити, там навіть син з батьком боявся поділитися думками, а батько з сином. А було нам в школі навіть сказано, якщо б щось зауважили, що батьки роблять проти советської влади, чи говорять, чи щось діють, то щоби ми обов'язково доносили до дирекції школи²⁴⁴.

Анонімна оповідачка, народилася 1907 р. у селі Павлиш, нині це селище міського типу Онуфрієвського району Кіровоградської області. В її селі померла майже половина людей, бо в них забрали все.

Запитання: А як люди говорили між собою про голод? Чи вони мовчали?

Відповідь: Ой, мені здається, ні. Отак, самі хіба в родині. А так, то це, ну, як би сказати, як їдеш і бачиш оце таке страхіття. Ну, то кожна подивиться і мовчить. І я не знаю, як то сприймали ми все це. Чи це так нам належиться, чи це так ми мусимо пережити? Я просто, Ви знаєте, як така трагедія, то ніби звикаєшся з тим, як ніби нормально. Хоч воно не є нормально. Це, як переїжджала я, то бачила, то не є нормально. Але, щоб говорити про це — ні. Та ми так привикли, що навіть з чоловіком було в хаті боїшся говорити, бо здається, що й стіни чують все. Ну, а то говорити, то дуже тяжко. Ані товариства, ані

---

²⁴³ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. — Т. 1. — С. 336.

²⁴⁴ Там само. — Т. 2. — С. 138, 141.

ніде нічого не можеш говорити, бо так боялися. Я думаю, воно й тепер ще так, може — не знаю, як тепер²⁴⁵.

Ця оповідачка *боялася* навіть під час опитування — через десятки років і на іншій половині земної кулі, вже захищена часом, простором і американським громадянством. Люди, які свідчили комісії Конгресу США анонімно, далеко не завжди приховували своє прізвище, як О. Бабьонишев (Максудов) через наявність родичів в Радянському Союзі. Багато з них просто не подолали в собі страх, викликаний сталінським «сокрушительным ударом».

Підсумовуючи сказане вище, можна твердити, що сталінський удар мав в собі три складові елементи, які робили його, з одного боку, ефективним, а з другого — таким, який не кидався у вічі через економічну кризу, супроводжувану повсюдним голодуванням. Інформаційна блокада як Голодомору, викликаного конфіскацією будь-якого продовольства, так і голоду, який був наслідком політики «підхльостування», не вимагає документального підтвердження. Відомо, що замовчування Голодомору переросло в загальне заперечення факту голоду в СРСР у 1932–1933 рр. Фізична блокада голодуючих документально підтверджується для трьох регіонів товарного землеробства: УСРР, Північного Кавказу і Нижнього Поволжя. Головна складова частина сталінського удару не має документального підтвердження. Конфіскація продовольства встановлюється заявами свідків Голодомору, а також на підставі наслідків цієї акції — багатократно підвищеної смертності сільського населення порівняно із смертністю інших голодуючих регіонів.

Базуючись на свідченнях емігрантів — колишніх українських громадян, Р. Конквест в своїй фундаментальній книзі про Великий голод в СРСР заявив, що сталінський терор був спрямований проти українців. У відгуку на цю книгу, що містився в черговому перевиданні праці про економічну історію СРСР його співвітчизник А. Ноув вказав, що сталінський удар був спрямований скоріше проти селян, серед яких було багато українців,

---

²⁴⁵ Там само. — С. 763, 779.

ніж проти українців, серед яких було багато селян²⁴⁶. Від того часу вчені дискутують: кого знищував Сталін — українців чи селян? Та чи можна ставити питання в таку площину? Адже важко собі уявити, щоб радянська влада постійно полувала за людиною тільки тому, що вона народилася українцем. Так само неможливо уявити собі, щоб влада знищувала людину через те, що вона була селянином. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні і Росії був наслідком збігу конкретних обставин місця і часу. Лише одночасне вивчення соціально-економічної і національної політики Кремля в умовах початку 30-х рр. дозволить зрозуміти логіку дій сталінської команди.

Як правило, дослідники зосереджуються або на соціально-економічних, або на національно-політичних аспектах історії 30-х рр. Проте соціально-економічну політику Кремля неможливо відривати від національної політики. Важко сумніватися в тому, що Україна перебувала в центрі уваги сталінської команди, яка робила спроби подолати викликану комуністичним штурмом кризу початку 30-х рр. Неможливо визначити, чого Й. Сталін боявся більше: чи втратити Україну, як він признався Л. Кагановичу в листі від 11 серпня 1932 р., чи втратити свою посаду. Але можна стверджувати, що ці дві вагомні для нього загрози були взаємопов'язаними. Тому «сокрушительный удар» був спрямований передусім проти України і спорідненої з нею Кубані

Можливо, що репресія приблизно такого змісту і масштабу була спрямована проти інших регіонів Північного Кавказу і Нижнього Поволжя (внаслідок сплетеності соціально-економічних і національних аспектів політики Кремля). Тут повинні сказати своє слово російські вчені. Розглянемо під цим кутом зору останню книгу пензенського професора В. Кондрашина «Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни», яка була надрукована в 2008 р. видавництвом «РОССПЭН» у багатотомній серії монографій «Історія сталінізму». Особливо цікавими є свідчення вченого про ситуацію в Нижньому Поволжі.

---

²⁴⁶ *Nove Alec. An Economic History of the U.S.S.R.* — Penguin Books, 1989. — P. 170.

Ми знаємо, що Нижньо-Волзький край теж був розорений надзвичайною хлібозаготівельною комісією під головуванням П. Постишева. Як в Україні і на Північному Кавказі, сільське населення краю було заблоковане в своїх місцях проживання.

Візитною карткою ретельно приховуваного владою терору голодом є зменшення сільського населення, яке фіксується всесоюзними переписами. Зрозуміло, що сільське населення скорочувалося під впливом урбанізації, темпи якої різко зросли, а також в ході кампанії «ліквідації куркульства як класу». Однак ці чинники впливали на всю сільську місцевість більш-менш однаково, тоді як загальносоюзний голод переріс в голодомор лише в кількох регіонах.

Регіональні демографічні катастрофи стають зримими, коли порівнюємо динаміку сільського населення між переписами 1926 і 1937 рр. Провідна в Росії спеціалістка в галузі історичної демографії ХХ ст. В. Жиромська визначила регіони, в яких скорочення чисельності сільського населення в 1937 р. виявилося найбільшим у порівнянні з Всесоюзним переписом 1926 р., взятим за 100. Регіони розташовувалися у такій послідовності²⁴⁷:

Саратовська область	40,5
Казахстан	31,9
Республіка німців Поволжя	26,0
Україна	20,4
Сталінградська область	18,4
Північно-Кавказький край	15,3

Розформований після голодомору Нижньо-Волзький край був поділений на три адміністративно-територіальні одиниці — Саратовську і Сталінградську області та Республіку німців Поволжя. Виходить, що втрати сільського населення були найбільшими не в Україні, а в Нижньому Поволжі.

---

²⁴⁷ Жиромская В.Б. Демографическая история России в 1930-е годы. Взгляд в неизвестное. — М., 2001. — С. 67–68.

Сталінський «сокрушительный удар» складався з трьох елементів: конфіскації всієї їжі (головний елемент), блокування населення в місцях проживання та інформаційної блокади. Як було в Нижньому Поволжі з головним елементом? В. Кондрашин визначає, що така каральна акція мала місце, але пише про це досить обережно: «В умовах дефіциту хліба землероби використовували можливості садівництва, а також рано вранці забиралися в найближчі ліси на збирання грибів та ягід. Ці дарунки природи не усували голод, але знижували його гостроту і попереджали голодну смерть. Здавалося б, що вони не підлягають державній регламентації і можуть вільно використовуватися за призначенням. Але в 1932–1933 рр. в Поволжі, на Дону і Кубані, так само як і в інших регіонах країни, було по-іншому»²⁴⁸. Тут не названі інші регіони, і тому складається враження (в усякому разі автор прагне, щоб воно складалося), що всюди було однаково. Як було «по-іншому», все-таки сказано в наступному абзаці, хоч теж дуже обережно: «В ході хлібозаготівельної кампанії 1932 р., особливо в зимові місяці, уповноваженими по хлібозаготівлям спільно з представниками сільської Ради були проведені спеціальні рейди по льохах і підвалах колгоспників та односібників, санкціоновані згори»²⁴⁹. Але Кондрашин не залишає у читачів сумнівів у тому, де знаходилася, на його думку, та «гора» на вертикалі влади: «Звичайно, керівництво партії не санкціонувало вилучення всіх продовольчих запасів з комор і льохів колгоспників та односібників, але те, що воно не зупинило його своєчасно і не вжило потрібних заходів до виправлення беззаконь, не знімає з нього відповідальності за смерть від голоду тисяч селян»²⁵⁰.

Ось так: тисяч селян... Таблиця з регіональними даними про зменшення сільського населення між двома переписами знаходиться в іншому місці книги і не пов'язується з сюжетами про вилучення всіх нехлібних продуктів і запровадження блокади

---

²⁴⁸ Кондрашин Виктор. Голод 1932–1933: трагедия российской деревни. — М., 2008 — С. 216.

²⁴⁹ Там само. — С. 216.

²⁵⁰ Там само. — С. 218.

краю. Так автор уникає висновку про геноцид, який напрошується в ході співставлення чесно описаних в книзі елементів каральної акції.

В. Кондрашин не був оригінальним у перекладенні на низові партійно-радянські органи влади відповідальності за загально-союзний голод і супутні регіональні голодомори. Й. Сталін першим переклав на них відповідальність за свою політику суцільної колективізації у формі насадження комун у славнозвісній статті «Запаморочення від успіхів» (березень 1930 р.). Проте — безвідносно до конкретної ситуації — система влади в Радянському Союзі була такою, що кожна владна інстанція, яка підпорядковувалася більш високій, не мала самостійності у прийнятті рішень, і так — аж до політбюро ЦК ВКП(б). Максимальна централізація влади, яка була закономірним наслідком побудови всіх організаційних структур на засадах «демократичного централізму», перетворювала партію, державу і суспільство в безгласних виконавців волі верховного вождя. На нього, але вже після його смерті, можна було покласти відповідальність за масові репресії й передусім — за знищення провідних партійно-радянських діячів. Але кваліфікація голоду 1932–1933 рр. як геноциду кидала густу тінь вже не на Сталіна, а на всю політичну систему як таку. Будучи породженням цієї системи, політичні діячі сучасної Росії не могли дозволити собі знаходити геноциди в недавньому минулому своєї країни. Геноцид в Нижньому Поволжі залишається й досі «білою плямою».

Коли В. Данилов та І. Зеленін заперечував наші твердження про цілеспрямований геноцид українського народу, вони відштовхувалися від заяв тих політиків і вчених в Україні, які ототожнювали Кремль з Москвою і Росією. Але вони готові були визнати геноцидом український Голодомор, якби був визнаний й геноцид російського селянства. Негативна реакція цих вчених на заяви про геноцид пояснювалася їхнім протестом проти політизації наукової проблеми, яка (політизація) призводила до охолодження стосунків між двома народами. Зовсім іншими причинами пояснювалася негативна реакція офіційних російських кіл на спроби української сторони визнати Голо-

домор геноцидом. Вони не могли перешкодити виявленню істинної картини Голодомору, що безпомилково вказувала на геноцид, тим більше, що це виявлення почалося не в Україні, а за океаном. Але вони зробили все, щоб світове співтовариство, починаючи від Організації Об'єднаних Націй, не солідаризувалося з прийнятим українським парламентом законом про Голодомор-геноцид. І головним аргументом у протидії московських дипломатів став той, який турбував російських вчених — політизація проблеми.

Є немало політиків, які бажають використати тему Голодомору для відштовхування України від Росії. Таке бажання пояснюється їхньою протидією наполегливим і систематичним зусиллям російської влади відновити в будь-якій формі контроль Москви над пострадянським простором. Проте до цієї народної трагедії вже кілька десятиліть прикута увага світової історичної науки. Будь-які неправомірні тлумачення її в розрахунку на досягнення політичного результату тільки зашкодять справі. Наукова об'єктивність мусить залишатися неодмінною умовою дальших досліджень теми Голодомору.

Існує й неусвідомлена політизація цієї болючої теми, до якої політики непричетні. Зокрема, істотно зашкодив розумінню суті трагедії українського народу термін «український голокост». Уперше він з'явився як назва книги Василя Гришка про голод 1932–1933 рр., що вийшла в Нью-Йорку і Торонто в 1978 р. В Україні цей термін утвердився після появи чудової колекції свідчень про Голодомор, яку видає Ю. Мицик. Голокост визнаний в світі як геноцид, і деякі з тих, хто бажає такого визнання для Голодомору, вважають, що образна назва сприятиме цьому. Однак ті, хто використовує її, повинні усвідомити дві речі. По-перше, ми не маємо морального права використовувати поняття «український голокост» в його переносному значенні. Українським Голокостом є знищення 1,6 млн. євреїв на території України під час Другої світової війни. По-друге, ототожнення Голодомору з Голокостом рівнозначне твердженню про те, що українців у Радянському Союзі переслідували так, як євреїв у нацистській Німеччині. Іншими словами, влада їх знищувала або ув'язнювала там і тоді, де і коли вони

з'являлися. Кожний, однак, розуміє абсурдність такого твердження. Каральну акцію Сталіна треба розглядати як терор голодом, а не як етнічну чистку території для заселення її іншим народом.

Дж. Мейс першим з науковців заявив, що сталінський терор в Україні спрямовувався не проти людей певної національності або роду занять, а проти громадян Української держави, яка народилася під час розпаду Російської імперії і пережила свою власну загибель, відродившись у вигляді радянської державності. Формулу про знищення голодом українців як представників нації, що здобула свою державність, а не як етнічної спільноти (to destroy them as political factor and as a social organism) він сформулював на першій у світі науковій конференції по голоду 1932–1933 рр., що відбулася в Монреалі (Канада) у 1983 р.²⁵¹

Не викликає сумніву те, що позбавлення їжі було формою жорстокого вбивства. В практиці хлібозаготівель воно вибірково використовувалося й у різних регіонах як терористичний засіб. Доля його жертв повинна була залякувати всю селянську громаду, щоб полегшити державі вилучення хліба в надмірних кількостях. Подібно до того, як сумна доля покараних державою «куркулів» (в межах 3–5 відсотків від загальної чисельності сільського населення) примушувала всіх інших селян вступати в колгоспи, доля селян, у яких відбирали всю їжу, змушувала всіх інших виконувати непосильний хлібозаготівельний план. Для такої практики хлібозаготівель цілком підходив винайдений Р. Конквестом термін: терор голодом.

Суть всякого терору (якщо мова йде про державу) або тероризму (коли йдеться про терор з боку індивідуума або недержавної організації — ці поняття треба розрізняти) одна: руйнівний вплив (аж до фізичного знищення) на окрему особу або на певну меншість людей з метою залякування більшості, щоб досягнути в такий спосіб від більшості бажаної лінії

---

²⁵¹ *Mace James E. The Famine of 1933: a Survey of the Sources / The Famine in Ukraine 1932–1933. Edited by Roman Serbyn and Bogdan Krawchenko. — Edmonton, CIUS, 1986. — P. 12.*

поведінки²⁵². Коли ж ми переконуємося в тому, що позбавлення їжі орієнтоване на всю сукупність людей з метою нав'язати їй бажану лінію поведінки, то перед нами постає щось більше, ніж терор голодом. Щось таке, чому ще нема назви. Тому доводиться використовувати авторську самоназву — «сокрушительный удар». Натхненник і організатор цього небаченого в історії злочину-геноциду зрозумів, як вже було показано, що боротися з саботажем селян у всесоюзному масштабі можливо тільки визнанням їх права власності на сільськогосподарську продукцію. Він не тільки зрозумів, але й ініціював 19 січня 1933 р. постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». Знав він також, що в українському селі на початку 1933 р. не залишилося запасів хліба у кількостях, які могли б становити інтерес для держави. Тим не менш, маскуючись під хлібозаготівлі, він завдав той «сокрушительный удар», наслідком якого став Голодомор. Це означає, що мотивом удару була не політика «підхльостування», яка в сільському господарстві приймала форму безрозмірної продрозверстки, а щось зовсім інше.

Продовольчі утруднення, що переростають в голод, здатні підняти населення проти влади. Антиурядові виступи особливо небезпечні у робітничому середовищі, яке має організацію, створювану самим процесом виробництва. Але вони можуть бути небезпечні і в селянському середовищі, як показали події в першій половині 1930 р., коли Сталіну довелось на півроку припинити примусову колективізацію селянських господарств. Доведені до відчаю селяни починали діяти проти влади як єдине ціле без всякої організації.

Голодуюча другий рік поспіль Україна знаходилася на грані колосального соціального вибуху. Сталін це знав краще від інших, тому що саме він затверджував хлібозаготівельні плани і накладав на українських селян такий же тягар, як на селян всіх інших регіонів товарного виробництва, разом узятих. Без всякого сумніву, він знав й те, що внаслідок соціального вибуху він

---

²⁵² Див.: Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси. Під ред. В. Смоля. — К., 2002. — 952 с.

позбудеться посади генерального секретаря ЦК ВКП(б). Але з практики голоду в південних губерніях України в 1921 р. Сталін знав й інше: ефективно боротися з «куркульським бандитизмом» можна шляхом штучного поглиблення голодування до найбільш критичної межі.

Справді, бунтівний потенціал селянства визначався ступенем голодування. Маючи в господарстві певний запас їжі, селянин був готовий до протесту. Коли ж він не знав, що буде їсти його сім'я завтра і післязавтра, всі його помисли зосереджувалися на пошуках продовольства. У 1921 р. повстанський рух втратив підтримку селянства навіть на батьківщині Нестора Махна, який змушений був припинити боротьбу і емігрувати. З'ясувавши залежність повстанського руху від продовольчого становища, радянські функціонери почали вибивати продподаток силовими засобами навіть в голодуючих південних губерніях.

7. Колгоспне село в другій п'ятирічці

Криза початку 30-х рр. долалася не тільки репресіями, але й відступом від попередньої політики «підхльостування». Отже, треба зупинитись і на цьому аспекті кремлівської політики.

Учасники січневого (1933 р.) об'єданого пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) «бурхливими, довго не стихаючими аплодисментами» відреагували на повідомлення Сталіна про утворення політвідділів МТС і радгоспів — надзвичайних партійно-радянських органів влади на селі. Формування цих диктаторських, адміністративних і каральних органів влади почалося з утворення ще в листопаді 1932 р. комісії політбюро ЦК ВКП(б) у складі П. Постишева (голова), Я. Гамарника, Я. Яковлева, М. Єжова і О. Маркевича. Комісія до кінця року повинна була відібрати для політвідділів МТС України, Північного Кавказу і Нижньої Волги 1 тис. начальників політвідділів і 2 тис. їх заступників (по партійно-масовій роботі і по ОДПУ). Надалі функції забезпечення політвідділів кадрами взяв на себе сільськогосподарський відділ ЦК ВКП(б), який з грудня 1932 р. очолив Л. Каганович²⁵³. Місцевим і республіканським органам партійної і радянської влади політвідділи не підпорядковувалися.

Партія керувала країною за допомогою рад, тобто на відстані. У мирний час ще не було випадків «прямого правління». Але спричинена трирічною продрозкладкою економічна криза виявилася настільки гострою, що в сільській місцевості було визнано доцільним тимчасово покласти всю владу на спеціальний орган, який об'єднував компартійний і чекістський апарати — політвідділи МТС та радгоспів.

---

²⁵³ Зеленин И.Е. Политотделы МТС — продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.) // Отечественная история. — 1992, № 6. — С. 43.

Найбільш стрімкими темпами мережа політвідділів розбудовувалася в Україні. Від грудня 1932 р. до кінця 1933 р. було створено 643 політвідділи. Визнавалася застарілою практика масової мобілізації міських комуністів на господарські кампанії в сільській місцевості. З ініціативи П. Постишева почалася кампанія відрядження міських комуністів на постійну роботу в МТС і колгоспи. Міські підприємства прикріплювалися до МТС, цехи брали під свою опіку колгоспи зони обслуговування цієї МТС, а заводські бригади шефствували над конкретними колгоспними бригадами. Це дозволило за допомогою міста відремонтувати техніку МТС і радгоспів до початку сівби. У посівній кампанії та жнивах взяли участь понад 300 тис. мешканців міст²⁵⁴.

У лютому 1933 р. в голодоморних регіонах (УСРР, Північний Кавказ, Нижньовольський край) були утворені комітети ЦК ВКП(б) із сівби — спеціалізовані органи з надзвичайними повноваженнями, які очолювалися керівниками партійних комітетів. В Україні такий орган очолив генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор.

Поворот в економічній політиці на селі ознаменувався заміною розкладки продовольчим податком і дозволом колгоспам та одноосібникам реалізувати по цінах вільного ринку всю продукцію, вироблену понад твердо зафіксовану норму державних поставок. Перехід від контрактаційної системи з безрозмірним заготівельним планом до обов'язкової, на засадах натурального податку, поставки певної кількості продукції по м'ясу і молоку був здійснений раніше (23 квітня і 10 грудня 1932 р.). Але у відносинах між містом і селом м'ясо-молочна продукція відігравала другорядну роль. Згадавши про постанови по м'ясу і молоку, В. Молотов на пленумі ЦК і ЦКК зауважив, що до заготівель у порядку податку доведеться переходити й по хлібу. Незабаром, 19 січня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами».

---

²⁵⁴ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — С. 378.

С. Косіор постарався оперативно донести до українського компартійно-радянського апарату зміст постанови від 19 січня. На лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У він заявив: «Закон про обов'язкову поставку хліба державі — виняткової господарсько-політичної важливості документ, який повинен стати могутньою зброєю в успішному проведенні сівби і у всій нашій роботі по зміцненню колгоспів. Суть закону полягає в тому, що замість системи заготівель зернових культур по контрактації, яка існувала раніше, встановлюються певні тверді зобов'язання по здаванню зерна державі. Кожний колгосп знатиме тепер завчасно, скільки і коли він повинен здати. Чим краще колгосп проведе сівбу, чим більший урожай він збере, тим більше хліба у нього залишиться після виконання своїх зобов'язань»²⁵⁵.

Щоб всі селяни знали про відмову держави від продрозкладки, секретаріат ЦК КП(б)У затвердив різноманітні заходи. Зокрема, 26 січня було узгоджено такий план публікації видавництвами тексту постанови у вигляді брошур: «Партвидав» — 200 тис., «Український робітник» — 300 тис. примірників. 27 січня видавництво «Український робітник» зобов'язали видати цю брошуру російською мовою у кількості 100 тис. примірників, «Сільгоспвидав» — 300 тис. українською і російською мовами, а «Нацменвидав» — 80 тис. примірників сімома мовами²⁵⁶. Республіканські, обласні і районні газети друкували детальні роз'яснення. Газета «Колгоспне село» 31 січня писала: «Райвиконкоми мають не пізніше як 15.03.33 р. вручити кожному колгоспові зобов'язання щодо здавання зерна по культурах, зазначивши строки виконання його. Виходитимуть з фактичного засіву озимих та з встановленого плану засіву ярини. Ніяких додаткових, ніяких зустрічних планів даватись не буде. Заборонено місцевим органам влади припускати зустрічні плани або накладати на колгоспи зобов'язання із здаванням зерна, що перевищують погектарні норми, визначені в законі. Отже, коли колгосп перевищить визначений йому план засіву ярини і дістане більшу проти запланованої врожайність, то це

---

²⁵⁵ Див.: *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — С. 362.

²⁵⁶ Там само. — С. 362–363.

тільки збільшить його запаси зерна, якими він цілком розпоряджатиметься після виконання твердого завдання і розплати з МТС за її роботу».

Багатократне роз'яснення всіх положень постанови від 19 січня було необхідним, тому що селяни не вірили державі. Деякі місцеві керівники теж не уявляли собі колгоспне село без розверстки. На червневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У розповідали про такий випадок: «Коли в колгоспі ім. Косіора Ніколенко, голова, делегат I Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників організував боротьбу за добрий урожай і висунув зустрічний план, що підвищував урожайність, а разом з цим — оплату праці (замість 4,5 кілограма на трудовень — 6,8), то керівники Лубенської парторганізації знайшли, що колгосп виявляє споживацькі настрої: «Ні в якому разі не можна орієнтувати колгоспників на боротьбу за великі показники на трудовень, це, мовляв, розпалює споживацькі настрої в колгоспі; поза хлібним податком, очевидно, повинні бути які-небудь інші канали, по яких хліб треба буде брати у колгоспників». Працівник Харківського обкому, який це розповів, проінформував членів ЦК КП(б)У, що обком кваліфікував подібні висловлювання секретаря райкому Троцюка як антипартійний вчинок і прийняв з цього приводу спеціальне рішення, яке обговорювалося в обласній парторганізації»²⁵⁷.

Всі ці дії свідчили про те, що сталінське керівництво прагнуло якнайшвидше змінити взаємовідносини між містом і селом, щоб подолати економічну кризу. Та постанова ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів», яка визначала ці взаємовідносини з 1929 по 1932 рр., надто глибоко вплинула на господарське становище селян і навіть на їхню психологію. Селяни розуміли контрактаційний договір так, яким він був не на папері, а в реальному житті, коли держава постачала селу промтовари по своїм вкрай обмеженим можливостям, а забирала їхню продукцію по максимуму. Змінити ситуацію за короткий

---

²⁵⁷ Там само. — С. 363–364.

час було нереально. Тим часом економічна криза, яка явно переросла в кризу політичну, загрожувала сталінській команді втратою влади. Саме через це генсек вдався одночасно до двох протилежних за вектором дій — заміни продрозверстки податком, тобто до відступу від комуністичної доктрини, яка вимагала ліквідувати вільний ринок і товарно-грошові відносини, і до «сокрушительного удара» по селянству основних зернових регіонів, де найбільшою мірою відчувалися, якщо користуватися чекістською новомовою, «гострі настрої».

Виступаючи 20 травня 1933 р. на нараді партійно-радянських керівників охоплених голодоморами південних регіонів, Й. Сталін навіть не натякнув, що держава-комуна переходом до продподатку визнала право власності селян на продукцію, яку вони отримували з присадибних ділянок і на трудодні в колгоспі. Тим більше генсек не признався, що скасування розверстки, як і в 1921 р., призводило до відмови (тимчасової, як йому здавалося) від будівництва соціально-економічного ладу, заснованого на продуктообміні. Його аргументація відступу від доктринального комуносоціалізму ковзала на поверхні, хоч була, мабуть, переконливою для номенклатурних керівників: «Раніше вважалося так: хлібозаготівлі — це план, його треба обговорити, його треба визнати, чи реальний він, чи ні. З цим тепер покінчено. Наші хлібозаготівлі тепер не план, а закон. Не даси стільки-то гектарів — покараємо. Ось нова точка зору, котра стала керівною точкою зору, оскільки ми перейшли від договірному началу до принципу закону, до принципу обов'язкової поставки»²⁵⁸.

23 лютого 1933 р. для селянського сектора УСРР було затверджено план хлібопоставок в обсязі 264 млн. пудів. 27 серпня його переглянули з урахуванням фактичної врожайності у бік збільшення, але неістотно — до 266 млн. пудів. Отже, сумарні зобов'язання республіки виявилися на рівні тричі скороченого хлібозаготівельного плану з урожаю 1932 р.²⁵⁹ Проблема

---

²⁵⁸ Російський державний архів соціально-політичної історії. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 1117. — Арк. 12. Цитується за розміщенням Федеральним архівним агентством Росії сайтом <http://sovdoc.rusarchives.ru> (фонд Й. Сталіна).

²⁵⁹ Там само. — С. 369.

полягала, однак, у тому, що тепер цей план не можна було механічно розкласти по районах та колгоспах і зробити його обов'язковим завданням. Згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. хлібопоставки необхідно було розподілити на всі господарства, виходячи з площі посівів і реальної врожайності.

Ще у травні 1932 р. РНК УСРР утворив при республіканському Управлінні народногосподарського обліку (УНГО) міжвідомчу обліково-контрольну комісію за участю представників Держплану, Наркомзему, Наркомпостачу, Комітету заготівель і НК Робітничо-селянської інспекції. Окремо статистичний облік провадили працівники Наркомзему УСРР. Незважаючи на це, реальну цифру зібраного в 1932 р. врожаю встановити неможливо, оскільки в статистичних джерелах фігурують суперечливі цифри. Треба погодитись із судженням авторитетного дослідника С. Максудова (О. Бабьонишева), який констатував факт зруйнування системи обліку продукції в радянському сільському господарстві²⁶⁰. Власне, й на червневому (1933 р.) пленумі ЦК ВКП(б), матеріали якого були недоступні для Максудова, вказувалося, що вірогідних даних про валовий збір зернових в Україні у 1932 р. немає. Значно різнилися навіть розміри посівних площ республіки: Наркомзем СРСР давав показник, на 600 тис. га більший від даних Наркомзема УСРР²⁶¹.

Навесні 1933 р. в СРСР було організовано до 400 міжрайонних державних комісій із визначення врожайності, розмірів посівних площ і валового збору зернових. Вони підпорядковувалися Центральній комісії при РНК СРСР та її уповноваженим у республіках, краях і областях. Утворюючи незалежну від місцевої влади контрольно-інспекційну систему, центр мів сподіватися на виявлення справжньої картини врожайності.

Коли ця система просигналізувала про статистичне неблагополуччя на Одещині, Й. Сталін відреагував миттєво. 20 червня 1933 р. центральні газети надрукували телеграму генсека і глави

---

²⁶⁰ Максудов С. Потери населения СССР. — Benson (Vermont), 1989. — С. 58.

²⁶¹ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 370.

уряду В. Молотова секретареві обкому та голові облвиконкому Одеської області такого змісту: «За достовірними даними, керівники Одеського зернотресту свідомо зменшили показники врожаю по радгоспах з метою порушити радянський закон про здачу зерна, обманути державу й зірвати виконання плану хлібоздачі. Раднарком і ЦК зобов'язують вас негайно перевірити цю справу, виключити з партії і притягнути до кримінальної відповідальності всіх без винятку винуватих»²⁶².

Публікації в пресі стали випробуванням тактичним ходом: показати на конкретному прикладі, що статистика перебуває під контролем. У день оприлюднення телеграми С. Косіор і П. Постишев опублікували прийняту шляхом опитування резолюцію об'єднаного засідання президії ЦКК КП(б)У і НК РСІ УСРР такого змісту: «Здійснити разом з ДПУ і обкомами термінову перевірку практики оцінки урожаю в радгоспах і за наявності фактів, подібних до Одеського зернотреста, вжити негайно до винуватців найбільш нещадних законів»²⁶³.

Витрата коштів на організацію державних комісій з визначення врожайності стала доцільним капіталовкладенням. Ці органи обліковували не коморну, а біологічну (на пні) врожайність. Саме від неї йшло нарахування обов'язкових поставок. Селянам треба було сумлінно попрацювати, щоб звести до мінімуму втрати врожаю від поля до комори. Ці втрати тепер скорочували їхню частку врожаю.

Жнива 1933 р. супроводжувалися величезними втратами. Причиною цього було не стільки небажання колгоспників сумлінно працювати, як у минулі роки, скільки фізична нездатність до праці. У багатьох районах, які особливо постраждали від голоду, відчувався сильний дефіцит робочих рук. Його долали шляхом створення мобільних бригад із колгоспників менш постраждалих від голоду районів, а також відмовою на певний час від чергового набору перемінників до територіальних частин Червоної армії. Значну роль відіграли на жнивях

---

²⁶² Там само. — С. 370.

²⁶³ Там само. — С. 371.

міські мешканці, особливо робітники великих підприємств та студентська молодь.

Згадуючи у 1934 р. недоліки минулорічної кампанії, С. Косіор вказав, що втрати зерна, за найбільш скромними підрахунками, сягали кількох сотень мільйонів пудів, і лише добрий урожай «певною мірою замазав усі проріхи у збиранні». У доповіді на пленумі ЦК КП(б)У, опублікованій газетою «Комуніст» 17 червня 1934 р., він наводив жакливі дані про втрати хліба. Зокрема, у деяких районах Одеської і Донецької областей вони сягали 40%. Особливо великі втрати спостерігалися внаслідок затягування молотьби. У Старокаранському, Рівненському, Арбузинському та інших районах молотьбу проводили навіть у квітні і травні вже наступного року. Це призвело до того, що колгоспи за врожаю 10–11 центнерів з га намолочували не більше 1–2 центнерів²⁶⁴. Держава від цього не страждала, адже обов'язкові поставки обчислювалися з урожаю на пні. Страждали знесилені від голоду селяни.

Хлібоздача республіки з урожаю 1933 р. складала 317 млн. пудів. Селянський сектор дав 281 млн. пудів при плані 266 млн.²⁶⁵ Отже, 15 млн. пудів селянського зерна надійшло понад план. Це перевиконання було незначним (близько 5% від усього обсягу хлібопоставок). Важливо виявити походження надміру, оскільки керівники партії і держави урочисто заявляли, що не буде зустрічних планів.

10 липня 1933 р. у районній газеті «Прапор колгоспника» (Великобурлуцький район Харківської області) з'явилася стаття секретаря редколегії Ларіонова. Співчутливо цитуючи спровоковані висловлювання окремих колгоспників, автор у замаскованій формі захищав доцільність зустрічних планів. Цього було досить, аби Постишев відреагував дуже гостро. 22 липня преса опублікувала рішення бюро Харківського обкому КП(б)У, негайно передруковане (Постишев про це потурбувався) центральним органом ЦК ВКП(б) — газетою «Правда». В рішенні

---

²⁶⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Том. 1. — С. 799–800.

²⁶⁵ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — С. 386.

говорилося, що газета «Прапор колгоспника» стала на шлях «підриву довіри колгоспних мас до закону про поставку зерна державі». Ларіонов дістав суворо догану і був знятий з посади. Випадок з ним широко висвітлювався, аби запевнити селян, що їх роботу в громадському господарстві колгоспів буде матеріально компенсовано.

Разом із тим в Кремлі не бажали остаточно відмовлятися від понаднормових вилучень селянської продукції. 20 листопада 1933 р. Й. Сталін прийняв делегацію селян Одеської області. Вони запитали, чи не будуть на місцях замасковано впроваджувати зустрічні плани хлібозаготівель? Сталін відповів: «Жодних зустрічних планів під будь-яким виглядом не буде допущено. Партія і радянська влада суворо карали тих, хто проводив зустрічні плани. Вони суворо каратимуть і надалі. Кооперація закуповуватиме деяку кількість хліба тільки на добровільних засадах, на вигідних для селян умовах». Але пізніше з підготовленого для публікації тексту цієї бесіди генсек викреслив як запитання колгоспників про зустрічні плани, так і свою відповідь на нього²⁶⁶.

У 1933 р. держава не тиснула на селян зустрічними планами, зважаючи на тяжку ситуацію в селі. Невелику кількість хліба (до 4 млн. пудів) вона отримала в колгоспах та у одноосібників в порядку закупівлі з одночасним «отоваренням» виручки дефіцитними промтоварами. Різниця між нормативними і фактичними хлібопоставками на користь останніх склалася в основному завдяки збільшеній натуроплаті за послуги МТС у зв'язку з кращим, ніж передбачалося, урожаєм.

План хлібопоставок з урожаю 1933 р. Україна виконала вже на початку листопада. Трирічні зимові хлібозаготівлі відійшли у минуле. Було заготовлено зерна на 56 млн. пудів більше, ніж торік (коли заготівлі тривали до лютого 1933 р.). Співвіднести розмір поставок із валовим збором неможливо, бо ми знаємо тільки біологічну, а не коморну врожайність. Водночас можна

---

²⁶⁶ Зеленин *И.Е.* Политотделы МТС — продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.) // Отечественная история. — 1992. — № 6. — С. 55.

зробити орієнтовний розрахунок, який покаже ступінь напруженості хлібного балансу.

У 1933 р. при посівній площі в 19,9 млн. га і середній врожайності на пні 11,4 центнера з га валовий збір зерна мав становити 227 млн. центнерів, тобто 1419 млн. пудів²⁶⁷. За свідченнями німецьких сільськогосподарських експертів, поданими Р. Конквестом, у хлібовиробній смузі СРСР в 1933 р. було втрачено понад 30% урожаю²⁶⁸. Ці дані збігаються з втратами у районах Одеської і Донецької областей, які наводив С. Косіор на червневому (1934 р.) пленумі ЦК КП(б)У: від 25 до 40%²⁶⁹. Отже, можна зробити припущення, що втрати врожаю у жнивях 1933 р. сягали третини валового збору, себто 473 млн. пудів. З урахуванням втрат валовий збір не перевищував 946 млн. пудів. Після хлібопоставок у господарствах залишилося близько 630 млн. пудів. За річною нормою в 16 пудів на людину для сільського населення потрібно було б утворити продовольчий фонд у 400 млн. пудів (якщо виходити з чисельності сільських жителів на початок 1933 р.). Однак населення, яке пережило Голодомор, потребувало менше — близько 350 млн. пудів. На фураж, потреба в якому теж істотно зменшилась через загибель значної кількості кінського поголів'я, і насіннєвий фонд разом залишалось орієнтовно 280 млн. пудів. Таким чином, хлібний баланс, хоч і з деяким напруженням, все-таки зводився. Щоправда, резервів не залишалось, і П. Постишев переконав Сталіна не наполягати на негайному поверненні наданої Україні фуражної, насіннєвої та продовольчої позичок у першій половині 1933 р.

Існування колгоспного ладу виявилось можливим за умови досягнення певного консенсусу між державою і селянином. У кризовій ситуації обом сторонам довелося відступити від початкових позицій. Персоніфікована Й. Сталіним держава відмовилася від безрозмірної продрозверстки, що прирікала селян

---

²⁶⁷ *Ткач Н.І.* За ленінським кооперативним планом. — К., 1970. — С. 122.

²⁶⁸ *Конквест Р.* Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993. — С. 298.

²⁶⁹ КПУ в резолюціях... — Том. 1. — С. 794.

на рабську працю в примусово створених колгоспах. У свою чергу, селяни відмовилися від бойкоту громадського господарства і змирилися з обов'язковими, але твердо зафіксованими поставками, які давали їм змогу вільно розпоряджатися надлишком виробленої в громадському господарстві продукції.

Досягнутий консенсус влаштовував творців командної економіки, яка за допомогою колгоспів абсорбувала десятки мільйонів раніше економічно незалежних селянських господарств. Сталін зрозумів, що економічний лад повинен влаштовувати й селян. У лютому 1933 р. на Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників він висунув лозунг «Зробити усіх колгоспників заможними». В другій п'ятирічці чимало було зроблено, щоб зміцнити колгоспний лад, передусім шляхом зміцнення трудової дисципліни.

Наркомзем УСРР затвердив «Тимчасові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах», які 8 квітня 1933 р. набули форму постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У. Вони прив'язували селян до колгоспу приблизно так, як у дореформеній Росії за общиною закріплювалася категорія державних селян. Відхід у промисловість, радгоспи та на інші роботи допускався тільки з письмового дозволу правління колгоспу. У разі відмови колгоспника без поважних причин від роботи правління колгоспу зобов'язане було стягнути з винуватця до п'яти трудовнів. При повторному порушенні селянина виключали з колгоспу з відчуженням присадибної ділянки.

Запровадження в грудні 1932 р. внутрішніх паспортів, якими сільське населення не охоплювалося, не могло повністю перешкодити втечі селянської молоді в місто. Тим більше, що урбанізаційні процеси відбувалися й легальними шляхами — оргнабір, призов до Червоної армії, зарахування до технікумів та вищих навчальних закладів. У сільському господарстві ставав відчутним брак робочої сили. Тому влада звернула увагу на жінок, які становили від 60 до 70% працездатного населення села. У червні 1933 р. в штат політвідділів було введено посаду жінорганізаторів.

Жінорганізатори створювали умови для надання колгоспницям професійних знань, дбали про необхідні побутові умови,

щоб ті могли працювати. З ініціативи політвідділу Старобешівської МТС (Донецька область) у березні 1933 р. було організовано першу в СРСР тракторну бригаду дівчат, яку очолила Паша Ангеліна. На VII Всесоюзному з'їзді рад П. Любченко повідомив, що на початок грудня 1934 р. в Україні було вису-нуто на керівну роботу 250 тис. колгоспниць²⁷⁰.

За рішенням листопадового (1934 р.) пленуму ЦК ВКП(б) політвідділи МТС було реорганізована у звичайні партійні органи. Фактично це була не реорганізація, а ліквідація надзвичайних органів з використанням частини кадрів політвідділів МТС у штатах райкомів партії.

В другій п'ятирічці машинно-тракторні інстанції обслуговували майже всі колгоспи (крім розташованих у поліських районах). Застосування машин не тільки полегшувало працю в полі, а й створювало можливості для впровадження агротехніки. Якщо в 1932 р. зернові культури зовсім не прополювали, то в 1934 р. їх обробляли на площі 11,8 млн га. Ярові посіви були забезпечені зяблевою оранкою на 19% в 1933 р. і на 85% — в 1937 р.²⁷¹

Запровадження машинної техніки потребувало створення в сільському господарстві кадрів механізаторів. Навчання масовим професіям організовувалося на довгострокових курсах і в постійно діючих школах з навчально-виробничими майстернями. За 1934–1936 рр., коли воно набрало найбільших темпів, для колгоспів було підготовлено 350 тис. фахівців масових професій для МТС — 247 тис., для радгоспів — 25 тис.²⁷²

В 1937 р. в УСРР існувало 27 347 колгоспів, які об'єднували 3756,8 тис. селянських дворів (96,1% від загальної кількості). У господарствах налічувалося 7 056 тис. працездатних осіб, тобто менше двох на кожен двір, з них 703 тис. осіб перебували в регульованому державою відході²⁷³.

---

²⁷⁰ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 392.

²⁷¹ Там само. — С. 396.

²⁷² История Украинской ССР. — Т. 7. — К., 1984. — С. 411.

²⁷³ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид. — С. 358.

В лютому 1935 р. в Москві відбувся II Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників. З'їзд схвалив новий Примірний статут сільськогосподарської артілі, в якому знімалися обмеження на прийом до колгоспу. Разом з тим статут значно обмежив (до чверті або половини гектара, залежно від місцевих умов) розміри присадибних ділянок. Мотиви обмеження відверто пояснив голова колгоспу ім. В. Куйбишева Путивльського району Чернігівської області С. Орехов: «Ясно, товариші, що розмір садиби треба скоротити, її треба зробити такою, щоб не перешкождала колгоспникові ходити на роботу»²⁷⁴.

У березні 1934 р. на обласній конференції робсількорів у Харкові П. Постишев закликав присутніх сприяти поширенню здобутків агротехнічної науки. Органи радянської влади почали розгортати рух за створення хат-лабораторій, ініціатором якого зробили колгоспника артілі ім. Г. Петровського Кременчуцького району Харківської області О. Курносенка. На початок 1937 р. в УСРР функціонувало 10 500 хат-лабораторій, у них працювало понад 150 тис. колгоспників²⁷⁵.

Набули всесоюзного розголосу трудові подвиги П. Ангеліної і М. Демченко. На початку 1935 р. бригада Паші Ангеліної стала ініціатором всесоюзного змагання тракторних бригад. Тоді ж ланкова колгоспу ім. Комінтерну Городищенського району Київської області Марія Демченко зобов'язалася виростити урожай цукрових буряків по 500 ц з га. Так в СРСР було покладено початок змаганням п'ятисотенниць.

Сталін створював колгоспний лад як інструмент для підтримування потрібного рівня нееквівалентності в економічних зв'язках між містом і селом. Його лозунг «Зробити усіх колгоспників заможними» був демагогічним. Йшлося не про справжню заможність, а тільки про забезпечення колгоспників певним мінімумом життєвих благ. Власне, від селян потрібно було відвести примару голоду, яка постійно тяжіла над ними в

---

²⁷⁴ *Вьлцан М.А.* Завершающий этап создания колхозного строя. 1935–1937. — М., 1978. — С. 28.

²⁷⁵ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — С. 398.

1929–1933 рр. Заради цього колгоспники погоджувалися на будь-які умови праці в громадському господарстві.

Настрої, які склалися у колгоспників після Голодомору, ілюструє розповідь голови колгоспу ім. П. Постишева (Дніпропетровська обл.) Є. Косих про боротьбу за врожай 1933 р.: «Ми повісили на своїх хатах замки. Ми перевели правління колгоспу, сільради, осередок (партосередок — *авт.*) і кооперацію в борозну. Ми всім селом — від малого до старого — вийшли тягати пирій, труїти мишей та ховрахів. І пішла справа, якій ми самі дивувалися. Одну стогектарку пололи два рази, і три, і навіть п'ять. І ось із супіскових наших ділянок, із убогих наших гектарів ми взяли по 15 центнерів ярової й озимої пшениці, по 17 центнерів сортового вівса, по 33 центнери кукурудзи і по 15 — ячменю. На трудодень одержали понад пуд зерна і 3 рублі 90 коп. грішми»²⁷⁶.

Таких результатів досягали не всі. Однак узагальнені дані теж свідчать про позитивні зрушення в життєвому рівні колгоспного селянства після відмови держави від продрозверстки. Пересічно по Україні за 1937 р. колгоспники одержали на трудодень по 3,5 кг зерна, тобто в 4,4 рази більше, ніж у 1932 р. За 1932–1937 рр. частка господарств, у яких видавалося на трудодень менше 2 кг зерна, знизилася з 80 до 16%. Натомість частка артілей, де видавали на трудодень від 2 до 5 кг хліба, збільшилася з 19,4 до 69,8%²⁷⁷. Починаючи з 1935 р. більшість колгоспів почала розбудовувати підсобні галузі — садівництво, городництво, птахівництво, бджільництво, ставкове господарство.

Затиснуте в лещата командної економіки колгоспне селянство мусило віддавати державі надто велику частку додаткового продукту. Зіставимо схожі за погодними умовами 1933 і 1936 рр. При урожаї зернових на пні в 1419 млн. пудів і поставках державі в 317 млн. пудів товарність зернових у 1933 р. формально дорівнювала 22,3%. Це — на рівні другої половини 1920-х рр., приблизно дві третини дореволюційної товарності. Згадаймо, однак, що в цьому році, як і в попередні, спосте-

---

²⁷⁶ *Калинин М.И.* Выполняем заветы Ленина. — М., 1934. — С. 68.

²⁷⁷ *История Украинской ССР.* — Т. 7. — С. 422.

рігалися величезні втрати вирощеної продукції. Щоб визначити реальний рівень товарності зернових, треба їх урахувати. Якщо припустити, що було втрачено третину врожаю, то питома вага зерна, переданого державі, підвищиться до 33,5%. Такий рівень товарності не поступався дореволюційному.

У 1936 р. за меншої посівної площі (18,7 млн. га) і трохи вищої врожайності (11,8 центнера з га) біологічний урожай становив 221 млн. центнерів, або 1 381 млн. пудів. Сумарний обсяг обов'язкових поставок тоді було зменшено на 28 млн. пудів, головним чином, за рахунок скасування хлібопоставок у деяких цукробурякових районах Київської і Вінницької областей. Проте зросли надходження державі іншими каналами, особливо закупівлею. Загалом було заготовлено 545 млн. пудів хліба, тобто більше, ніж за будь-який попередній рік, включаючи період жорстокої продрозкладки 1930–1932 рр. Питома вага заготівель у біологічному врожаї становила 39,5%. Врожай у коморі завжди менший, а тому справжня товарність перевищувала 40%. Більш точну цифру назвати не можна, не знаючи втрат від поля до комори. Проте відомо, що після нормалізації становища в сільському господарстві втрати скоротилися до мінімуму, і реальна товарність не набагато перевищувала 40-відсоткову позначку²⁷⁸.

Зіставлення 1933 і 1936 рр. свідчить про те, що держава обернула на свою користь всю економію, одержану в сільському господарстві завдяки подоланню втрат, і навіть взяла у селян додаткову частину врожаю. Не має особливого значення й те, що підвищилася питома вага закупівель, реалізовуваних за значно вищою ціною, ніж обов'язкові поставки. Закупівельні ціни теж не повертали колгоспам витрат виробництва.

---

²⁷⁸ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — С. 407–408.

ПІСЛЯМОВА

Важко переоцінити роль українських істориків в розкритті тієї «білої плями», якою був Голодомор 1932–1933 рр. впродовж десятиліть. Найбільш вагомі публікації джерелознавчого і монографічного характеру були зроблені в Інституті історії України НАН України. Науковцям Інституту належить також заслуга перевидання в Україні у 2008 р. чотиритомника матеріалів комісії Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 рр. Цю заслугу інститут поділяє з директором видавничого дому «Києво-Могилянська академія» В. Соловйовою і працівниками цього видавництва. Завдяки фінансовій підтримці відділу преси, освіти та культури Посольства США в Україні громадськість нашої країни дістала можливість ознайомитися з тією картиною великої трагедії, яку створив невеликий колектив дослідників під керівництвом виконавчого директора Дж. Мейса, хоч він не мав доступу до радянських архівів. Науковий звіт комісії Конгресу США і тритомник розповідей свідків Голодомору не втратили своєї актуальності після 25 років інтенсивної дослідницької роботи над проблематикою Голодомору в Україні і в провідних країнах Заходу. Тритомник свідчень зберігає не тільки історіографічне значення, але й залишається безцінним історичним джерелом. Свідчення записувалися згідно з науковою методикою *oral history* у першій половині 80-х рр. коли ще були живі ті, хто бачив Голодомор на власні очі у зрілому віці.

У листопаді 2006 р., коли в український парламент був внесений законопроект «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», співробітники Інституту історії України підготували для кожного народного депутата папку з матеріалами про сталінський злочин, які дозволяли кваліфікувати його в прийнятому законі як геноцид. В 2010 р., коли народні депутати, які підтримували новообраного Президента України, зробили спро-

бу усунути визначення геноциду в статті 1 цього закону, українська громадськість з обуренням зустріла цю ініціативу і не дала політикам у черговий раз прогнутися перед керівництвом Російської Федерації.

Щоб спростувати «протигеноцидні» аргументи в характеристиці українського Голодомору, які постійно повторюються у політичному житті і науковій літературі вже чверть століття, треба скористатися, перш за все, аналізом регіональних особливостей загальносоюзного голоду початку 1930-х рр. До висновку про геноцид приходять ті політики і вчені, які обстоюють тезу про якісну відмінність Голодомору від загальносоюзного голоду. Ця теза обурює їх опонентів, які не розуміють, чому українці користувалися такою «увагою» з боку сталінського керівництва. Слід визнати, що подібна «ексклюзивність» переносить проблему вини за скоєний злочин з Кремля на Росію. За такої постановки питання обидві сторони перестають чути одна одну. Протистояння, що виникає, заводить політиків в глухий кут, а науковців змушує оглядатися в своїх висновках на політичну кон'юнктуру.

Регіональний зріз голоду початку 30-х рр. в СРСР визначається встановленням хронологічної межі українського Голодомору. Він датується в літературі двома роками, і ще ніхто не зробив спроби відділити їх один від одного. Власне, в самому датуванні Голодомору двома роками не можна бачити помилки, але до нього слід віднести з певною пересторогою тільки два останні місяці 1932 р. Тип репресії, який мав своїм наслідком Голодомор, у 1932 р. застосовувався не на всій території України, а тільки в частині сіл, поставлених цілком гласно, з оголошенням в газетах, на «чорну дошку». Репресія полягала у конфіскації в селянських садибах всього їстівного з одночасним заблокуванням покараних сіл, щоб виникла ситуація абсолютного голодування з повальною смертністю. Ми не знаємо і вже ніколи не дізнаємося, який відсоток сіл, поставлених на «чорну дошку», був підданий цій середньовічній репресії. Загальна ж кількість «чорнодошкових» сіл в останні місяці 1932 р. вимірювалася сотнями. А у січні 1933 р. на «чорну дошку» без всякого оголошення в газетах була поставлена вся Україна —

УСРР і Кубань у складі РСФРР. Отже, у позначенні Голодомору двома роками не буде помилки, хоч його точніше датувати одним роком. Повальна смертність у деяких селах, поставлених на «чорну дошку» в 1932 р., припала вже на початок 1933 р.

Розрізнення 1932 і 1933 рр. має принципове значення. У 1932 р. УСРР не відрізнялася від інших регіонів за характером голоду. Це був голод, викликаний хлібозаготівлями. Можна твердити з посиленням на статистику, що Україна одержувала більш напружений план, ніж інші регіони, можна навіть досить переконливо пояснювати, чим керувався Сталін, розкладаючи загальносоюзний заготівельний план з різним ступенем обтяження регіонів (в кінцевому підсумку, це будуть тільки здогадки). Дії заготівельників, коли вони забирали у селян все зерно, яке могли побачити, одні виправдовують потребою годувати місто, інші — необхідністю створювати оборонну інфраструктуру у передбаченні нападу Німеччини в 1941 р. Такі виправдання мало чого варті, однак заготівельна політика, навіть така жорстка, як в Україні, не була зняряддям геноциду в принципі.

Інша річ, коли держава конфіскує не тільки хліб, а все незернове продовольство, огортає конфіскацією інформаційною блокадою і перешкоджає пограбованим селянам покинути свої домівки. Сукупність цих дій означає створення умов, несумісних з життям, тобто уповільнене вбивство мільйонів людей із завчасно продуманим наміром. Саме такі дії були причиною українського Голодомору. Саме тому ми кваліфікуємо Голодомор як геноцид.

Політика сталінського керівництва протягом 1929–1932 рр. була охарактеризована самим Сталіним як «підхльостування». Це означало, що держава-комуна не рахувалася з людськими жертвами, коли створювала адекватний собі соціально-економічний фундамент. Але зайвих жертв ця держава собі не дозволяла, бо вони могли негативно відбитися на створюваному фундаменті. У першій половині 1932 р. сталінський уряд зробив деякі екстраординарні кроки (зняття з експорту певної кількості зерна, імпорту невеликих партій хліба), щоб ліквідувати спричинену хлібозаготівлями масову смертність в Україні й тим самим забезпечити сприятливий старт для весняної посівної

кампанії. Цей епізод доводить, що ніхто в Кремлі не організував голод у власній країні, щоб винищити просто так певну кількість людей за ознакою їхньої соціальної або національної приналежності.

Цю тезу можна підтвердити й фактом припинення політики «підхльостування». Під цією політикою слід розуміти не стільки форсування темпів модернізації країни, на чому постійно наголошував Сталін, скільки відмову від реалізації моделі соціалізму, що склалася в головах К. Маркса і В. Леніна — як суспільства, базованого на продуктообміні. Коли генсек переконався, що відносини між містом і селом, які ґрунтуються на продуктообміні, мають такі неочікувані для нього наслідки, як економічний колапс і голод, то він замінив продрозверстку продподатком і створив більш гнучку систему відносин між містом та селом всередині командної економіки, яка трималася до 1991 р.

Заміна розверстки продподатком з метою нормалізації відносин між містом та селом відбулася у січні 1933 р. Але в тому ж таки січні сталінський уряд став організатором голоду, не схожого на той, що його викликала продрозверстка. Голод, який уряд організував, відбувся на тлі попереднього, тобто викликаного продрозверсткою, але за своїми наслідками він виявився неперівнянно тяжчим, тобто Голодомором.

Чому припинення політики, що іменувалася «наступом соціалізму по всьому фронту», відбулося одночасно з діями, наслідком яких став Голодомор? Жодний з документів Кремля, доступний або недоступний для дослідників, не пояснить цього. Логіку дій сталінського уряду треба встановлювати, аналізуючи конкретну ситуацію, в якій він опинився. В ході такого аналізу в цій книзі зверталася першочергова увага на території, по яких був завданий той «сокрушительный удар», що спричинив Голодомор.

Криза, викликана соціально-економічною політикою (а «наступ соціалізму по всьому фронту» якраз і був такою політикою) в багатонаціональній країні мусила набувати національне забарвлення. Реакція українських селян на «наступ соціалізму» в 1930–1932 рр. була особливо гострою, і Сталін не

міг цього не враховувати, тому що стояв на чолі країни, побудованої на засадах політизації етнічності. У незвично відвертому листі з чорноморського курорту до Л. Кагановича, який залишався в Кремлі «на господарстві», вождь 11 серпня 1932 р. стривожено занотував: «Україну можемо втратити..., як тільки справи стануть гірші»²⁷⁹.

Висловлену в цій фразі думку Каганович чудово зрозумів, але тим, хто не знає тонкощів механізму утворення СРСР, її треба пояснити. Коли утворювалася багатонаціональна централізована держава на базі формально незалежних радянських республік, то розглядалися два способи її побудови. Одні, у тому числі й насамперед Сталін, вважали за необхідне перетворити незалежні радянські держави на автономні республіки Російської Федерації, тобто позбавити їх державного статусу. Точку зору інших політичних діячів сформулював В. Ленін: утворити Радянський Союз як федерацію другого поверху, в яку увійдуть на рівних правах всі існуючі тоді радянські держави — Російська і Закавказька федерації, Україна і Білорусія. Радянський Союз був утворений за формою як співдружність рівноправних республік, а за суттю — як централізована унітарна держава. Видимість забезпечувалась конституцією, а суть — диктатурою партійних вождів. Послаблення або взагалі зникнення диктатури перетворювало конституційну видимість на суть, тобто створювало політичні умови для суверенізації союзних республік і розпаду Союзу як єдиної централізованої держави. Ось що мав на увазі Сталін, коли зронив цю половину фрази: «як тільки справи стануть гірші». Справи стали гірші тільки в 1990–1991 рр., тобто на багато десятиліть пізніше, але Сталін допускав, що країна може розвалитися в ситуації тяжкої соціально-економічної і політичної кризи початку 30-х рр.

Такий блискучий фахівець в галузі українських реалій міжвоєнного періоду, як Хіроакі Куромія в дискусії, яку організував журнал *Europe-Asia Studies* в 2005–2009 рр. з приводу характеристики Голодомору як геноциду, зауважив: «Вірно, що Україна дуже сильно постраждала від голоду; вірно й те, що

---

²⁷⁹ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 274.

Сталін не довіряв українським селянам і українським націоналістам. Однак достатніх доказів того, що Сталін влаштував голод з метою покарання саме етнічних українців, не існує»²⁸⁰.

Справді, не існує й існувати не може. Українці не були для Сталіна тим, чим були євреї для Гітлера. У 20-х рр., коли Сталін боровся за владу, у тому числі з людьми, які народилися в Україні (Л. Троцьким і Г. Зінов'євим), в Кремлі не було кращого друга для української партійної еліти, ніж Сталін. Він дозволив іменувати бюро ЦК КП(б)У політичним бюро, як в ЦК РКП(б)–ВКП(б), що було винятком у відносинах центральної верхівки партії з її національними клонами. Таким же винятком стало перейменування посади керівника ЦК КП(б)У з першого на генерального секретаря. Він активно сприяв через свого підручного Кагановича, якого зробив генсеком ЦК КП(б)У, радикальній українізації русифікованої України і навіть дозволив українізацію прилеглих до УСРР територій Російської Федерації з переважаючим українським населенням, у тому числі Кубані. За всі ці «дарунки» одна з найбільших в партії організацій — КП(б)У завжди підтримувала тільки Сталіна у протистоянні кремлівських політичних олігархів в 1923–1928 рр. Але він же в ситуації, коли оволодів усіма вертикалями влади, небезпідставно вважав Україну небезпечною для Кремля республікою під кутом зору усамостійнення і відпадіння. Тому за активну участь в українізації населення Північного Кавказу заплатило сотнями тисяч життів у 1933 р. Тому весь склад політбюро ЦК КП(б)У, за винятком Г. Петровського, який врятувався випадково, був фізично знищений під час Великого терору.

Висновок Х. Куромія не враховує специфіки Радянського Союзу як країни, конституційна видимість якої різко контрастувала з її реальною суттю. У Сталіна перед очима не були абстрактні «етнічні українці». Перебуваючи в ситуації глибокої кризи, яка проявлялася по-різному, і в тому числі у вигляді загальносоюзного голоду, Сталін завдав «сокрушительний удар» по титульній нації в УСРР та претендентах на такий

---

²⁸⁰ Цитується за книгою: *Дэвис Роберт, Уиткрофт Стивен. Годы голода. Сельское хозяйство СССР, 1931–1933.* — С. 18.

статус — кубанцях. За рамками терору голодом залишилися ті українці, які проживали в інших регіонах і були національною меншиною без державних прав.

Свідкам Голодомору з України випала можливість розповісти про пережите спочатку комісії Конгресу США, а потім тим вченим, які почали досліджувати цю «білу пляму» у вітчизняній історії. Але сталінський «сокрушительный удар» був спрямований, як визнав сам генсек на спільному засіданні членів політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 р., проти «білогвардійців» і «петлюрівців». Отже, він не мав однозначно національної спрямованості. Треба визнати, що жертвами геноциду стали не тільки українці, але й росіяни, німці та інші національності в багатонаціональному населенні Радянського Союзу. Зокрема, у вогні Великого терору, розв'язаного людиною, яка прибрала до рук всі важелі влади, постраждали передусім росіяни (58,3% від загального числа арештів за наказом НКВС СРСР № 00447 з 5 серпня 1937 р. до 1 липня 1938 р.), на другому місці опинилися українці (16,2%), на третьому — білоруси (4,1%) і т.п.²⁸¹

Безумовно, що комуністичний геноцид був спрямований не тільки проти українців, якщо вивчати його за національним зрізом репресованого населення. У вересні 1918 р. Г. Зінов'єв (його ім'я впродовж десяти років, з 1924 по 1934, носив колишній Єлисаветград, нині Кіровоград) в газеті «Северная коммуна» так висловився: «Щоб успішно боротися з нашими ворогами, ми повинні мати власний, соціалістичний гуманізм. Ми повинні завоювати на наш бік дев'яносто зі ста мільйонів жителів Росії під Радянською владою. Що стосується інших, нам нема чого їм сказати. Вони повинні бути знищені»²⁸². Першим каральним актом більшовицького керівництва, який заслуговує внаслідок своїх масштабів бути визначеним як геноцид, стала

---

²⁸¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. — Т. 5, кн. 2. — М., 2006. — С. 18.

²⁸² Цит. за: Куртуа Стефан, Верт Никола, Панне Жан-Луи, Пачковский Анджей, Бартошек Карел, Марголен Жан-Луи. Черная книга коммунизма. — М., 1999. — С. 97.

здійснена під час громадянської війни кампанія розкозачування Дону й Кубані. Тоді були знищені або депортовані сотні тисяч переважно донських козаків, тобто росіян.

Радянська державність була штучною конструкцією, хоч виявилася істотно сильнішою, ніж усі відомі людству органічні форми політичного устрою. Наявні в СРСР соціальні верстви, етнічні спільноти і побудовані на засадах «демократичного централізму» організації, не виключаючи компартійно-радянської номенклатури і органів державної безпеки, не мали визначального впливу на можновладців Кремля. Більшовицькі вожді могли діяти, керуючись тільки особистими інтересами, які назовні виглядали як національні. Безконтрольність і необмеженість їх повноважень забезпечувалися владою, яка не тільки виглядала як робітничо-селянська, але й була нею. У багатонаціональній країні залишалося знайти і створити таку форму робітничо-селянської влади, яка позбавила б неросійські народи сумнівів відносно своєї реальності, але так само не обмежувала б диктатури вождів. Якраз з цією метою вони застосували принцип політизації етнічності.

Етнополітологія, яка в ХХ ст. розвинулася в окрему наукову дисципліну, встановлює, що принцип політизації етнічності найбільш повно реалізується в етнотериторіальному поділі, коли національно-державним статусом наділяються ті етнічні меншини, які складають більшість населення на певній території. Подібний статус мають, наприклад, Шотландія у Великій Британії або Квебек у Канаді. Коли більшовики відтворювали регіон за регіоном колишню імперію, вони не відновлювали дореволюційних губерній, а проголошували національні радянські республіки і наділяли їх державними правами, на перших порах — навіть статусом незалежних і суверенних країн. Від 1923 р. ці країни об'єдналися в «союз нерушимий республік свободних», причому кожна з них одержала конституційне право відкинути «принцип непорушності» і вийти з союзу. Однак народи, чия етнічна територія не мала виходу на державний кордон Радянського Союзу, не одержали прав союзних республік через те, що були позбавлені можливості реалізувати урочисто проголошуване право на вихід. Аби їхні національні

почуття не були скривджені, вожді надали їм можливість утворювати всередині союзних республік власні автономні регіони, які вже не вважалися державними утвореннями. Керівники більшовиків до середини 30-х рр. поширювали принцип політизації етнічності на всі меншини, які володіли власною територією розселення — аж до окремо взятої сільради. Така лінія в національній політиці тільки зміцнювала диктатуру більшовицького керівництва, адже «націоналізування» радянських органів сприяло більшій ефективності управління.

Оскільки радянські органи користувалися цілком реальними управлінськими повноваженнями, національні меншини повинні були відчутти вагому різницю між своїм становищем в дореволюційні часи і в пореволюційну епоху. Важливо було тільки те, щоб вони брали активну участь в діяльності радянських органів влади на території свого проживання. Звідси виникла гостра необхідність коренізації радянської влади в національних республіках, округах і районах.

Принцип політизації етнічності руба поставив питання про становище утворюваних російським народом органів конституційної влади в кордонах Російської Федерації. Коли загально-російський центр партійно-радянської влади перетворився на загальносоюзний, виникла необхідність заново утворити центральні органи влади спеціально для РСФРР як однієї з союзних республік. Не бажаючи створювати рівновеликий загальносоюзному центр влади, ЦК ВКП(б) підпорядкував собі територіальні партійні органи в Росії. Через це політико-правовий статус Росії як союзної республіки виявився істотно нижчим, ніж статус інших республік. А у 1949 р., коли в оточенні Сталіна розгорнулася конкурентна боротьба між претендентами на високі посади і прозвучало провокаційне звинувачення на адресу діючих і колишніх ленінградських партійних функціонерів про їх намір перетворити Ленінград на столицю Російської Федерації, виникла так звана «ленінградська справа», під час якої були репресовані сотні високопосадовців аж до рівня члена політбюро ЦК ВКП(б).

Вожді більшовиків підкреслювали свій інтернаціоналізм і протягом 20-х рр. оголошували великоруський шовінізм голов-

ною небезпекою для партії і держави. У п'ятиособовому складі політбюро ЦК РКП(б), де сконцентрувалася вся політична влада, у 1921 р. перебував лише один росіянин — В. Ленін. Чи означає все це, що загальноросійський, а з 1923 р. — загальносоюзний центр здійснював свою національну політику, перебуваючи на безнаціональній платформі?

Аби відповідь на це запитання не була суб'єктивним судженням автора, доцільно приділити увагу дебатам з національного питання в пострадянській Російській Федерації. Ця країна успадкувала від радянської Росії свій етнотериторіальний поділ, але позбавилася диктатури компартійних вождів.

У перші роки після розвалу СРСР автономні республіки Російської Федерації фактично завоювали для себе національно-державний статус, яким раніше не володіли. Вказуючи на наявність державного статусу у національних меншин і на відсутність аналогічного статусу у переважної більшості населення країни, деякі політики та політологи пропонували зрівняти за статусом меншість і більшість. Такого зрівняння можна було досягти, як це зрозуміло, за двома протилежними сценаріями: або залишити за автономними республіками лише питання культури і мови, або створити всередині Російської Федерації Руську республіку. Друга пропозиція була несерйозною і навіть провокативною, тому що служила виправданням для урізування прав і повноважень автономних республік та округів. Саме так прореагував на ідею про конституювання Руської республіки відомий в 90-х рр. політик Р. Абдулатіпов. Твердження про відсутність у росіян* своєї державності він назвав «цинізмом шовіністів»²⁸³. Як відомо, уряд В. Путіна у спробах вдосконалити конструкцію державної влади пішов по шляху урізування повноважень автономних республік.

---

* Слово «росіянин» в українській мові після 1991 р. стало двозначним. У традиційному значенні воно перекладається як «русский», а в новому значенні — як «россиянин», тобто громадянин Росії будь-якої національності. У даному разі це слово вживається в його первинному значенні.

²⁸³ Независимая газета. — 1994, 22 марта.

Подібна дилема не стояла перед керівниками РКП(б)–ВКП(б)–КПРС, оскільки всі владні конструкції по радянській лінії були похідними від партійної диктатури. Вони могли дозволити собі заявляти, що є інтернаціоналістами, тобто всі національності для них однаково важливі, націоналізм в будь-яких формах чужий дня них і вони перебувають під час розгляду будь-яких питань між націями (лат. *inter* — *між*). Тому вони виголошували промови про соціалістичний інтернаціоналізм, таврували націоналізм пригноблених націй як «буржуазний» і навіть прилюдно заявляли про небезпеку великоруського шовінізму, яким були просочені колишні буржуазні фахівці, а тепер — радянські чиновники. На ділі, однак, вони від початку обмежували повноваження союзних і автономних республік лише питаннями мови і культури. Всякий раз, коли функціонери або національна інтелігенція виходили за межі цієї проблематики, вони вдавалися до репресій. В усіх вертикалях влади, які контролювали несуверенне населення країни, вони насаджували під пристойними мовними зворотами імперську ідеологію. Російський народ, як і всі інші, був позбавлений суверенності, але саме його можновладці Кремля розглядали як загальносоюзну титульну націю, тобто опору їхньої держави-комуни.

Розгорнута М. Хрущовим десталінізація викривала злочини Кремля, пов'язані з політичними репресіями, особливо з репресуванням, як тоді говорили, «ленінської гвардії» в партії більшовиків. Про організовані Сталіним у 1933 р. голодомори ніхто ані писнув, бо вони кидали тінь не на конкретну особу, а на той політичний режим, за якого окремо взята особа могла чинити будь-які жахливі злочини, використовуючи силу й могутність всієї держави. Друга хвиля десталінізації в роки горбачовської «перебудови» виявилася більш радикальною, але правда про український Голодомор почала розкриватися тільки після втручання іззовні, завдяки працям комісії Дж. Мейса. У пострадянській Російській Федерації голод 1932–1933 рр. залишався не дуже популярною темою, поки не загострилося протистояння з Україною у питанні про геноцид. Тепер в Росії видаються документальні збірники документів по темі голоду, але сталінський

«сокрушительный удар» подається в них досить специфічно: перший етап, пов'язаний з конфіскацією продовольства, замовчується, а етап, пов'язаний з продовольчою допомогою Кремля голодуючим, детально описується.

Тому об'єктивний розгляд проблеми загальносоюзного голоду початку 1930-х рр. і регіональних голодоморів залишається актуальним завданням.

Іменний покажчик*

А

Абдулатіпов Р.	196
Ангеліна Паша	183, 184
Аністрат І.	118
Аронов	137
Аттоліко Б.	79

Б

Бабичев	101
Бабко Ю.	65
Бабьонишев Олександр (Максудов)	163, 177
Бажан О.	146
Балицький В.А.	123, 124, 126, 127, 133, 134
Бартошек Карел	193
Бесараб О.В.	108
Біркін	101
Бокань М.	160
Болоховець	147
Бортничук М.	65
Бухарін М.	30, 38, 42, 80, 91, 96

В

Васильєв В.	10
-------------	----

---

* Курсивом позначені прізвища, що згадуються в посиланнях.

Верт Ніколя	98, 193
Віола Лінн	57, 73
Віткрофт Стівен	9, 13, 14, 72, 87, 130
Власенко С.	146
Вовкодав І.	87, 97, 130
Вознесенський Микола	62
Воловина Олег	142
Ворошилов К.Є.	56

Г

Гамарник Ян	103, 172
Гітлер Адольф	192
Головін В.	117, 118
Граціозі Андреа	79, 159
Гриневич А.	71, 72
Гриневич Л.В.	58, 71, 72, 74, 137
Гришко Василь	168

Д

Давиденко	72
Данилов Віктор	155–157, 167
Девіс Роберт	9, 13, 14, 72, 87, 130
Демченко Марія	184
Денисенко	101
Денікін А.І.	32, 33
Дубовик	102

Е

Ейсмонт М.	102
Енгельс Фрідріх	4, 14, 22, 23, 85

Є

Євдокимов Ю.	10, 123, 124, 133
Єжов М.	172
Єнукідзе Авель	159
Єрмак	100

Ж

Живанов М.	92, 94
Жиромська В.Б.	165

З

Затонський В.	66, 108
Зеленін І.Є.	152, 155–157, 159, 167, 172, 180
Зінов'єв Г.	42, 95–97, 192, 193
Золотарьов В.	133
Зоря Евфрозина	148, 161

І

Івницький М.О.	54, 86, 114, 115, 153
Ілляшенко Й.	160

К

Каганович	74, 75, 77, 83, 86, 87, 90, 103, 107, 115, 120, 123– 128, 133, 134, 139, 164, 172, 191, 192
Калінін М.І.	56, 185
Калманович М.	103, 106
Каменєв Л.	42, 94–97
Капушта Федір	145

Карлсон К.	159
Карр Едвард	14
Каршо-Шедлевські	79
Квірінг Е.	27
Кейс Олексій	154
Кентій А.	146
Кобеляцький	97
Коваленко Федір	162
Кондрашин В.В.	<i>118, 143, 164, 166, 167</i>
Конквест Роберт	8, 137, 151, 158, 163, 169, 181
Корнієнко Дмитро	144, 154
Косарєв О.	103
Косих Є.	185
Косіор С.В.	48, 64, 75, 77, 86, 87, 92– 94, 96, 101, 104, 105, 107, 109, 110, 119, 120, 122– 125, 127, 128, 138, 147, 173, 174, 178, 179, 181
Коцюбинський Ю.М.	127
Кочеров	97
Куйбишев В.	80
Кульчицький С.В.	<i>26, 32, 39, 41, 47, 54, 70, 84, 88, 105, 107, 116, 121, 125, 126, 130, 135, 173, 174, 177, 179, 183, 184, 186</i>
Курносенко О.	184
Куромія Хіроакі	191, 192
Куртуа Стефан	193
Л	
Ларіонов	179, 180
Левчук Н.	142

Ленін В.І.	7, 11, 12, 15–21, 26, 29–33, 35–42, 46, 50, 52, 61, 80, 85, 86, 136, 137, 161, 190, 196
Лозицький В.С.	146
Луценко І.	118
Любченко П.	55, 183

М

Марголен Жан-Луї	193
Майоров	105
Максудов (<i>див.</i> Бабьонишев О.)	
Маркевич О.	172
Маркс Карл	4, 14–16, 22, 23, 29, 85, 190
Махно Нестор	171
Мейс Джеймс	146, 151, 154, 158, 169, 187, 197
Мерль Штефан	158
Мещеряков В.	32
Мирошниченко Є.	96
Мицик Ю.А.	168
Мікоян А.І.	56, 103
Міхеєнко Д.	67, 71
Молотов В.М.	54, 56, 66–68, 70, 71, 75, 83, 103–111, 114–116, 119, 120, 123, 124, 133, 134, 142, 143, 152, 173, 178
Мороз Г.	145

Н

Нетяга Г.	98
Низькоусов	101
Ніколенко, машиніст	97
Ніколенко, голова колгоспу	175

Ноув Алек 163–164

О

Одинцов О. 138

Ордельян Ф. 117, 118

Орхов С. 184

П

Паламарчук М. 117, 118

Панне Жан-Луї 193

Пачковський Анджей 193

Передерій 101

Петлюра 36

Петровський Г.І. 39, 55, 66, 69, 71, 84, 192

Пирогов 97

Під'яблонський 96

Піلسудський Юзеф 36

Попов Г.Х. 50

Постишев П.П. 103, 119, 123, 124, 127,
137, 165, 172, 173, 178,
179, 181, 184

Постнов 102

Пригода І. 117, 118

Путін В.В. 196

Р

Радченко О. 160

Рева М. 160

Реденс С. 118, 127

Риков О. 42, 56, 91

Романови, династія 15

Рудзутак Ян 86

Рудницький О. 142
Рютін Мартем'ян 94, 95, 97

С

Савчук А. 162
Самсонов С. 7
Сирцов 56
Сіркана Л. 121
Скрипник М. 88, 93
Слепков О. 95
Слинько І.І. 64
Смирнов О. 102
Смолій В. 157
Соловйова В. 187
Солодов 96
Сорока (Трипняк) Теодора 146
Сталін Й. 5, 6, 11, 12, 16, 24, 26, 27,
42–46, 49–58, 60–65, 68,
73–75, 77, 78, 79, 80–83,
85–87, 90, 91, 94–97, 99,
101, 103, 106, 109, 110,
113–115, 117–119, 122–125,
128, 130, 132, 134, 136–
142, 147, 151, 152, 155–157,
160, 161, 164, 171, 176, 177,
180–182, 184, 189, 190,
191–193
Стецький О. 80
Стрилівер І. 130
Строганов В. 106, 118, 123

Т

Терехов Р. 119, 126

Террі Мартін	27, 57
Ткач Н.І.	181
Ткаченко Г.	75, 96
Толмачов В.	102
Томський М.	42, 91
Троцький Л.	32, 42, 96, 192

У

Угланов М.	94
------------	----

Ф

Феміда	84
--------	----

Х

Хазанов	130
Хатаєвич М.	104, 106, 122–125, 127, 128, 138, 143, 153
Хейрс	7
Хрущов М.	16, 197

Ч

Черенков А.	97
Чернов М.	103, 127
Чичерін Г.	97
Чубар'ян О.	157

Ш

Шавінський І.	97
Шанін Теодор	70
Шаповал Ю.	100, 110, 133, 134
Шеболдаєв Б.	80, 153

Шевчук П.	142
Шкірятов М.	103
Шліхтер О.	87
Шовкопяс С.	100–101
Шумко Василь	122

Щ

Щербицький В.	161
---------------	-----

Ю

Юркін Т.	56, 63, 103
Юхновський М.	47

Я

Ягода Г.	103
Яковлев Я.	53, 54, 56, 63, 71, 135, 172
Ямпольський	130
Янус	27, 61
Яременко	95
Яхонтов	92

Наукове видання

Станіслав Кульчицький

Український Голодомор
в контексті політики Кремля
початку 1930-х рр.

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 15.11.2013 р. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 12,09. Обл. вид. арк. 9,14.

Тираж 300. Зам. 32. 2013.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4